MEDIJSKA KONSTRUKCIJA DRUGOG TELA

By Marija Milanović

WORD COUNT 72163 TIME SUBMITTED 09-JAN-2019 11:43AM
PAPER ID 43403143

UNIVERZITET SINGIDUNUM U BEOGRADU

FAKULTET ZA MEDIJE I KOMUNIKACIJE

DOKTORSKA DISERTACIJA

TEMA:

MEDIJSKA KONSTRUKCIJA DRUGOG TELA

Mentor

dr Miodrag Šuvaković
redovni profesor

Kandidat

ma Marija Milanović, 15/4303

2019.

APSTRAKT

Glavni predmet istraživanja ove doktorske disertacije jeste medijska reprezentacija, a zatim i konstrukcija postojećih oblika telesnosti, a pre svega onih koji se mogu definisati kao *drugačiji* ili *Drugi* u odnosu na uspostavljene normativne modele. U osnovne ciljeve istraživanja spadaju analiza, preispitivanje i kritika različitih vidova medijskog posredovanja tela, kao i ukazivanje na moguće mehanizme i procese društvenog konstruisanja, diskriminacije i marginalizacije Drugih i drugačijih tela. U uvodnom delu doktorske disertacije predstavljena je metodološka platforma sa koje pristupam istraživanju, a reč je transdisciplinarnim studijama tela. Prvo poglavlje zasnovano je na kritičkoj teoretizaciji tela koja ima uporište u poststrukturalizmu. Ovo poglavlje se sastoji iz dva potpoglavlja od kojih se u prvom telo analizira pre svega sa stanovišta teorije teksta, a zatim i sa stanovišta studije kulture, dok se u drugom potpoglavlju analiziraju koncepti Drugog i Drugosti sa stanovišta nekoliko različitih teorijskih platformi. Drugo poglavlje fokusirano je na analizu dva različita tipa medijskog posredovanja tela koji su obrađeni u okviru dva zasebna potpoglavlja. Prvo potpoglavlje se bavi analizom i kritikom medicinskih tekstova koji su zaslužni za konstrukciji i vrednosnu hijerarhizaciju različitih tipova telesnosti, a posledično i za marginalizaciju Drugog tela. I konačno, drugo potpoglavlje se bavi analizom i kritikom medijskih tekstova koji pripadaju domenu popularne kulture, sa fokusom na medij filma. Obrađena su tri filma kao studije slučaja koje se odlikuju specifičnim reprezentacijama Drugosti i Drugog tela. U zaključku su, u kratkim crtama, još jednom izložene osnovne hipoteze rada koje ukazuju na to da se znanje o telu proizvodi putem različitih diskurzivnih praksi čime se, zapravo, izvodi društveno konstruisanje tela. To dalje potvrđuje hipotezu koja upućuje na to da ne postoji jedan univerzalan model telesnosti baziran na binarnoj podeli, već da je reč o specifičnom načinu identifikacije tela u datom kulturalnom kontekstu.

Ključne reči: Drugo telo, Drugost, telo kao tekst, reprezentacija Drugosti, masovni mediji, kritika biologizma, cenzura filma, medijsko telo

MEDIA CONSTRUCTION OF OTHER BODY

ABSTRACT

The main research focus of this dissertation is the field of media representation, followed by the research of construction of the existing forms of corporeality. The key place within these platforms belongs to those defined as *different* or *Others* in regards to the constituted normative models. The principal goal of this research would be analytical, interpretative and critical approach to different forms of bodily representation through media, but also pointing out possible mechanisms and processes of social contitution, discrimination and marginalization of Other and different bodies. The introductory part of dissertation explains methodological platform from which I am approaching my research, and which is transdisciplinary oriented towards body studies. First chapter brings critical theoretization which leans on poststructuralism. This chapter consists of two subchapters of which the first interprets body from the point of text studies and culture studies, and the second from the terms of Other and Otherness, including a couple of different theoretical perspectives. Second chapter focuses on the analysis of two different types of media representations of bodies which are discussed through two separate subchapters. First of them brings about analytical and critical view of the medical texts which are responsible for construction and value-based hierarchization of different types of bodily forms, which lead to marginalization of Other body. Finally, the second subchapter introduces the analysis and critical interpretation of media-based texts which stem from popular culture, with the focus on film. There are three films analysed as case studies, and all of them deal with specific representations of Otherness and Other body. The final, concluding chapter brings main hypotheses of the dissertation once again, pointing out the conclusion that the body knowledge is produced through different discursive practices which, in fact, materialize social construction of the body. What follows is the thesis that there is no one universal bodily model based on binary division, but only the specific way of bodilly identification within given cultural context.

Keywords: Other body, Otherness, body as text, representation of Otherness, mass media, critics od biologism, film censorship, media body

Komisija za odbranu doktorske disertacije:

dr Miodrag Šuvaković, redovni profesor, Fakultet za medije i komunikacije, Univerzitet Singidunum u Beogradu, mentor

dr Vesna Mikić, redovni profesor, Fakultet muzičke umetnosti, Univerzitet umetnosti u Beogradu, spoljašnja članica komisije

dr Andrija Filipović, docent, Fakultet za medije i komunikacije, Univerzitet Singidunum u Beogradu

Datum odbrane_____

Sadržaj:

STUDIJE TELA: UVOD U PROBLEMATIKU I ISTRAŽIVAČKU PLATFORMU.....1

KRITIČKA TEORETIZACIJA TELA – PREKO POSTSTRUKTURALIZMA.....12

Od tela do teksta.....12
Konstrukcija drugosti.....28

MEDIJSKO TELO – KROZ RAZLIČITE TIPOVE POSREDOVANJA TELA.....77

Diskurzivna kritika biologizma.....77
Medijska kultura i masovni mediji.....140

ZAKLJUČAK.....198

LITERATURA.....201

BIOGRAFIJA.....225

STUDIJE TELA:
UVOD U PROBLEMATIKU I ISTRAŽIVAČKU PLATFORMU

Diskusiju o telu započinjem raspravom o tome kako se teorijski interpretira *telo*, odnosno, šta se podrazumeva ili pretpostavlja pod pojmom *telo*? Da li se može postaviti jedinstvena definicija koja objašnjava šta telo jeste ili se telu može pristupiti sa sasvim različitih naučnih i teorijskih stanovišta koja imaju potpuno različita viđenja tela? Osim toga, postavlja se i pitanje da li se može izvesti jedinstvena definicija tela, odnosno da li jedan model tela može zastupati sva tela?

Odgovori na ova pitanja nisu jednostavni, pre svega, zbog složenosti same problematike kao i zbog brojnosti teorijskih pristupa putem kojih studije tela mogu da se bave telom. Odgovori zavise od toga ko postavlja pitanje, iz kog konteksta se postavlja pitanje, odnosno ko na njega odgovara i kom cilju odgovor teži. U ovom istraživanju bavim se, zato, fundamentalnim pitanjima zasnivanja i primene *transdisciplinarnih studija tela* u odnosu na medijske reperezentacije i normativizacije Drugog ili drugačijeg tela.

Prirodne nauke, kao što su biologija i medicinske nauke, će svakako imati jedan sasvim drugačiji pristup izučavanju i objašnjavanju *tela* od društvenih i humanističkih nauka kao što su sociologija, filozofija, studije kulture, rodne studije, interdisciplinarne studije i, svakako, transdisciplinarne studije tela za koje se u ovom istraživanju opredeljujem. Takođe, pristup problematici tela razlikuje se i među humanističkim disciplinama, te se, na primer, analiza pojavnosti tela u mnogome razikuje od one koju pruža teorijska psihoanaliza. Fenomenološki orijentisane studije tela bave se modalitetima pojavnosti tela u čulnom svetu, dok se psihoanaliza bavi mehanizmima osvešćivanja i potiskivanja našeg doživljaja i razumevanja tela. To svakako ne znači da su odgovori do kojih su došle neke nauke ili teorijske discipline precizniji ili prihvatljiviji od drugih već vodi ka hipotezi da postoji mnogostrukost različitih pristupa problematici tela. U skladu sa tim, može se govoriti o esencijalističkim definicijama tela i, nasuprot tome, konstrukcionističkim definicijama tela. U užem smislu može se raspravljati o telu kao živom organizmu, telu kao površini upisa, telu kao označitelju, telu kao ekranu sećanja, telu

kao potencijalnosti, telu kao akteru otpora, telu koje oseća, telu kao događaju reprezentacije, telu koje komunicira, živ̌ljenom telu, posthumanom telu, poslušnom telu, biosocijalnom telu, materijalnom telu, diskurzivnom telu, Drugom telu i tako dalje. Umnožavanje definicija i koncepata vezanih za pojam tela posledica je razvoja naučnih i teorijskih disciplina kao i kulturalnih i društvenih promena. Svi navedeni koncepti vezani su za specifična *posredovanja* tela u okvirima različitih naučnih i teorijskih platformi koje zastupaju najrazličitija stanovišta o tome šta telo jeste i šta telo predstavlja. Savremena istraživanja najčešće podrazumevaju interdisciplinarni i transdisciplinarni pristup ovoj problematici budući da je reč o složenoj pojavi koja je *proizvod* i prirode i kulture. Telo je istovremeno i tekst i entitet čiju materijalnost diskurs nije u stanju uvek u potpunosti da apsorbuje i svede na koncept. Osim toga, diskusija o epistemologijama i politikama identiteta, roda, seksualnosti, zatim religiji, potkulturama, potrošačkoj kulturi, feminizmu, medijskoj kulturi, proizvodnim odnosima u društvu, pa i o razvoju novih tehnologija ne može izbeći telo kao jednu od komponenti neophodnih za razumevanje pomenutih teorijskih koncepata.

Kada je reč o odnosu sociologije prema telu, Kris Šiling (Chris Shilling) navodi da je telo u sociologiji uvek bilo prisutno s tim da je o njemu uvek bilo reči na posredan način koji se može okarakterisati kao „odsutno prisustvo“.[1] Sociolozi su, baveći se društvenim problemima, raspravljali o temama koje se tiču ljudskog tela, međutim, ono nije bilo direktno i eksplicitno postavljeno kao glavni predmet analize i rasprave već je taj status dobilo tek tokom poslednje dve decenije 20. veka. Između ostalog, jedan od razloga za to je stav da materijalno/fizičko telo pripada domenu prirode, te da kao takvo spada u predmet proučavanja biologije i psihologije, dok je predmet proučavanja sociologije društvo. U cilju utvrđivanja jasne granice svog predmeta izučavanja, sociologija se ogradila od onoga što tradicionalno proučavaju biologija i psihologija i na taj način potvrdila/legitimizovala razliku između prirodnog i društvenog.

Od osamdesetih godina prošlog veka do danas poraslo je interesovanje za teorijsko izučavanje tela. Došlo je do uspostavljanja novog polja istraživanja koje je okvirno nazvano – studije tela. Ovo polje interdisciplinarno povezuje sociologiju, studije kulture, studije roda i antropologiju. Razlozi zbog kojih je došlo do *telesnog obrta* su vezani za društvene promene

---

61

[1] Chris Shilling, *The Body and Social Theory*, Sage Publications, London, 2003, 17-36.

koje su nastale zahvaljujući aktivističkim i akademskim pokretima koji su se, problematizujući telo, bavili pravima žena, seksualnih i rodnih manjina i ljudskim pravima u širem smislu. Pored toga, razvoj digitalne i biomedicinske tehnologije pokrenuo je prevazilaženje bioloških determinacija i ograničenja tela.[2] U savremenosti je došlo do povezivanja biološkog i mašinskog unutar reontologizacije tela. Reontologizacijom tela metaforično nazivam biotehnološke, mehaničke i digitalne transformacije ljudskog tela koje vode ka novim modalitetima ljudskosti i postljudskosti. Kao rezultat reontologizacije ljudskog tela nameće se potreba za redefinisanjem ljudskog odnosa subjekt-telo i formulisanjem nove kategorije tela u liminalnim zonama čoveka i mašine. Kao poetični izraz ovih napora nastao je i tekst Done Haravej (Donna Haraway) „A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century" [„Manifest kiborga: nauka, tehnologija i socijalistički feminizam u kasnom dvadesetom veku"][3]. Podsećam na njenu slavnu izjavu: „radije bih bila kiborg nego boginja"[4].

Početkom devedesetih godina 20. veka pojavljuje se sve veći broj radova koji za cilj imaju preispitivanje dotadašnjih teorija tela u kojima je zapaženo odsustvo materijalnog tela.[5] Ovi novi kritički pristupi bili su posledica *telesnog obrta* i njihov značaj ogleda se u uticaju koji su izvršili na kasniji teorijski rad vezan za telo. U fokus istraživanja dolazi telo koje se ne posmatra više samo kao proizvod diskursa, nego i kao telo koje oseća, reaguje na pritiske diskursa, odnosno, telo koje je i diskurzivno i materijalno. Autorke koje su kritikovale diskurzivno fukoovsko telo[6] problematizovale su način na koji je ono najčešće postavljano kao predmet sociooloških i drugih teorijskih istraživanja, podvlačeći stav da se ono takvim pristupima gotovo u potpunosti apsorbuje/asimiluje u diskurs i utapa u jezik. Telo shvaćeno kao proizvod diskursa može se, u stvari, definisati kao društveno telo. Kao takvo, ono predstavlja jedinstveno

---

[2] „'Prirodno' telo je znatno preoblikovano kroz primenu novih tehnologija telesnosti. Do kraja 1980-ih ideja o spajanju biološkog i tehnološkog uvukla se u maštu Zapadne kulture gde je 'tehnološki covek' postao dobro poznata figuracija subjekta postmodernizma... To spajanje se oslanja na rekonceptualizaciji ljudskog tela kao 'tehno-tela' granične figure koja istovremeno pripada najmanje d[10]a prethodno nespojivim sistemima značenja - 'organskom/prirodnom' i 'tehnološkom/kulturalnom'. Anne Balsamo, *Technologies of the gendered body: Reading cy[110]r women*, Duke University Press, Durham and London, 1996, 5.

[3] Donna J. Haraway, „A Cyborg Manifesto: Science, Technology, and Socialist-Feminism in the Late Twentieth Century", Simians, Cyborgs, and Women, The Reinvention of Nature, Routledge, New York 1991, 149-181.

[4] Ibid., 18[147]

[5] Caroline Bynum, „Why all the fuss about the body? A medievalist's perspective", *Critical Inquiry*, Vol. 22, No. 1, The University of Chicago Press, Chicago, 1995, 1-33.

[6] Kathleen Canning, „The body as method? Reflections on the place of the body in gender history", *Gender&History*, Vol.11, No. 3, Willey-Blackwell, New Jersey, 1999, 499-513.

kolektivno telo proizvedeno i kontrolisano od strane diskursa moći. Lois Meknej (Lois McNay) smatra da takvo viđenje tela predstavlja prepreku za prevazilaženje ideje o telu kao pasivnom entitetu i negira potencijal tela da utiče na diksurzivne prakse i odnose moći menjajući i slabeći njihovo delovanje.[7] Za razliku od teoretizacija društvenog tela čija se materijalnost na neki način zanemaruje i koje figurira kao označitelj fenomena na koji diskurs deluje, teoretizacije individualnog tela se oslanjaju i na biološku osnovu tela koja pravi razliku. Konkretna zamerka koju Fukou upućuju Lois Meknej, Sandra Li Bartki (Sandra Lee Bartky) kao i druge feministkinje, tiče se njegovog zanemarivanja rodne razlike među telima koju je, kako one smatraju, neophodno uzeti u obzir da bi se stekao uvid u to da diskurs moći na različite načine deluje na žene i na muškarce proizvodeći pri tome različite efekte.[8] Međutim, Margaret Meklaren (Margaret McLaren) ističe da je Fukoova teorija, uprkos pomenutom nedostatku, poslužila feministkinjama kao dobra osnova za dalju razradu koncepta društvene kontrole i disciplinovanja tela, te da je osim toga izuzeno primenljiva i prilikom razrade ideja i o samoj dekonstrukciji roda. Meklaren je analizirajući tekstove Suzan Bordo (Susan Bordo) i Sandre Li Bartki pokazala da su koncept *moći*, a posebno *disciplinujuće moći*, zatim koncepti *inteligibilnih* i *poslušnih tela*, pa i Fukoovo poimanje tela uopšte izuzetno važni za razumevanje načina na koji žensko telo trpi opresiju patrijarhalnog sistema, opire joj se i internalizuje nametnute normative.[9]

Sociolog Brajan Tarner (Bryan Turner) ukazuje na četiri glavna društvena pokreta koja su doprinela većem interesovanju za teorijsko izučavanje tela. To su pokreti za prava žena, homoseksualnih osoba, starih osoba i osoba sa invaliditetom.[10] Oni su stvorili uslove da se unutar akademske zajednice počne govoriti o problemima sa kojima se u društvu suočavaju žene i marginalizovane grupe. Najzaslužniji je svakako pokret za prava žena, odnosno, feminizam drugog talasa koji je žensko telo označio kao mesto borbe, odnosno, kao aktera otpora patrijarhalnim zakonima i vrednostima koje oni nameću. Jedan od važnijih ciljeva feminizma je

---

[7] Lois McNey, „The Foucauldian Body and the Exclusion of Experience“, *Hypatia*, Vol. 6, No. 3, Wiley-Blackwell, New Jersey, 1991, 125-139.

[8] Sandra Lee Bartky, „Foucault, Femininity, and the Modernization of Patriarchal Power“, *The Politics of Women's Bodies: Sexuality, Appearance and Behaviour*, edited by: Rose Weitz, Oxford University Press, New York and Oxford, 1998, 25-45.

[9] Margaret McLaren, *Feminism, Foucault, and embodied subjectivity*, State University of New York Press, Albany, 2002.

[10] Bryan S. Turner, „Introduction“, *Routledge Handbook of Body Studies*, edited by: Bryan S. Turner, Routledge, New York, 2012, 6.

bio da ukaže na koje sve načine je žensko telo izloženo ograničenjima, pritiscima i torturi koju dominantne institucije i normativni patrijarhalni oblici života omogućavaju. Ti pritisci, tortura i biopolitička organizacija života se ostvaruju unutar državnih ideoloških aparata. Kritika patrijarhata i interpretacija položaja žene u društvu uzrokovali su postavljanje rodnosti, seksualnosti pa i ženskog tela kao jednog od centralnih mesta istraživanja studija kulture.[11] Teorijsko redefinisanje roda i pola u kontekstu feminizma dovelo je do širenja feminističkih studija u smeru studija roda i kasnije kvir studija. Tome su doprineli i pokreti za prava seksualnih i rodnih manjina koji su delovali kao aktivistički pokreti a zatim su uticali na akademski razvoj gej, lezbejskih, transrodnih i kvir studija. U okviru ovih interdisciplinarnih polja rasprave o telu su takođe postale jedna od tema koja je u neraskidivoj vezi sa kritičkim raspravama koncepata kao što su identitet, razlika, Drugost, politika reprezentacije i teorija performativa.

Pokret za prava osoba sa invaliditetom je takođe zaslužan za razvoj posebne grane akademskih studija koja se bavi problemom invaliditeta. Savremena proučavanja u okviru ove oblasti podrazumevaju analizu ovog problema na složeniji način i u mnogo širem društvenom kontekstu za razliku od nekadašnjih pristupa koji su ga posmatrali kao individualno-medicinski problem.[12] Kao rezultat otpora prema ukorenjenim pristupima invaliditetu kao individualnom nedostatku, društvenom isključivanju i izlolaciji osoba sa invaliditetom u Velkoj Britaniji je osnovana organizacija UPIAS (Union of the Physically Impaired Against Segregation) na temeljima čijih ideja i principa je 1983. godine definisan *društveni model* interpretacije invaliditeta. Nasuprot *medicinskom modelu* kojim se invaliditet definiše kao fizičko stanje pojedinca, društvenim modelom se zastupa stanovište prema kome je invaliditet posledica drušvenog odnosa prema osobama koje ne ispunjavaju zamišljeni normativni standard koji se tiče fizičke funkcionalnosti u okviru društva u kome žive.[13] Značaj ovog pristupa ogleda se u tome što ukazuje na barijere koje društvo postavlja osobama sa invaliditetom stavljajući ih time u poziciju margninalizovane grupe koja trpi opresiju. Tokom osamdesetih pa i devedesetih godina 20. veka studije invaliditeta su u znatno manjoj meri bile zastupljene u okviru sociooloških i

---

[11] Stuart Hall, „Cultural studies and its theoretical legacies“, *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies*, edited by: David Morley and Kuan-Hsing Chen, Routledge, Londona and New York, 1996, 261-274, 268.

[12] Rosemarie Garland-Thomson, „Integrating Disability, Transforming Feminist Theory“, *The Disability Studies Reader*, edited by: Lennard J. Davis, Routledge, London and New York, 2013, 333-353.

[13] Tom Shakespeare, „The Social Model of Disability“,*The Disability Studies Reader*, edited by: Lennard J. Davis, Routledge, London and New York, 2013, 214-221.

društveno-humanističkih istraživanja u poređenju sa feminističkim, rodnim i kvir studijama.[14] Međutim, tokom prve decenije 21. veka postaju sve zastupljenije i vremenom doživljavaju ekspanziju koja je posebno vidljiva od 2010. godine pa do danas. Ovo važno interdisciplinarno polje humanistike se putem teorija intersekcionalnosti sve više povezuje i komunicira sa feminizmom, studijama rase, kvir studijama, transrodnim studijama i drugim sličnim i srodnim oblastima izučavanja drugačijih tela.[15]

Interesovanje za položaj starih osoba u društvu, i uopšte, odnos savremenog društva prema procesu starenja takođe je uzrokovao pojavu velikog broja akademskih radova posvećenih ovom problemu. Tome su svakako najpre doprinele demografske promene koje svedoče o sve većem porastu broja starih osoba u Zapadnom društvu u poslednjih nekoliko decenija. Pomenuti porast uslovljen je povećanjem prosečnog životnog veka, a osim toga predstavlja i posledicu pojave *bejbi bum generacije* odnosno demografske grupe osoba rođenih u periodu koji je trajao od kraja Drugog svetskog rata do početka 1960-ih godina. Demografske promene ovog tipa praćene su najpre ekonomskim promenama a zatim i socijalnim promenama koje se ogledaju u odnosu institucija i društva prema starim osobama. Zahvaljujući tome, javila se potreba za preispitivanjem položaja starih osoba u svim sferama koje obuhvata Zapadno kapitalističko društvo. Osim toga, pojava *studija starenja* predstavlja i reakciju na ejdžizam i negativne stavove i predrasude vezane za proces starenje i stare osobe.[16] Uz gerontologiju kao već afirmisanu nauku, studije starenja nude još jedan, premda sasvim drugačiji, interdisciplinarni pristup starenju kao procesu ali i kao življenom iskustvu i kulturalnim fenomenima koji su povezani sa njim.[17] Pored toga, problematizacija starih tela i procesa starenja u vremenu izrazitog napretka

---

[14] Dan Goodley, Bill Hughes and Lennard Davis, „Introducing Disability and Social Theory" *Disability and social theory: new developments and directions*, edited by: Dan Goodley, Bill Hughes, Lennard Davis, Palgrave Macmillan, New York, 1-16, 1.

[15] Josh Lukin, „Disability and Blackness", *The Disability Studies Reader*, edited by: Lennard J. Davis, Routledge, London and New York, 2013, 308-315; Nirmala Erevelled, Andrea Minear, „Unspeakable Offenses: Untangling Race and Disability in Discourses of Intersectionality", *The Disability Studies Reader*, edited by: Lennard J. Davis, Routledge, London and New York, 2013, 354-365.

[16] Lynne Segal, „The Coming of Age Studies", *Age Culture Humanities: An Interdisciplinary Journal*, Issue I, 2014, 31-34.

[17] Chris Gilleard, „Aging and Aging Studies: Celebrating the Cultural Turn", *Age Culture Humanities: An Interdisciplinary Journal, Issue I*, 2014, 35-37.

medicine i biotehnologije i u vreme popularnosti anti-ejdžing trendova postaje izuzetno izazovno područje teorijskog rada.[18]

Ono što je zajedničko svim navedenim pokretima za ljudska prava koji su doprineli pojavi telesnog obrta u društvenim naukama i humanistici je usmeravanje fokusa ka drugačijim telima i telima nad kojima dominantni diskurs vrši određenu vrstu pritiska i diskriminacije a to su žensko telo, kvir telo, invalidno telo i staro telo. Način na koji se ova tela reprezentuju, kontrolišu i konstruišu govori puno o društvu u kome živimo, odnosno o njegovom funkcionisanju, potencijalima i mogućim pravcima razvoja. Promene do kojih dolazi utiču na razvoj nauka koje se bave telom kao i društvenih teorija o telu. Takođe, i sama nauka i teorije o telu utiču na društvene promene, te se može reći da se radi o dvosmernom procesu.[19] U nameri da istakne značaj i ulogu tela u savremenom društvu Brajan Tarner je skovao termin *somatsko društvo* koje je definisao kao „društveni sistem u kome je telo, koje je istovremeno i mesto prinude i mesto otpora, glavno polje političke i kulturalne akcije".[20] U okviru somatskog društva telo jeste čvorište unutar koga se ukrštaju uticaji različitih diskursa, pri čemu telo ne predstavlja samo površinu upisa već i reakcionu površinu koja ukazuje na postojanje i važnost odgovora koje telo daje. Za razliku od pristupa u okviru kojih je telo shvaćeno kao tekst i predstavlja refleksionu površinu koja se nudi na čitanje, Tarner ukazuje na to da je telo i reakciona površina koja svakako nije pasivna. Osim toga, namera Brajana Tarnera je da istakne činjenicu da somatsko društvo transponuje aktuelne društveno-političke probleme na telo pri čemu se ono može posmatrati kao mesto borbe, odnosno, mesto sučeljavanja različitih političkih diskursa.[21] To znači da je u savremenom društvenom kontekstu „telo najvažnije sredstvo kojim se tematizuju tenzije i krize u društvu"[22], a njegov značaj je utoliko veći ukoliko se uzme u obzir to da nam jedino teorijska istraživanja tema vezanih za telo mogu pružiti detaljan uvid u karakter društvenih promena i njihov pravac kretanja. U takvim uslovima pristup tako kompleksnoj i hibridnoj temi zahteva istraživanje koje povezuje znanja kako iz domena različitih akademskih disciplina tako i iz domena različitih profesionalnih praksi i vanakademskih krugova. U skladu sa

---

[18] Alex Dumas, „Rejecting the Aging Body", *Routledge Handbook of Body Studies*, edited by: Brian S. Turner, Routledge, New York and London, 2012, 375-388.
[19] Chris Shilling, *The Body and Social Theory*, Sage Publications, London, 2003, 31.
[20] Brian S. Turner, *Regulating Bodies: Essays in medical sociology*, Routledge, London and New York, 2002, 12.
[21] Bryan S. Turner, „Introduction", op.cit., 5.
[22] Bryan S. Turner, *Regulating Bodies: Essays in Medical Sociology*, op. cit., 12.

tim, budući da je objekt mog istraživanja *Drugo telo*, smatram da je najsveobuhvatniji pristup toj temi moguće imati jedino sa stanovišta medotološke platforme *transdisciplinarnih studija tela*. Osnovni razlozi za izbor ovog pristupa sadržani su u samom određenju pojma transdisciplinarnost za koji se generalno može reći da podrazumeva disciplinarni nomadizam, odnosno, slobodno kretanje kroz istorijsko nasleđe i aktuelnost različitih disciplina koje nude neophodni korpus znanja za tematizaciju i rešenje zadatog problema. Za razliku od disciplinarnog pristupa koji podrazumeva postojanje i poštovanje jasnih i zatvorenih granica specifične oblasti izučavanja, jedinstvenu metodologiju i ciljeve, transdisciplinarni pristup prestupa i briše te granice. On se, takođe, u mnogome razlikuje i od interdisciplinarnog pristupa, koji podrazumeva povezivanje i kombinovanje različitih disciplina i njihovih metoda rada u cilju ujedinjenja znanja. Dakle, za interdisciplinarnost je karakteristično kretanje od jedne discipline ka drugoj ili trećoj ili *n*-toj i kreiranje jedinstvenog integrisanog pristupa problemu, ali uz čuvanje pojedinačnih disciplinarnih kompetencija. Zato je kod interdisciplinarnosti reč o artikulaciji različitih tipova znanja u okviru pristupa koji se oslanja na specifične paradigmatske disciplinarne metodološke postavke. Sa druge strane, u slučaju transdisciplinarnosti dolazi do reartikulacije disciplina i njihove hibridizacije što vodi ka nelinearnoj i hibridnoj proizvodnji znanja.[23]

Jedno od važnih obeležja transdisciplinarnosti je i adresiranje onih problema koji ne spadaju nužno u domen interesovanja mono i interdisciplinarno orijentisanih istraživanja.[24] U okviru humanistike u pitanju su društveno sveobuhvatni problemi koji nadilaze mogućnosti čvrsto ustrojenih disciplina i njihovih utvrđenih paradigmi ili se ne uklapaju u pojmovni aparat, definicije i zakonitosti kojima se te discipline služe. Pitanje društvene konstruisanosti Drugog tela svakako se može uvrstiti u korpus tema koje se ne mogu sagledati na odgovarajući način iz perspektive pojedinačnih disciplina. Koncept tela, ali i drugi koncepti koji su usko povezani sa telom kao što su rod, pol ili seksualnost, mogu se smatrati transdisciplinarnim konceptima[25]

---

[23] Roderick J. Lawrence, „Housing andhealth: from interdisciplinary principles to transdisciplinary research and practice“, *Futures,* Volume 36, 2004, 487–502, 488-489.

[24] Nina Lykke, *Feminist studies: a guide to intersectional theory, methodology and writing*, Routledge, New York and London, 2010.

[25] Stella Stanford, „Contradiction of Terms: Feminist Theory, Philosophy and Transdisciplinarity“, *Theory, Culture & Society, Special Issue: Transdisciplinary Problematics*, Volume 32, Issue 5-6, 2015, 159-182, doi:

zahvaljujući dugotrajnom i specifičnom naslojavanju značenja koje je doprinelo njihovoj transformaciji, a samim tim i njihovom teorijskom značaju i funkciji. „Koncepti nisu fiksirani", kako navodi Mike Bal (Mieke Bal), „oni putuju – između disciplina, između individualnih naučnika, između istorijskih perioda, i između geografski rasutih akademskih zajednica"[26]. Dakle oni prelaze granice disciplina, granice koje dele istorijske periode i nacionalne granice. Na tom putu menja se njihovo značenje, upotreba i funkcija, te ih upravo ti procesi razmene kroz koje prolaze čine dinamičnim, fleksibilnim činiocima koji omogućavaju interdisciplinarnu i transdisciplinarnu artikulaciju naučnih oblasti.

„Putujući" koncepti – pol, rod i seksualnost – zauzimaju značajno mesto u okviru ovog istraživanja. Ovi markeri razlika ispostavljaju se kao ključni za diferenciranje *Prvih* od *Drugih* tela i uspostavljanje nejednakog društvenog odnosa prema njima. Teoretizovanje učinaka ovih koncepata na telo kao njihov materijalni nosilac zahteva istraživačko transdisciplinarno kretanje kroz različite oblike njihovih teorijskih i materijalnih reprezentacija. Reprezentaciju i medijsku konstrukciju Drugog tela kao marginalizovanog oblika telesnosti postavljam kao glavni predmet istraživanja i teoretizacije sa namerom da dokažem tezu da ne postoji univerzalni model telesnosti koji je u osnovi binarno diferenciran, već da se radi o dominantnim vrednosnim modelima društvenog konstruisanja telesnosti koja se proizvodi putem različitih tipova *medijskog posredovanja tela*. Tezu o proizvodnji razlike između *Prvih* i *Drugih* tela izvodim na način kritičke teorije tela. Pored toga, moj cilj nije definisanje i određivanje šta telo, pol, rod i seksualnost jesu, već kritika određenih medijskih posredovanja tela i namera da ukažem na društvene *razlike* kao posledice koje dominantna društvena shvatanja o telu proizvode.

Medijsko posredovanje tela podrazumeva postojanje aktivne prakse označavanja tj. reprezentacije tela koja se izvodi putem procesa selekcije, organizovanja, oblikovanja i predstavljanja određenih sadržaja u cilju proizvodnje značenja.[27] Naše znanje o telu je uvek medijski posredovano, te su u skladu sa tim i norme, vrednosne hijerarhizacije i razlike između

---

10.1177/0263276415594238; Stella Stanford, „Sex: A transdisciplinary concept", *Radical Philosophy*, Volume 165, 20[illegible]3-30.

[26] Mieke Bal, *Travelling Concepts in the Humanities: A Rough Guide*, University of Toronto Press, Toronto, 2011, 24[illegible]

[27] Stuart Hall, „The rediscovery of 'ideology'; return of the repressed in media studies", *Culture, society and the media*, edited by: Michael Gurevitch, Tony Bennett, James Curran and Janet Woollacott, Routledge, London and New York, 2005, 52-86.

tela nešto što se aktivno proizvodi i reprodukuje u procesu zastupanja tela određenim medijskim sadržajima. Medij se u širem smislu može definisati kao prenosilac poruke, a samim tim i kao deo komunikacijskog lanca koji podrazumeva postojanje pošiljaoca, poruku i primaoca koji koegzistiraju u specifičnom društvenom kontekstu.[28] Važno je naglasiti da tu nije reč o linearnom modelu, već da je struktura komunikacijskog procesa složena jer se sastoji od međusobno povezanih, ali zasebnih, praksi – proizvodnje, kruženja, distribucije, potrošnje i reprodukcije značenja.[29]

> „Mediji konstruišu stvarnost, ne prenose je onakvu kakva jeste: 'ona je uvek posredovana jezikom' i 'proizvedena u diskursu'. Zbog toga, svaki akt komunikacije zasnovan je na kodiranju ili praksama označavanja, a svaki proces označavanja nosi naslage značenja koje stiče u svom društvenom ili ideološkom okruženju."[30]

U ovom istraživanju pojam *medijsko telo* odnosi se na različite oblike tekstualnog zastupanja tela koji se nalaze u službi proizvodnje i prenošenja značenja i znanja o telu. To znači da u okviru različitih društvenih praksi postoje i različiti modaliteti medijskog posredovanja tela. Društvene prakse koje ću razmatrati, u cilju dokazivanja svojih hipoteza, jesu nauka odnosno medicina i masovni medij filma. Dakle, reč je o dve divergentne prakse zastupanja tela koje se razlikuju po svojim društvenim funkcijama, ciljevima i kompetencijama. Međutim, uprkos tome reprezentacije tela koje one nude, svaka na svoj način, proizvode specifična znanja o telu koja doprinose naturalizaciji uspostavljenih normativa telesnosti, dok istovremeno označavaju Drugo telo kao devijantno i manje vredno. Pri tome, znanja koja su kreirana u okviru naučnog medicinskog diskursa uspostavljaju se kao istinita i neupitna, njih zatim preuzimaju diskursi popularne kulture kao već definisane koncepte i najstavljaju da ih razrađuju u različitim kontekstima. Ovo upravo pokazuje da u slučaju *medijskog tela* proizvođenje *razlike* između Prvih i Drugih tela uvek nastaje u procesu posredovanja tela.

---

[28] Adam Brigs i Pol Kobli, *Uvod u studije medija*, Clio. Beograd, 2005.
[29] Stjuart Hol, „Kodiranje - dekodiranje", *Studije kulture*, urednica: Jelena Đorđević, Službeni glasnik, Beograd, 2009, 275-285.
[30] Jelena Đorđević, *Postkultura: uvod u studije kulture*, Clio, Beograd, 2009, 269.

Utvrđeni istraživačko-teorijski punktovi *transdisciplinarnih studija tela* uticali su i na strukturu doktorske disertacije. Prvo poglavlje posvećeno je kritičkoj teoretizaciji koncepta *Drugog* tela, u drugom poglavlju bavim se, najpre, analizom normativizacije tela/proizvođenja *Drugih* tela u tekstovima medicine, a zatim, analiziram studije slučaja filmskog medijskog tela. U zaključnom delu ću koncizno da sumiram rezultate analize odabranih primera tekstualnog zastupanja tela kao procesa proizvodnje i prenošenja značenja i znanja o telu, a pokazaću u kakvom su odnosu ova konkretna oprimerenja *medijskog tela* sa osnovnom tezom ovog istraživanja – da ne postoji univerzalni model telesnosti koji je u osnovi binarno diferenciran, već da se radi o dominantnim vrednosnim modelima društvenog konstruisanja telesnosti koja se proizvodi putem različitih tipova *medijskog posredovanja tela*.

KRITIČKA TEORETIZACIJA TELA – PREKO POSTSTRUKTURALIZMA

Od tela do teksta

Textus (lat.) tkanje, tkivo.

U ovom poglavlju ću razmatrati telo sa stanovišta teorija teksta u nameri da ukažem na mogućnost razumevanja tela kao kulturalne pojave koja se može tumačiti kao jedan od oblika proizvodnje, razmene i recepcije značenja. Polazim od koncepta da se telo u kulturalnoj komunikaciji može posmatrati i analizirati kao tekst. Kao takvo, ono je satkano od beskrajno mnogo značenja koja su upisana *na* njemu i *u* njemu samom. Značenja upisana *na* telo su ona čiji otisak je vidljiv na koži, odnosno na granici koja razdvaja jedno individualno ili specifično telo od drugih tela i sveta koji ga okružuje. Sledeći nivo su značenja koja se utiskuju *u* telo i njihov trag se izražava/vidi u pokretima, gestovima i zvucima koje telo (pro)izvodi. Dakle, reč je o više slojeva ili režima značenja koja možemo razdvojiti na ona koja se reflektuju sa same površine tela, ona koja se čitaju iz telesnih gestova kao i ona koja potiču od glasova koje telo proizvodi. Pa ipak, prilikom posmatranja tela najčešće dolazi do sažimanja pomenutih slojeva i presecanja režima značenja u jednu koherentnu predstavu određenog tela koje promatramo. Sva ta značenja se dalje mogu raščlaniti na ona koja upisujemo sami i ona koja nam drugi upisuju – 'prišivaju' – na telo, prilikom procesa subjektivizacije i identifikacije. Prinuđeni smo na to da nas najpre kultura u kojoj živimo klasifikuje i 'smešta u kutije' na osnovu karakteristika pročitanih sa našeg tela. Proces označavanja vodi ka kreiranju identiteta koji prihvatamo i nadograđujemo naslojavanjem novih značenja na već postojeća ili ga, pak, odbijamo trudeći se da novim slojem značenja zamaskiramo ona koja su nam unapred pripisana. Subjektivizacijski učinak i identitet postaju kvazi-nužnost koje se ne možemo osloboditi budući da nismo u poziciji da utičemo na proces upisivanja značenja koji dolazi spolja – od strane drugih. Kažem, kvazi-nužnost, pošto se subjektnost i identifikacija pojavljuju na način stvarnog uzroka, a u stvari su efekat društvenih i

kulturalnih strukturacija moći i iz moći izvedenih podela i klasifikacija ljudskih stvorenja. Telesne karakteristike, pre svega, predstavljaju osnovu za određivanje rasnih, rodnih, starosnih, (in)validnih identiteta, kao i za sve druge identitete koje subjekt usvaja ili mu se pripisuju. Nacionalni, etnički, seksualni ili verski identitet takođe mogu biti čitljivi sa tela iako je njih jednostavnije maskirati ili sakriti. Jedno telo uvek je nosilac više identiteta od kojih je većina promenljivog karaktera.

Tela su čitljiva u svim modalitetima/formama/oblicima u kojima se pojavljuju. Ne moramo ih dodirunuti da bi mogli da saznamo nešto o njima, dovoljno je da ih vidimo – uživo, na slici, fotografiji ili na ekranu, da bi mogli da ih interpretiramo kao tekst i pripišemo im intelekt, odnosno, unutrašnji život, tj. da indeksiramo njihovo mesto u društvenim i kulturalnim klasifikacijama. Odlika Zapadne kulture jeste *okulocentrizam*, odnosno privilegovanje čula vida u odnosu na ostala čula,[31] te se u skladu sa tim i pojmovno određenje tela i znanje o telu oslanja na vizuelne slike tela i informacije dobijene gledanjem i posmatranjem. Međutim, sve što opažamo i vidimo uređeno je i ograničeno našim znanjima, te se može reći da je slika o kojoj svedočimo na osnovu čula vida unapred konstruisana i ograničena jezičkom strukturom kojom reprezentujemo svet oko nas.[32] Na taj način, vizuelna paradigma biva zamenjena jezičkom paradigmom pa čulo vida, odnosno pogled, postaje samo pomoćno sredstvo za razumevanje i analizu vizuelne slike.

Neprestano čitamo sopstvena tela trudeći se da istovremeno proizvedemo što više značenja koja će drugi čitati. Kako bismo se osećali sigurnije mi stalno proveravamo konzistentnost prezentacije svog identiteta vizuelnim utiscima koje naše telo nosi. *Krojimo* svoja tela tako da se u njima osećamo što udobnije. Pokušavamo da ih oblikujemo fizičkim vežbama, dijetama ili pak hiruškim zahvatima. Maskiramo ih garderobom, šminkom i nakitom u skladu sa onim što se od nas očekuje i kako smatramo da drugi treba da nas vide. Svaka maska odgovara određenom kontekstu u okviru koga izlažemo svoje telo.[33] Od trenutka kada ujutru ustanemo

---

17

[31]Martin Jay, *Downcast Eyes: The Denigration of Vision in Twentieth-century French Thought*, University of California Press, Berkley Los Angeles London, 1993.

[32] Katarina Rukavina, „'Okulocentrizam' ili privilegiranje vida u zapadnoj kulturi. Analiza pojma u antičkoj, novovjekovnoj i postmodernoj misli", *Filozofska istraživanja*, 127-128, god. 32, sv. 3-4, 2012, 539-556.

[33]U zavisnosti od prostora, okruženja i prilike u kojoj ćemo se naći biramo garderobu koju ćemo obući te se kada idemo na celodnevni izlet u prirodu obično oblačimodrugačije nego kada idemo na pozorišnu predstavu ili u

pripremamo svoje telo za određene aktivnosti, spremamo se za posao oblačeći se u skladu sa određenim kodeksom odevanja koji nosi poruku, ili ostajemo kod kuće sa izborom da budemo udobno odeveni u nešto što nas čini opuštenima i, često, za druge nevidljivima. Susrećemo se, zatim, sa drugima i naprežemo svoje telo u pokušaju da budemo ozbiljni, nasmejani, zdravi, ljuti, ili, možda čak i nešto sasvim drugo/različito od onoga kako bi se inače osećali da smo sami u datom momentu. Komuniciramo svojim telom sa drugim telima u javnom prevozu, prodavnicama, kancelarijama, parkovima, bolničkim čekaonicama i ordinacijama. Neprestano proizvodimo poruke koje drugi čitaju reagujući na određeni način. Telo proizvodi tekst u meri u kojoj više ne uspevamo da razdvojimo telo od teksta koji odašiljemo i teksta koji dopire do nas.

Sopstveno telo nikada ne možemo videti u celosti na način na koji ga drugi vide. Vidimo samo fragmente, dok njegovu celinu spoznajemo u odrazu ogledalne površine ili gledajući njegovu sliku.[34] Pa ipak, ubeđeni smo da niko ne poznaje naše telo bolje od nas samih. Verujemo u to da u svakom trenutku znamo kako 'izgledamo' i kakvu poruku šalje naše telo. Pre no što uđemo u prostoriju u kojoj se nalaze druge osobe često zastanemo ne bismo li popravili frizuru ili držanje tela. Želimo da ostavimo određeni utisak, da prenesemo određenu (pre)poruku o sebi. Tada mi smatramo da vladamo telom, a zapravo vladamo tekstom – *tekstom tela* koji nije ništa drugo do oblik komunikacije. Samo anatomsko telo je *medij* odnosno komunikacijski kanal, posrednik između pošiljaoca i primaoca informacije. Komunikacija koju izvodimo posredstvom tela moguća je zahvaljujući jeziku koji delimo sa drugima. U okviru jezičkog sistema koji poznajemo mi se trudimo da preuzmemo i reprodukujemo fraze – slike i gestove kojima želimo da prikažemo sebe drugima i sebi, a pre svega, sebi posredstvom drugih. U tom procesu prisvajamo tekstove drugih tela koje smo pročitali kao nešto što bi pristajalo našem telu, gradeći na taj način svojevrstan kolaž od tuđih tekstova i izvodeći ih kao svoje. Tekst tela je isprepletan citatima. On zapravo i nastaje ukrštanjem brojnih referenci koje se mogu prepoznati kao deo diskursa (u) kojim(a) telo komunicira. Dakle, kao i svaki tekst – telo je postavljeno ili izvedeno na *intertekstualan* način – ono apsorbuje druge tekstove, modifikuje ih, prilagođava, razvija i

---

restoran. Za susret sa poslovnim saradnicima na radnom mestu biramo drugačiju garderobu od one koju biramo kada se susrećemo sa članovima porodice u sopstvenom domu itd.

[34] Roland Barthes, *Roland Barthes by Roland Barthes*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, 1994, 36.

nudi na dalje čitanje.[35] Na taj način telo postaje nosilac kulture u okviru koje funkcioniše, ono je efekat individualnih i kolektivnih politika, vremena i prostora koji ga oblikuju prema već poznatim modelima. Međutim, odnos između tela i kulture nije tako jednostavan kako bi se moglo pretpostaviti iz prethodne rečenice. Kultura zaista oblikuje telo, modeluje ga i prisiljava da pristane na postojeću matricu čak i kada se ono tome opire. Ali, uprkos tome, kultura ne može da utiče na pojedinačnu razmenu tekstova koji imaju potencijal da proizvedu subverziju i povratni efekat. Odnos teksta (tela) i konteksta (kulture) nije statičan već se mora posmatrati i razumeti kao složen mehanizam koji uključuje i postojanje uzajamnog i međusobnog otpora resignifikaciji. Drugim rečima, ni kultura ni telo nisu omnipotentni jedno u odnosu na drugo jer stoje u međuzavisnom odnosu koji podrazumeva da – nema tela (teksta) bez kulture (konteksta) i obratno. Kontinuirana i neizbežna transformacija je svojstvo tela zahvaljujući kome ono nikada ne može ostati okamenjeno i nepromenljivo, niti se može lako i do kraja ukalupiti u zamišljene modele. Ova odlika može se pripisati kulturi bilo kog društva i bilo kog vremenskog perioda jer se ona neprekidno menja i transformiše. Označivši kuturu kao – „način života“[36] – Rejmond Vilijams (Raymond Williams) je, između ostalog, ukazao i na to, da ukoliko se posmatra na taj način, kultura jeste nešto što se neprekidno menja. Ukoliko se odnos između tela i kulture posmatra iz bartovske perspektive, metaforički govoreći, kultura ne može biti Autor teksta tela, čemu bi odgovarao dobro poznati citat:

> „znamo da tekst nije crta riječi koje proizvode jednostavno 'teološko' značenje (saopćenje Autora-Boga), nego je to multidimenzionalni prostor na kojem se raznovrsnost pisanja, od kojih ni jedno nije izvorno, miješa i sukobljava. Tekst je tkivo citata izvedenih iz neizmernog broja središta kulture“[37].

---

[35]Roland Barthes, „Od djela do teksta“, *Suvremene književne teorije*, priredio: Miroslav Beker, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1986, 181-186, 184.
[36]Rejmond Vilijams, „Analiza kulture“, *Studije kulture: zbornik*, Jelena Đorđević (ur.), Službeni glasnik, Beograd, 2008, 124-133, 125.
[37]Roland Barthes, „Smrt autora“, *Suvremene književne teorije*, priredio: Miroslav Beker, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1986, 176-180, 178.

Telo i kultura

Razumevanje i analiza kulture kao *načina života* ukazuje na to da u okviru jednog društva ne postoji samo jedna kultura koja je fiksirana ili čiji se pravac razvoja može utvrditi i predvideti. Svako društvo sačinjeno je od više različitih mikrokultura koje se nalaze u složenim međusobnim odnosima budući da su otvorene za interpretaciju i različita tumačenja. Osim toga, u okviru jednog vremenskog perioda, na određenom geografskom prostoru, može se identifikovati niz kulturalnih modela od kojih svaki korelira sa nekom specifičnom generacijom. Nove dolazeće generacije usvajaju postojeće kulturalne modele menjajući ih i prilagođavajući ih sebi pri čemu stvaraju novi način života – novu kulturu nastalu transformacijom već postojeće.[38] Kultura jednog vremena, geografskog prostora, pa čak i jedne generacije u okviru datog vremena i prostora, podrazumeva skup određenih modnih stilova, načina ishrane, organizacije radnog i slobodnog vremena, uređenja doma, izbora muzike, odnosa prema religiji, odnosa prema zdravlju i tako dalje. Ona, dakle, obuhvata mnoštvo različitih stilova života od kojih se svaki od njih na specifičan način upisuje na telo i u telo i koji se putem tela reprodukuje i reprezentuje. Telo osobe koja se profesionalno bavi određenim sportom anatomski je oblikovano u skladu sa zahtevima koje taj specifični sport postavlja, te će se, primera radi, telo atletičara maratonca razlikovati od tela sumo rvača, a telo vaterpoliste od tela fudbalera, boksera ili golfera. Njihova tela ne oblikuju samo fizičke vežbe koje upražnjavaju već i propisani načih ishrane, kao i splet društvenih odnosa koji se gradi oko njih i sporta kojim se bave. Za svaki od pomenutih sportova vezuje se i određeni način života van sportske arene koji je definisan popularnošću tog sporta i zaradama koje sportisti ostvaruju što se odražava na stil oblačenja, izbor frizure i tetovaža. Sa druge strane, uobičajene dnevne aktivnosti profesionalnog sportiste razlikuju se u mnogome od uobičajenih dnevnih aktivnosti šalterskog službenika neke banke ili grafičkog dizajnera. Te razlike se ogledaju najpre u načinu ishrane, količini i intenzitetu fizičkog kretanja, izboru radne garderobe i drugim specifičnostima koje se mogu pročitati sa njihovih tela kao proizvoda načina života neke osobe.

---

[38] Rejmond Vilijams, „Analiza kulture“, op.cit., 130.

Ukoliko kulturu definišemo i analiziramo kao skup tekstova koji egzistiraju u nekoj vrsti međuzavisnosti jasno je da ona zapravo predstavlja kontekst koji nam omogućava da razumemo i čitamo tekstove tela i da ih pritom usvajamo, reprodukujemo, modifikujemo, ili pak, kreiramo nove tekstove u odnosu na one sa kojima smo se već sreli. Kontekst je ono što nam je potrebno da bismo dospeli do značenja koja su vezana za samo telo, njegovu pojavnost i svakodnevne prakse u kojima učestvuje. Važno je naglasiti da ta značenja nisu nešto što je svojstveno telu na način ihnerentne kategorije urođene telu, nešto neodvojivo od njega i njegove unutrašnje strukture, već da ona nastaju unutar kulture, ili preciznije, unutar *jezika* kao sistema koji se nalazi u službi nosioca značenja a kojim se data kultura služi i biva proizvođena. Proizvodnja značenja vezana je za proces reprezentacije koji se sastoji iz dva nivoa. Prvi nivo je uspostavljanje relacije između objekta ili pojave i mentalnog koncepta koji vezujemo za dati objekt ili pojavu, dok je drugi nivo prevođenje mentalnog koncepta u jezik putem koga se značenje iskazuje i prenosi. Jezik ovde treba shvatiti kao organizovani sistem znakova i oblika komunikacije koji zastupaju mentalne koncepte, odnosno objekte ili pojave o kojima govorimo, pišemo ili ih na drugi način izražavamo. Međutim, proizvodnja i razmena značenja nije moguća bez postojanja kodova koji fiksiraju značenja i funkcionišu kao ključ za razumevanje poruke. Kôd predstavlja sistem utvrđenih pravila koja obezbeđuju smislenu komunikaciju, i kao takav, on je proizvod skupova tekstova koji čine kulturu.[39] Drugim rečima, značenja se proizvode i reprodukuju posredstvom *reprezentacijskih praksi* koje su sastavni deo svih oblika komunikacije čineći sve(t) razumljivim svim pripadnicama i pripadnicima određene kulture koja deli zajedničke kulturalne, a samim tim, i jezičke kodove.

---

[39]Stuart Hall, „Introduction“, *Representation: cultural representations and signifying practices*, Stuart Hall (ed.), SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 1997, 1-12.
Stuart Hall, „The work of representation“, *Representation: cultural representations and signifying practices*, Stuart Hall (ed.), SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 1997, 13-76.

Telo i jezik

Razumevanje bilo kog kulturalnog teksta, pa i teksta tela, uslovljeno je unapred utvrđenim kodovima koji omogućavaju čitljivost teksta i daju mu smisao unutar date kulture. Postojeći kodovi su u velikoj meri postali deo običaja i navika u datoj kulturi pa ih korisnici smatraju 'prirodnim' odnosno univerzalnim, neupitnim i samorazumljivim. Proces naturalizacije kodova potpomognut je njihovom čestom i široko rasprostranjenom upotrebom – nakon što postanu deo svakodnevne komunikacije njihova konstruisanost vremenom biva nevidljiva za sve one koji se njima služe. Na taj način se fiksiraju relacije koje jezik uspostavlja u odnosu na svet koji imenuje i zastupa. Svet koji poznajemo definisan je jezikom a to znači – uspostavljen, određen, uređen i objašnjen uz pomoć skupa društveno ustanovljenih pravila, standarda i obrazaca. Jezik nam, najgrublje rečeno, ne otkriva svet, već ga objašnjava i uređuje, što zapravo znači da nam nameće granice. Jezik se sastoji od skupa pravila koja je neophodno poznavati da bi mogli da ga koristimo – „on je autonoman, kao igra sa sopstvenim pravilima".[40] Ako se tekst (tela) posmatra samo kao fragment jezika, u smislu da on čini jedno moguće polje referenci i značenja unutar šire jezičke celine, tekst se može shvatiti kao jedna *izvedba* koja je postavljena u skladu sa zakonima i pravilima jezika i smeštena unutar jezika kao veće determinišuće celine. Međutim, ako se tekst (tela) shvati kao otvorena struktura i ako se uz njega veže potencijal *produktivnosti* onda on prevazilazi komunikacijsku funkciju i obavlja delatnost redefinisanja jezika.[41] U tom slučaju tekst (tela) nikada nije i ne može biti jednoznačan već „postiže mnoštvo značenja"[42] i samim tim ne korespondira sa opisom *izvedba jezika* budući da dovodi u pitanje samu autonomiju jezika. Poststrukturalistički pristup tekstu uspostavio je drugačiju dinamiku u relaciji jezik – tekst, gde se jezik posmatra kao struktura a tekst kao *produktivnost*.[43] U tako postavljenoj relaciji tekst je, zapravo, proizvodnja jezika[44] – što se objašnjava uz pomoć koncepta *intertekstualnosti* koji je razradila teoretičarka Julija Kristeva

---

[40]Roland Barthes, *Elements of Semiology*, Hill and Wang, New York, 1986, 14.
[41] Luka Bešlagić, *Teorije eksperimentalne tekstualne produkcije*, Fakultet za medije i komunikacije, Beograd, 2017.
[42] 69and Barthes, „Od djela do teksta", op. cit., 183.
[43] Julia Kristeva, „The Bounded Text", *Desire in Language – A Semiotic Approach to Literature and Art by Julia Kristeva*, Leon S. Roudiez (ed.), Columbia University Press, New York, 1980, 36-63, 36.
[44] Dragana Stojanović, *Interpretacije mapiranja žnskog tela u tekstualnim prostorima umetnosti i kulture*, Fakultet za medije i komunikacije i Orion Art, Beograd, 2015, 160.

(Julia Kristeva). Naime, intertekstualnost podrazumeva da se jedan tekst nikada ne može posmatrati izolovano od drugih tekstova, te da kao takav nije autonomni entitet sa fiksiranim i konačnim značenjem, već je premrežen citatima i referencama na druge tekstove, i samim tim, otvoren za različita čitanja i upise. Drugim rečima, značenja jednog teksta ne proizilaze iz njega samog već iz njegovog odnosa sa drugim tekstovima sa kojima je posredno ili neposredno povezan. Zahvaljujući toj, kako je Bart u eseju *Od dela do teksta* opisuje[45] – *eksploziji značenja* i njihovoj *diseminaciji* – tekst učestvuje u kontinuiranom procesu proizvodnje jezika. Iako pripada jeziku, tekst može biti izvan njega, i kao takav, on može ugroziti utvrđeni poredak jezičke strukture ne samo tranformacijama već, pre svega, *transmutacijama* koje jezik razbijaju u komadićei dovode u stanje potčinjenosti u odnosu na tekst.[46] Rolan Bart se relacijama teksta i jezika bavi u knjizi *Zadovoljstvo u tekstu* gde pozicionira pojam/čin *zadovoljstva u tekstu* naspram pojma/čina *teksta zadovoljstva* postavljajući ih kao dva sasvim različita odnosa između teksta i jezika/teksta i subjekta. I dok zadovoljstvo u tekstu učvršćuje jezičku strukturu obezbeđujući subjektu udobno smeštenom u naslonjači spokojstvo i mir, tekst zadovoljstva razbija strukturu jezika uzdrmavajući njegov odnos sa subjektom.[47]

Da bi ostvario komunikaciju, subjekt prihvata pravila jezika i prepoznaje se u mestu koje mu jezik određuje. Na taj način biva uvučen u jezičku strukturu (p)ostajući njome ograničen.[48] Unutar te strukture subjekt se (samo)definiše čime datu strukturu potvrđuje i reprodukuje. Subjekt telom 'izgovara' jezik i putem tela ga materijalizuje – govorom, gestovima i pisanjem. Telo jeste određeno jezikom i specifikovano kao rodno telo, rasno, etničko, klasno itd. Moć jezika leži u njegovoj sposobnosti da klasifikuje[49] i prisiljava subjekt da ostane unutar kategorije u koju je prinudno smešten. To se možda najjasnije vidi na primeru upotrebe rodnih odrednica u jeziku[50] koje nas smeštaju u jednu od dve ponuđene rodne kategorije. Svaki subjekt po rođenju biva rodno određen, nakon toga, tokom celog života biva prinuđen da tu odrednicu konstantno

---

[45] Roland Barthes, „Od djela do teksta", op. cit., 183.
[46] Roland Barthes, *The Pleasure of the Text*, Hill and Wang, New York, 1975, 30-31.
[47] Ibid., 51-52.
[48] Jelena Stojanović, *Interpretacije mapiranja žnskog tela u tekstualnim prostorima umetnosti i kulture*, op.cit.
[49] Rolan Bart, *Lekcija: pristupno predavanje na Kolež de Fransu, održano 7. januara 1977. godine*, Karpos, Loznica, 2010, 14.
[50] „Rod se zbiva u kategoriji jezika koja je različita od svih drugih, a to je lična zamenica. Lične zamenice su jedini lingvistički element koji, u diskursu, označavaju svoje govornike i njihove različite i sukcesivne situacije u odnosu na diskurs." Monique Wittig„The mark of gender", *Feminist Issues*, Volume 5, No. 2, 1985, 1-12, 4.

ponavlja i potvrđuje jezikom kojim se služi kada govori. Upravo ta praksa ponavljanja čini da se kategorije koje jezik prepoznaje naturalizuju i postanu institucionalno priznata praksa.[51]

Feministički orijentisane književnice i teoretičarke su još tokom prve polovine 20. veka analizirale jezik kao sistem koji proizvodi i reprodukuje patrijarhat, a samim tim i rodnu neravnopravnost koja prožima sve sfere ljudskog života. To se možda najbolje može uočiti na primeru pravila generičkog muškog roda kojim se žena isključuje iz govora pa čak i kada je o njoj reč. Naime, ovo pravilo upućuje na to da se gramatički muški rod može smatrati neutralnim rodom, te se prilikom obraćanja grupi osoba različitih rodnih identieta koriste zamenice i imenice u muškom rodu. Takođe, prema ovom pravilu, nazivi zanimanja i zvanja uvek su u muškom rodu. Upotreba generičkog muškog roda kao 'neutralnog' doprinosi manjoj vidljivosti žena i njihovoj diskriminaciji, a posebno u društvenim sferama koje su tradicionalno rezervisane za muškarce i u kojima su žene u manjini. Na taj način se kreira i održava privid da žene u datoj oblasti delovanja i rada nisu uopšte prisutne, što za posledicu može imati i obeshrabrivanje žena da se izbore za željene pozicije u društvu. Ovakva diskriminišuća jezička praksa podržana je od strane institucija i to pre svega onih institucija koje su nadležne za pitanja normiranja jezika. Na primeru Odluke broj 60.[52] koju je doneo Odbor za standardizaciju srpskog jezika, može se utvrditi u kojoj meri i na koji način se normiranjem jezika (p)održava rodna neravnopravnost u Srbiji. Kao glavni argument protiv korišćenja imenica ženskog roda za određene profesije, u ovoj odluci navode se stavovi lingvističke nauke koji su protivni takvoj praksi, dok se korišćenje paralelnih formi, koje ukazuju na to da se tekst odnosi i na muškarce i na žene, smatra 'apsurdnim' i 'nepraktičnim' budući da se time 'nepotrebno' opterećuje rečenica. Iako se u samoj Odluci više puta ističe da način na koji je srpski jezik standardizovan ne utiče na diskriminaciju niti podstiče rodnu neravnopravnost jasno je da – ukoliko se od dva postojeća roda u jeziku samo jedan uzima kao generički – radi o privilegovanju tog roda u odnosu na drugi, to jest, u ovom slučaju ženski rod. Jedan od argumenata kojim se ovakva praksa opravdava u ovoj odluci upućuje i na to da se mora uzeti u obzir ideja o tome da se žene uvek podrazumevaju iako se to u jeziku ne vidi. Ovakvo objašnjenje ne samo da ne ide u prilog tvrdnji da

---

[51] Džudit Batler, *Nevolja s rodom: feminizam i subverzija identiteta*, Karpos, Loznica, 2010.

[52] Odluku odbora moguce je pogledati na sajtu Instituta za srpski jezik Srpske anademije nauka i umetnosti http://www.isj-sanu.rs/rubrike/odluke-odbora/103/2015/03/11/jezik-rodne-ravnopravnosti.html,pristupljeno 14.10.2017.

diskriminacije nema već čini upravo suprotno, budući da ne postoji ni jedan primer obraćanja u ženskom rodu u kome se muškarci podrazumevaju iako se ne pominju. Drugi argument je da se vidljivost žena obezbeđuje navođenjem ličnog imena uz titulu koja je po pravilu uvek u muškom rodu, te se na taj način jasno daje do znanja da li je reč o ženi koja nosi titulu. Osim toga što ovaj argument zvuči kao pomoćno rešenje, samom tom tvrdnjom zanemaruje se činjenica da postoje lična imena koja su potpuno ista za žene i za muškarce kao na primer Saša, Vanja, Brana, Andrea ili Minja. Odluka koja sadrži ovakve argumente ukazuje na rešenost institucije da po svaku cenu ne dozvoli uvođenje rodno diferenciranog jezika čime se ženama ukida pravo na jednaku zastupljenost u javnom govoru. Obraćanje grupi ljudi različitih rodnih identiteta bez korišćenja nastavaka za ženski rod primer je seksizma u jeziku na isti način kao i upotreba titula ili zvanja muškog roda u slučajevima kada se odnose na osobe koje se identifikuju kao žene. Takve i slične prakse govora u kojima se žene u govoru 'podrazumevaju' iako se ne izgovaraju – predstavljaju rezultat patrijarhalno ustrojenog sistema u kome „'muški rod' funkcionira kao 'norma', a 'ženski rod' kao 'varijanta'"[53]. Ili, kako Lis Irigaraj (Luce Irigaray) navodi:

> „Naime, alfabetno pismo povjesno je povezano s građanskom i religijskom kodifikacijom patrijarhalnih vlasti. Neunošenje spolnosti u jezik i pismo znači zapravo trajno održavanje pseudo-neutralnosti zakona i tradicija koje privileguju muške genealogije i njihove logičke kodove."[54]

Upotreba generičkog muškog roda vrlo jasno ukazuje na koji način jezik odražava društvene odnose. Kao što je vrlo često slučaj takva praksa govora i pisanja je institucionalno podržana i samim tim otežava, ili pak, u potpunosti onemogućava ženama i osobama drugačije rodnosti od muške, da budu vidljive i prepoznate u svim sferama društva. To svakako nije jedina posledica vlasti patrijarhata nad jezikom koji zanemaruje – ili je možda čak preciznije reći – koji ne registruje sve druge rodne identiete osim muškog. Takav jezik ne registruje ni iskustva ni potrebe žena i osoba drugih rodnih identetita. Teoretičarka Toril Moi (Toril Moi) je u svojoj

---

[53] Zdenko Lešić, „Feminizam, feministička teorija i kritika (Historiografska skica)", *Nova čitanja: poststrukturalistička čitanka*, Buybook, Sarajevo, 2002, 110-138, 117.
[54] Luce Irigaray, *Ja, ti, mi: za kulturu razlike*, Ženska infoteka, Zagreb, 1999, 41.

knjizi *Seksualna/tekstualna politika*, između ostalog, pisala i o problemu koji žene imaju kada žele da identifikuju, izraze i objasne svoja lična svakodnevna iskustva života u patrijarhalnom društvu. Ona na plastičnom primeru rasprave supružnika oko raspodele obaveza i kućnih poslova u heteroseksualnom braku pokazuje na koji način jezik ne pripada i ženama.[55] Nedostatak adekvatne terminologije rezultat je nemogućnosti da se neka značenja fiksiraju. Dok se to ne dogodi žene su osuđene na podrobno i detaljno opisivanje situacija koje im smetaju, a koje u tom slučaju (p)ostaju prepoznate kao pojedinačni lični problem, a ne kao opšta široko zastupljena i sistemski podržana diskriminacija ili ugnjetavanje. Fiksiranje značenja je vezivanje konkretnog termina za određenu pojavu, radnju, ponašanje ili situaciju koja se tim terminom imenuje i biva prepoznata od strane društva u kome je zastupljena. To što je neka značenja nemoguće fiksirati zapravo govori o brojnosti i složenosti prepreka sa kojima se žene susreću prilikom pokušaja da objasne i definišu sopstvenu poziciju i iskustva. Zbog čega je to tako objasniću na jednom od primera iz svakodnevnog života. Uloga žene, kao i uopšte njena pozicija u patrijarhalnom i maskulinocentričnom društvu unapred je definisana i smeštena u domen samorazumljive prirodne činjenice, te se svaki pokušaj opiranja toj datosti smatra hirom i posledicom frustracije pa čak i histeričnom reakcijom. Pokušaj žene da ukaže na taj neravnopravni položaj u kome se nalazi najčešće je praćen iscrpnim objašnjavanjima upravo iz razloga što ona najpre mora da ospori nametnute logičke kodove koji je dovode u potčinjenu poziciju, a zatim da ukaže na konkretan slučaj diskriminacije sa kojom se susrela. Podela rodnih uloga je možda najjednostavniji primer kojim se ova tvrdnja može pojasniti. Kuvanje, pranje veša i čišćenje kuće smatraju se ženskim poslovima pa se u skladu sa tim od žena očekuje da te poslove i obavljaju. Takva rodna/polna podela rada utemeljena je na patrijarhalnoj logici koja podrazumeva da je ženi mesto u kući, te da je, u skladu sa tim, ona dužna da tu kuću i održava. U savremenom svetu i Zapadnim društvima žene su odavno ostvarile pravo na plaćeni rad van kuće, međutim, nisu uspele da se oslobode 'ženskih' poslova u domaćinstvu u kome žive. Da bi se izborile za ravnopravu podelu kućnih poslova one pre svega moraju da se izbore sa stereotipima koji se vezuju za podelu rodnih uloga, odnosno sa patrijarhalnim stavovima o 'prirodnoj' podeli poslova

[55] Toril Moi, *Seksualna/tekstualna politika*, AGM, Zagreb, 2007, 218-219.

na muške i ženske.[56] Kada i ako im pođe za rukom da ospore tradicionalna shvatanja i ukorenjene stavove koji su praktično naturalizovani, one mogu ukazati na neravnopravnu podelu posla i na temelju toga ostvariti neku promenu barem u svom neposrednom okruženju. Ceo taj proces bi bio mnogo jednostavniji kada žene ne bi bile prinuđene da iznova i iznova problematizuju svoju poziciju detaljno objašnjavajući zašto im nešto smeta, odnosno kada bi koncept *neplaćenog kućnog rada* bio prepoznat kao ekvivalent izrabljivanju i opresiji nad ženama, a ne kao 'feministička izmišljotina'.

U slučajevima kada dođe do fiksiranja značenja, njih je moguće staviti u službu povratne reakcije na ugnjetavanje bez nepotrebnog i kontraproduktivnog detaljnog objašnjavanja. Dobar primer 'osvajanja' jezika je strip *Trebalo je da mi kažeš* [*You should've asked*][57] francuske autorke Eme (Emma) koji je vrlo brzo postao viralan na društvenim mrežama, a koji predstavlja ilustraciju koncepta *mentalnog tereta* [eng. *mental load*] na koji su žene osuđene prilikom podele poslova vezanih za kuću i porodicu. *Mentalni teret* predstavlja obavezu planiranja i organizacije svih kućnih poslova i spada ne samo u neplaćeni nego i u nevidljivi rad. U maskulinocentričnim društvima od žene se očekuje da vodi računa o domaćinstvu tako da se podrazumeva da ona osim poslova čišćenja, kuvanja, odlazaka u nabavku i brige o deci i ostalim ukućanima, obavlja i poslove planiranja i organizacije tih obaveza i uz to neprekidno proverava da li je sve obavljeno kako bi se život u domaćinstvu odvijao nesmetano. Međutim, taj mentalni rad, koji podrazumeva planiranje i organizaciju posla je nevidljiv za okolinu iako je to zapravo jako iscrpljujući i naporan posao budući da se mora obavljati kontinuirano i da se najčešće obavlja 'u hodu'. Pomenuti strip na vrlo jednostavan način ukazuje na neravnopravnu podelu poslova u domaćinstvu i na odnos koji prema tim poslovima imaju žene i muškarci. U stripu se ističe i posebno objašnjava koncept mentalnog tereta koji postaje označitelj tog nevidljivog zamornog posla koji najčešće žene obavljaju. Nakon pojave stripa, na internetu se pojavio veliki broj tekstova koji problematizuju neravnopravnu podelu rada u kući referirajući upravo na koncept koji je Ema ilustrovala.[58] Mentalni teret je na taj način dobio potencijal da postane prepoznata

---

[56] Silvia Federici, *Wages against housework*, Power of Women Collective and Falling Wall Press, Bristol, 1975, 2-3.
[57] Strip se može pogledati na adresi: https://english.emmaclit.com/2017/05/20/you-shouldve-asked/, pristupljeno 03.08.2017.
[58] Nick Douglas, „How to share the 'mental load' of chores with your partner", *Lifehacker,* 30.05.2017,http://lifehacker.com/how-to-share-the-mental-load-of-chores-with-your-part-1795657878 pristupljeno

kategorija, odnosno pojam koji na vrlo jednostavan način može poslužiti kao argument za promišljanje i diskusiju o rodnoj neravnopravnosti u društvu.

Kao još jedan dobar primer 'osvajanja' jezika može da posluži termin – mensplejnovanje [eng. *mansplaining*] za koji ne postoji adekvatan prevod na srpski jezik. Ovaj pojam se odnosi na objašnjavanje koje se stereotipno vezuje za muškarce, praćeno je određenom gestikulacijom, bojom i tonom glasa, odgovarajućim izborom termina, upućeno je najčešće ženama kojima se, istovremeno, stavlja do znanja da one o tome što je predmet objašnjenja ne znaju ni približno koliko muškarci. Ovaj termin ukazuje i na sprecifičan govor tela, kao i na način govora i izlaganja i vrlo slikovito referira na to da je reč o slučaju muškog šovinizma. Nastanak ove kovanice je inspirisan tekstom Rebeke Solint (Rebecca Solint) *Men Explain Things to Me*[59] u kome ona opisuje razgovor sa izvesnim muškarcem na nekoj zabavi. Naime, kada je pomenula ime fotografa čijom biografijom se bavila u svojoj najnovijoj knjzi, muškarac sa kojim je razgovarala ju je nepristojno prekinuo i započeo svoje izlaganje na tu temu. Odmah je naveo i veoma uticajnu knjigu koja se bavi pomenutim fotografom, ne znajući da je baš tu knjigu napisala upravo osoba kojoj se obraća snishodljivim tonom u nameri da joj ukaže da ona o pomenutoj temi ne može zasigurno biti informisana dovoljno, niti znati o tome više od njega.

> „Muškarci mi objašnjavaju stvari, i drugim ženama takođe, bez obzira na to da li znaju o čemu govore ili ne. Neki muškarci. Svaka žena zna na šta mislim. To je drskost koja povremeno otežava sve i to svim ženama u bilo kojoj oblasti; ona sprečava žene da govore i da budu slušane čak i kada se usude da govore; ona slama mlade žene ućutkujući ih i ukazujući im da ovo nije njihov svet i to na način na koji se vrši i uznemiravanje na ulici. To nas uči sumnji u sebe i samosputavanju na isti način kao što vežba muško neosnovano prekomerno samopouzdanje.“[60]

03.08.2017.; Stephanie Land, „The Mental Load Of Being A Poor Mom“, *Refinery29*, 25.07.2017., http://www.refinery29.com/2017/07/160057/the-mental-load-of-being-a-poor-mom, pristupljeno 03.08.2017.; JospehBarberio, „This Comic Perfectly Explains the Mental Load Working Mothers Bear“, *Working mother*, 24.05.2017, http://www.workingmother.com/this-comic-perfectly-explains-mental-load-working-mothers-bear, pristupljeno 03.08.2017.

[59] Rebecca Solnit, *Men Explain Things to Me*, Haymarket Books, Chicago, 2014.

[60] Ibid., 4-5.

Termin mensplejnovanje nastao je kao reakcija na pomenuti tekst i vrlo brzo postao popularan tako da ga je *Njujork tajms* [*New York Times*] 2010. godine uz druge termine uvrstio u reč godine.[61] Upotreba ovog termina i njegova popularizacija omogućava jednostavno identifikovanje i ukazivanje na to da postoje uobičajene problematične situacije ili gestovi koji za posledicu imaju subordinaciju žena.

Jasno je da jezik funkcioniše tako da proizvodi subjektivitete, no ipak ta relacija se ne može shvatiti isključivo kao jednosmerna akcija delovanja jezika ka subjektu. Ta naizgled tvrda i neprobojna struktura ipak nije sasvim zatvorena i otporna na promene. Monik Vitig (Monique Wittig) smatra da je jezik instrument moći, te da se tek njegovom specifičnom upotrebom aktivira opresivno delovanje. Ukoliko pojedinci ili marginalizovane grupe koje trpe opresiju odbiju da ga koriste u skladu sa unapred predviđenim modelima koji proizvode diskriminaciju, njegova transformacija je moguća i izvodljiva.[62] Ovakva praksa već postoji unutar aktivistički orijentisanih *trans* i *kvir* zajednica koje pokušavaju da nađu načine da jezik u što većoj meri prilagode osobama koje se rodno ne konformiraju. One time žele da ukažu na opresivnost kategorije roda i njeno potvrđivanje i afirmaciju koja se vrši kroz sistem jezika. U tom cilju sve veći broj osoba koje pripadaju trans i kvir zajednicama, prilikom obraćanja koriste za sebe zamenicu *oni* (eng. *they*), u nameri da izbegnu rodno određivanje u okviru binarnog rodnog sistema. Dakle, uprkos tome što nas jezik zatvara u kategorije, mi imamo potencijal da upravo kroz jezik i putem jezika dekonstruišemo i menjamo same te kategorije. Koncept roda povezan je sa konceptom pola koji se konstruiše u odnosu na telo tj. u odnosu na anatomske karakteristike tela poznate kao *polne odrednice*.[63] Oznaka pola može se poklapati sa oznakom roda, ali isto tako, te dve oznake mogu biti i neusaglašene u slučajevima kada subjekt ne pristaje da se uklopi u jedan od dva ponuđena rodna obrasca. Subjekt svoj rod potvrđuje ili ga se, pak, odriče putem govora ali i putem gestualnog performativa koji izvodi svojim telom. To zapravo ukazuje na to da kategorija roda, bez obzira na svoje naizgled čvrste granice, može biti redefinisana upravo

---

[61] Sam Sifton and Grant Barret, „The Words of the Year“, *The New York Times*, 2010, https://www.nytimes.com/2010/12/19/weekinreview/19sifton.html, pristupljeno 02.07.2018.

[62] Monique Wittig„The Straight Mind“, *Feminist Issues*, Volume 1, Issue 1, 1980, 103–111.

[63] Polne odrednice se odnose na primarne i sekundarne polne karakteristike. Primarne polne karakteristike definišu polni hromozomi, anatomija genitalija, polni hormoni ireproduktivni organi. Sekundarne polne karakteristike rezultat su rada polnih žlezda i obuhvataju telesne karakteristike kao što su raspored masti, pojačana maljavost, uvećane grudi, struktura skeleta itd.

zahvaljujući telu koje ima potencijal da *prestupa* prisvajajući jezik na neočekivani i neuobičajeni način remeteći pritom jezičku strukturu.

Isticanje telesne razlike vidljive u jeziku i pismu i mogućnost prevazilaženja i podrivanja *falogocentričnog*[64] sistema teoretizovani su i razrađivani uz pomoć koncepta *ženskog pisma* (fr. *écriture féminine*), koji su početkom sedamdesetih godina 20. veka razvile francuske teoretičarke Helen Siksu (Helene Cixous), Lis Iragaraj, Julija Kristeva i druge. Helen Siksu koja je uvela ovaj pojam i razradila ga 1975. godine u svom tekstu „The Laugh of the Medusa" [„Smeh meduze"], smatrala je da poreklo ili izvor ženskog pisma leži u telu žene:

> „Pisanjem sebe žena će se vratiti telu koje je njoj samoj bilo i više nego oduzeto, koje je bilo pretvoreno u zazornog stranca na displeju – bolesnu ili mrtvu figuru koja se često pojavljuje kao neprijatan saputnik, kao uzrok i mesto ihnibicija. Cenzurišeš li telo cenzurisaćeš i disanje i govor u isto vreme. Piši sebe. Tvoje telo se mora čuti!"[65]

Namera koju je Siksu imala je da ukaže na povezanost tela i teksta, tela i pisanja kao i na mogućnost narušavanje logičke strukture jezika koju je uspostavio muškarac. Ona je smatrala da je pisanje jedan od načina da se žena poveže sa sopstvenim telom koje je u *androtekstu* prikazano i konstruisano kao Drugo telo. Žena kao subjekt i njeno telo izostavljeni su iz androteksta, a sve ono što je preostalo i što postoji je mit o ženi koji su kreirali muškarci dodeljujući joj društvenu ulogu i karakter koji su smatrali prikladnim. U takvom tekstu žena ne može pronaći sebe niti može biti slobodna unutar tog jezičkog sistema. Zbog toga Siksu poziva žene da pišu, ohrabruje ih da zaborave na to što su naučile da je pisanje muški posao, apeluje na njih da sopstvenim pisanjem oslobode sebe jer je to jedini način da njihovo iskustvo postane vidljivo.

Svako telo se na specifičan način upisuje u jezik načinom na koji to telo upotrebljava i reprodukuje jezik. Ritmika izražavanja, brzina govora i pokreta, melodičnost govora, ton, jačina,

---

[64] Termin *falogocentrizam* skovao je francuski filozof ŽakDerida (Jacques Derrida) sa namerom da jednim terminom označi dominaciju maskulinog principa prilikom proizvodnje značenja, odnosno postojanje Falusa kao ultimativnog označitelja, unutar jezika kao sistema.

[65] Helene Cixous, „The Laugh of the Medusa", *Signs*, Vol. 1, No. 4, The University of Chicago Press, Chicago, Summer 1976, 875-893, 880.

boja i visina glasa predstavljaju distinktivne karakteristike svakog pojedinačnog ličnog upisa tela u jezik kojim se služi i kao takve ove odlike ne podležu gramatičkim pravilima jezika. Ovakav vid upisa tela u jezik bi se mogao definisati kao *korporealni* upis budući da je uslovljen materijalnim aspektom tela. Međutim, osim činjenice da je telo kao instrument neophodno za (pro)izvođenje govora te samim tim vrši sebi svojstven upis u jezik, treba istaći da subjekt putem tela reflektuje, ili se čak može preciznije reći da – *oslobađa* nagone, emocije ili želje koje dolaze iz domena nesvesnog a koji prodiru u jezik i destabilizuju njegov poredak. Taj nivo upisa Julija Kristeva objasnila je uvođenjem pojma *semiotčko* koji postavlja nasuprot pojmu *simboličko*.[66] Naime, oba pojma vezana su Kristevinu teoriju *označiteljskih praksi*, odnosno, na postojanje otpora koji se nužno javlja prilikom procesa proizvodnje značenja. Zapravo, prema Kristevoj značenje se formira na mestu gde se označitelj useca u materijalnost tela pri čemu je upisivanje označitelja u telo uvek praćeno otporom tela. Taj proces podrazumeva dva modela označavanja koja se ne mogu sasvim razdvojiti, a to su *simboličko* – koje se odnosi na jasno izražavanje oslonjeno na čvrstu jezičku strukturu i gramatička pravila i *semiotičko* – koje se odnosi na *izvan*-jezičko i oslanja na korporealnost i područje nesvesnog.[67] Bez obzira na to što je semiotičko naizgled pozicionirano kao izvan-jezičko ono se može izraziti jezikom, i kao takvo, smešteno je unutar jezika, te ga subverzivnim delovanjem iznutra menja.[68]

Različiti tipovi telesnosti definišu se u jeziku, jezik ih potvrđuje i održava. To se najbolje može videti na primeru orodnjenosti jezika kojom se podržava binarnost rodnih/polnih kategorija i njihova vrednosna hijerarhija. Međutim, uprkos tome, ove kategorije se putem jezika i transformišu, redefinišu, ili se pak uz pomoć jezika uvode potpuno nove telesne razlike i novi oblici telesnosti koji dovode u pitanje već postojeće. Promena rodnog izražavanja izvodi se kako uz pomoć jezika tako i putem samog tela. Izgovaranjem sebe upotrebom određenih ličnih zamenica i drugih rodnih odrednica u jeziku pozicioniramo se unutar ili izvan postojećih rodnih/polnih kategorija označavajući svoje telo kao prihvatljivo ili neprihvatljivo tj. kao Prvo ili *Drugo*.

---

[66] Noelle McAfee, *Julia Kristeva*, Routledge, London and New York, 2004.
[67] DraganaStojanović, „Ženski subjekt u prostorima jezičkog i vanjezičkog: relacija žene sa drugim, Simboličkim, semiotičkim; druga narativnost, drugi prostor, drugo vreme“, *Humanistički ideali obrazovanja, vaspitanja i psihologije - tematski zbornik radova*, Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet, Niš, 2015, 65-76.
[68] Zdenko Lešić, „Feminizam, feministička teorija i kritika (Historiografska skica)“, ... op.cit. 133-135.

Konstrukcija Drugosti

„Drugost je fundamentalna kategorija ljudske misli.
Stoga, nema grupe koja se ikada može uspostaviti kao Jedno
bez da istovremeno ne postavi Drugo nasuprot sebe.“[69]

Pojam *Drugog* [eng. *Other,* franc. *Autre,* nem. *das Andere*] označava sve one subjekte, identitete i tela koja na osnovu društveno uspostavljenog sistema vrednosti i znanja ne pripadaju normativnom idealu već bivaju potisnuta, izbačena i prognana preko konstruisanih granica sistema koji privilegije Prva tela, subjekte i identitete. Drugo je marginalizovano, subordinirano, diskriminisano i, kao takvo, lišeno mogućnosti da pod jednakim uslovima participira u društvenoj raspodeli moći. Pojam *Drugost* [eng. *Otherness*] označava obeležje ili obeležja Drugog, odnosno ovaj pojam obuhvata sve one karakteristike zahvaljujući kojima je Drugo označeno kao različito, devijantno, inferiorno, društveno neprihvatljivo ili pak zazorno. Pojam *othering* za koji sa engleskog jezika ne postoji adekvatni prevod na srpski jezik, označava diskurzivni proces konstruisanja Drugog putem koga se ono postavlja na zamišljenu poziciju subjekta koji nije društveno validan odnosno nije prepoznat kao ispravan subjekt.

Koncept Drugog razrađivan je kroz različite teorijske perspektive koje tematizuju pojam subjektiviteta u terminima lingvističkih, životnih, psihoanalitičkih, filozofskih i drugih platformi promišljanja. U ovom poglavlju ću najpre predstaviti razvoj najvažnijih teorija o Drugom, a zatim ću se fokusirati na razvoj koncepta Drugog u okviru studija kulture sa aspekta nekoliko posebnih ali povezanih teorijskih platformi. U pitanju su studije roda, ženske studije, kvir studije, transrodne studije i postkolonijalne/dekolonijalne studije. Svaka od navedenih platformi omogućava izvođenje transdisciplinarnog pristupa Drugim telima – sa stanovišta teorija reprezentacije, teorija pogleda, teorije performativa, teorija identiteta, diskurzivne analize, konstrukcionizma, biopolitike... Društveno konstruisanje, označavanje i pozicioniranje određenih

[69] Simon de Beauvoir, *The Second Sex*, op. cit., 16.

tela kao Drugih je centralni problem ovog poglavlja. Budući da oznaku Drugog nose sva ona tela koja su na izvestan način marginalizovana, kao i svi oni identiteti koji nikada ne mogu biti na poziciji moći i koji se konstantno suočavaju sa diskriminacijom – ovde će biti reči o ženskim, trans, interpolnim i homoseksualnim telima i identitetima. Sve navedene oblike telesnosti povezuje kategorija polnosti koja ima ulogu zajedničkog označitelja, zahvaljujući kome se proizvode telesne i identitetske odrednice vezane za rod i seksualnost.

U priloženoj tabeli dat je prikaz uporednih teorija Drugog koje se na osnovu pristupa ovoj problematici mogu svrstati u tri kategorije, odnosno oblasti koje obuhvataju: filozofija, teorijska psihoanaliza i studije kulture. U okviru svake od kategorija navedeni su značajniji autori i autorke koji su u svojim tekstovima razmatrali pojam Drugog.

Uporedne teorije Drugog		
Filozofija	**Teorijska psihoanaliza**	**Studije kulture i postkolonijalne studije**
Georg Vilhem Fridrih Hegel (Georg Wilhelm Friedrich Hegel, 1770-1831)	Sigmund Frojd (Sigmund Freud, 1856-1939)	Stjuart Hol (Stuart Hall, 1932-2014)
Edmund Huserl (Edmund Husserl, 1859-1938)	Žak Lakan (Jacques Lacan, 1901-1981)	Edvard Said (Edward Said, 1935-2003)
Emanuel Levinas (Emmanuel Levinas, 1906-1995)	Lis Irigaraj (Luce Irigaray, 1930-)	Homi K. Baba (Homi K. Bhabha, 1949-)
Žan Pol Sartr (Jean-Paul Sartre, 1905-1980)	Julija Kristeva (Julia Kristeva, 1941-)	Gajatri Spivak (Gayatri Chakravorty Spivak, 1942-)
Simon de Bovoar (Simone de Beauvoir, 1908-1986)		Džudit Batler (Judith Butler, 1956-)
Žak Derida (Jacques Derrida, 1930-2004)		Ajris Marion Jang (Iris Marion Young, 1949-2006)

Pitanje Drugog u filozofiji 20. veka postaje jedna od važnijih tema zahvaljujući interpretaciji Hegelove filozofije i koncepata koje su francuskim filozofima tek od 1930-ih godina predstavili Aleksandar Kožev (Alexandre Kojève)[70] i Žan Ipolit (Jean Hyppolite). Time je, uz do tada dominantnu kartezijansku i kantovsku misao, postala aktuelna i Hegelova filozofija. Žan Ipolit je ponudio marksističko čitanje Hegela, dok je Aleksandar Kožev pristupao sa stanovišta egzistencijalizma postavljajući pitanja subjektiviteta, identiteta, samosvesti i Drugog kao centralna filozofska pitanja. Zahvaljujuci tome, došlo je do daljeg razvoja koncepta Drugog i to posebno u okviru kontinentalne filozofije, a zatim i u okviru drugih humanistickih disciplina čije su se rasprave o Drugom oslanjale na postojeća filozofska razrešenja i dileme vezane za ovaj fenomen. Zapravo, kako navodi Nenad Miščević u knjizi *Govor drugoga*,[71] tek od pojave Hegelovih tekstova Drugo u filozofiji prestaje da bude samo sagovornik i postaje tema:

> „Pojam 'Drugoga' nije, na počecima filozofije, bio niti jedan od središnjih pojmova antropologijskog kruga pitanja (ma koliko se prirodno činilo da antropologija treba, prije svega, da vodi računa o subjektu artikuliranom u Ja i Drugi) niti je je bio heuristički pojam za objašnjenje političkog područja. (...) Drugi, dakle, nije oduvek tema filozofije, a pogotovu ne jedna od središnih tema. Također, razumijevanje artikulacije svijeta u 'Ja' i 'Drugi' nije oduvek bilo vodeće u političkom samoizlaganju zajednice, već su tu vladali i djelovali sasvim drugačiji tipovi razlikovanja."[72]

Prema Hegelovom mišljenju odnos između subjekta i drugog je ključan za proces subjektivizacije tj. za samo konstituisanje subjekta, jer samorazumevanje nije moguce van relacije sa drugim. Drugo je ono što daje potvrdu prvom da postoji. Subjekt dobija legitimitet racionalnog subjekta time što ga drugi racionalni subjekt prepoznaje kao takvog, dok istovremeno on daje legitimitet racionalnog subjekta tom drugom. Postojanje tog tipa relacije između njih omogućava uzajamno priznavanje i identifikaciju. Ovo je, naime, kratko objašnjenje

---

[70] Allan Bloom, „Editor's introduction", *Introduction to the reading of Hegel by Alexandre Kojeve*, edited by Allan Bloom, Comell University Press, Itaca and London, 1980, vii-xii.
[71] Nenad Miščević, *Govor drugoga: ogledi iz filozofske hermeneutike*, NIP Mladost, Beograd, 1977.
[72] Ibid., 16-17.

dijalektike gospodara i roba – koncepta kojim Hegel objašnjava proces razvoja samosvesti subjekta putem njegovog odnosa sa drugim, a koji je razvijao u knjizi *Fenomenologija duha*.[73] Ovaj koncept je u velikoj meri uticao na razvoj filozofskih i teorijskih ideja o drugom, te je transponovan u psihoanalitički, postkolonijalni i kontekst studija roda.

Indeksiraću pojam Drugog/Drugosti prema fenomenološkoj filozofiji Edmunda Huserla sa namerom da njegove koncepte predočim referencijalno za diskurse studija kulture i roda. Edmund Huserl je pojam Drugog i Drugosti uveo radi rasprave odnosa između dve svesti (svest-ja i svest-druge osobe), odnosno, razradom teorije intersubjektivnosti (odnosa dva subjekta u razmeni prema svesti subjekta). Pitanje odnosa svest-subjekt, svet, drugi-subjekt je za Huserlovu filozofiju temeljno analizirano i otvoreno autorefrencijalnoj raspravi svesti subjekta i time je otvoreno bezbrojnim evidencijama. Huserl je u spisu *Cartesian Meditations: An Introduction to Phenomenology*[74] [*Kartezijanske medijacije: uvod u fenomenologiju*] pomoću koncepta intersubjektivnosti ukazao na važnost odnosa između subjekta i Drugog za proces koji se ostvaruje samorazumevanjem. Intersubjektivnost, shvaćena kao komunikacija između subjekata omogućava razumevanje sebe samog i sveta oko sebe, odnosno, važna je za proces razumevanja objektivne stvarnosti prema kojoj se odnosi subjekt-ja, referirajući na subjekt-drugi u beskrajnoj žudnji za identifikacijom i njenim razumevanjem. Šematski govoreći subjekt postaje svestan sebe tek u odnosu na drugi subjekt, mada ne može spoznati svest drugog subjekta na direktni način već tek kroz sopstveno samorazumevanje i redukciju privida percepcije. Zato, ovde nije reč o percepciji, već o *apercepciji*. Subjekt je svestan da Drugi postoji, ne samo zahvaljujući tome što opaža njegovo materijalno postojanje – on opaža telo Drugog koje funkcioniše kao prezentacija, ali on ne može razumeti njegovu svest bez analize sopstvene svesti u intencionalnom odnosu prema drugom.[75] Time je ugrađen bitni paradoks fenomenološke teoretizacije Drugog i Drugosti. Zbog toga, ponoviću: subjekt može razumeti Drugo/Drugog/Drugost tek ukoliko ga posmatra u analogiji sa samim sobom – „drugi predstavlja

---

[73] Georg Wilhelm Fridrih Hegel, *Fenomenologija duha*, Dereta, Beograd, 2005.
[74] Edmund Husserl, *Cartesian Meditations: An Introduction to Phenomenology*, Springer Netherlands, 1999.
[75] Lanei Rodemeyer, „Developments in the Theory of Time-Consciousnes:s An Analysis of Protention“, *The New Husserl: A Critical Reader*, edited by: Donn Welton, Indiana Unoversity Press, Bloomington, 2003, 125-156.

jednu modifikaciju 'moga' ja"[76]. Moje ja mora biti razmatrano da bi se izvela zamisao odnosa sa Drugim tj. Drugost.

Za moju raspravu je bitno, iz ovih veoma kratkih naznaka o Huserlovoj filozofiji jastva/drugog/drugosti, da su bitne procedure geneze drugosti u analizi sopstvene samosvesti kao svesti o drugom. Drugim rečima, na nivou kultruralne analize drugosti nužna je analiza 'unutrašnjih reprezentacija' drugog što se u filozofiji vidi kao analiza svesti i samosvesti, a u kulturalnim studijama kao tekstualna proizvodnja koja referira ili konstruiše reprezentaciju drugog sa referencom prema svesti. Za kulturalne studije svest/samosvest je efekat i afekat tekstualnog rada. U skladu sa tim, svaka referencijalnost ili odnos teksta i svesti ili svesti i teksta ukazuje na prevođenje intersubjektivnosti na diskurs o intertekstualnosti. Intertekstualnost se zato može u izvesnim uslovima i okolnostima razumeti kao metafora intersubjektivnosti tj. odnosa subjekt-ja i subjekt-drugi, a to znači kao osnova svake teoretizacije drugosti u kulturi. Za mene Huserlovo mišljenje jeste aproksimativni tekst o svesti ili odnosima različitih svesti koje se nužno prevode u odnose kulturalnih tekstova i njihovu deontologiziranost. Zbog toga, kada pišem o Huserlovim pojmovima ja ih oduzimam njegovom mišljenju, postavljajući ih u novo područije preko i posle Huserla. Sa tog stanovišta kulturalna teorija, zaista, ide preko Huserlove filozofije u polje tekstualne interpretacije sa svim njenim nedoslovnostima i aproksimacijama u definisanju ja-svesti i svesti drugog, odnosno drugosti koja jeste pojavnost tekstocentričnog subjekta i intersubjektivnog intertekstualnog odnosa koji je uslov za identifikovanje, opisivanje i inetrpretiranje drugog i drugosti.

Francuski filozof Žan Pol Sartr bavio se odnosom između subjekta i Drugog u knjizi *Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology*[77] [*Biće i ništavilo: ogled iz fenomenološke ontologije*]. On je identifikovao tri moguća načina bivstvovanja koja subjekt može imati: bivstvovanje po sebi, bivstvovanje za sebe i bivstvovanje za druge. Bivstvovanje po sebi je nešto što je unapred zadato, fiksirano, pasivno i podrazumeva postojanje nepromenljivih svojstava, *ono je ono što jeste*. Bivstvovanje za sebe je aktivno i ono uključuje postojanje svesti, izbora i slobode. Bivstvovanje za druge podrazumeva odustvo slobode i izbora budući da je ono

---

[76] Edmund Husserl, *Médiation cartésiennes*, Vrin, 1947, 97, citirano u: Žan-Fransoa Liotar, *Fenomenologija*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1980, 42-43.

[77] Jean-Paul Sartre, *Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology*, Routledge, London and New York, 2003.

determinisano od strane drugih, ono predstavlja način na koji nas drugi vide.[78] Svest subjekta o postojanju Drugog daje smisao njegovom postojanju. Kao primer za to Sartr navodi osećanje stida koje se javlja isključivo zahvaljujući postojanju Drugog sa kim subjekt gradi izvesnu relaciju bez obzira na to da li je Drugo fizički prisutno ili ne. Dovoljno je samo znanje o tome da Drugo postoji da bi subjekt osvestio sopstveno postojanje. Sartr je odnos između subjekta i Drugog posmatrao u negativnom smislu ističući da suština odnosa subjekta sa Drugim leži u konfliktu.[79] Susret sa Drugim čini da subjekt postaje ranjiv budući da u trenutku susreta subjekt gubi kontrolu nad time kako će biti viđen očima Drugog. On postaje Drugom isto ono što je Drugo njemu samom – objekt posmatranja kome smisao i značenje kreira Drugi.

> „Drugi gleda u mene i kao takav on drži tajnu mog bića, on zna šta sam ja. Stoga je dublje značenje mog bića izvan mene, zatvoreno u odsustvu. Drugo ima prednost u odnosu na mene.“[80]

> [...] ako je Drugo-kao-objekt definisano u vezi sa svetom kao objekt koji vidi ono što ja vidim, onda mora da je moja fundamentalna veza sa Drugim-kao-subjektom sposobna da me vrati na moju konstantnu mogućnost *da budem viđen* od strane Drugog. Upravo tu – u otkrivanju i kroz otkrivanje mog bivstvovanja-objektom za Drugo nalazi se moja sposobnost da razumem njegovo bivstvovanje-kao-subjekta.[81]

Postojanje pogleda ili, pak, samo pomisao na to da smo smo izloženi pogledu Drugog predstavlja iskustvo koje nas stavlja u poziciju objekta za Drugog, odnosno u subjekatsku poziciju *bivstvovanja za Druge*, budući da u toj situaciji svest o sopstvenoj subjektivnosti i subjektivnosti Drugog dobijamo kroz relaciju sa Drugim koja je posredovana pogledom. Fenomenološka analiza pogleda koju je ponudio Sartr može poslužiti kao referentna tačka u razvoju teorije pogleda u okviru studija kulture. Kako ova teorijska platforma predstavlja osnovno polazište

---

[78] Elizabeth Grosz, *Sexual subversions: three French feminists*, Allen & Unwin, St Leonards, 1989, 7.
[79] Christine Daigle, *Jean-Paul Sartre*, Routledge, New York, 2010, 72-85.
[80] Jean-Paul Sartre, *Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology*, Washington Square Press, New York, 1992, 473.
[81] Ibid, 344-345.

mog rada poslužiću se diskurzivnim, feminističkim, rodnim i postkolonijalnim raspravama o pogledu. U skladu sa tim, prilikom analize proizvodnje subjektiviteta kao i analize odnosa između subjekta i Drugog, između ostalog, oslanjaću se i na različite teorijske konceptualizacije fenomena pogleda i gledanja koje počivaju na interpretaciji Sartrove filozofije pogleda.

Francuska filozofkinja Simon de Bovoar pisala je o Drugom sa stanovišta filozofije egzistencijalizma. Na njen rad su u velikoj meri uticali Hegelovi tekstovi i to, pre svega, *Fenomenologija duha* i koncept *dijalektike gospodara i roba* koji je primenila prilikom analize odnosa između muškarca i žene u okviru patrijarhalnog društva. Odnos između subjekta i Drugog smatrala je ključnim za razvoj samosvesti ali, za razliku od Sartra, taj odnos nije analizirala kao nužno konfliktni u negativnom smislu. Sartr je odnos između subjekta i Drugog postavio na temelju odnosa koji Hegel definiše unutar koncepta dijalektike gospodara i roba, naglašavajući da je njihov konflikt nužan i da predstavlja borbu za prevlast i dominaciju. Međutim, Simon de Bovoar interpretira ovaj koncept na drugačiji način budući da je na njen rad uticalo čitanje Hegela koje je izneo Aleksandar Kožev.[82] Naime, ona je borbu između gospodara i roba posmatrala u pozitivnom svetlu, shvatajući je kao potencijal koji vodi ka promeni odnosa i uspostavljanja *reciprociteta* u odnosu između subjekta i Drugog.[83] Prema mišljenju Simon de Bovoar, Drugo je nešto što se ne može izbeći, ono je *uvek već* deo procesa formiranja samosvesti, te kao takvo, predstavlja jedan od elemenata koji čine *fakticitet* subjekta i u skladu sa tim je neizbežno – kao rođenje, smrt, telo, već načinjeni izbori, jezik, prošlost i drugi fiksirani aspekti koji subjekt ne može da promeni.[84]

> „Kategorija *Drugog* je primordijalna kao i svest sama. U najprimitivnijim društvima, u najstarijim mitologijama nalazi se izraz dualnosti – tog Sopstva i Drugog. Ova dualnost nije izvorno vezana za podelu polova; ona nije zavisna od bilo kakvih empirijskih činjenica."[85]

---

[82] Eva Lundgren-Gothlin, „Simone de Beauvoir and Ethics", *History of European Ideas*, Vol. 19, No.4-6, 1994, 899-90 129

[83] Eva Gothlin, „Reading Simone de Beauvoir with Martin Heidegger", *The Cambridge companion to Simon de Beauvoir*, edited by: Claudia Card, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 2003, 45-65.

[84] Ursula Tidd, *Simone de Beauvoir*, Routledge, London and New York, 2004.

[85] Simone de Beauvoir, *The Second Sex*, op.cit, 16.

Kada je u pitanju analiza odnosa između muškarca i žene kao Subjekta prema Dugom, Simon de Bovoar je u knjizi *The Second Sex* [*Drugi pol*] muškarca postavila na poziciju Apsolutnog Subjekta, dok je ženu postavila na poziciju Drugog, pri tome napravivši razliku između njene Drugosti i onih Drugosti koje su konstitutivne za muški Subjekt.

> „Dakle čovečanstvo je muško i muškarac definiše ženu ne prema njoj samoj već u odnosu na njega; ona se ne smatra autonomnim bićem. [...] Ona je definisana i diferencirana u odnosu na muškarca a ne on u odnosu na nju; ona je incidentna, neesencijalna kao opozit esencijalnom. On je Subjekt, on je Apsolut – ona je Drugo."[86]

Prema navodima švedske filozofkinje Eve Lundgren Gotlin (Eva Lundgren-Gothlin), postoje dva različita tipa Drugosti, odnosno, dva modela odnosa između subjekta i Drugog na koje referira Bovoar u svom tekstu. Jedan model se zasniva na *dijalektici gospodara i roba* i on podrazumeva konstituisanje muškog subjekta u odnosu na Druge muške subjekte kroz borbu za prepoznavanje. Drugi model je nedijalektički i podrazumeva odnos između muškog subjekta i žene kao apsolutnog Drugog koje se ne može svrstati u istu kategoriju kao Drugo iz prvog modela te se samim tim ne uklapa u Hegelov koncept *dijalektige gospodara i roba*.[87] Drugim rečima, muškarac se kao subjekt ne determiniše u odnosu na ženu kao Drugo, niti njihov odnos karakteriše borba za prepoznavanjem/priznavanjem.[88]

Problematikom odnosa koji uspostavljaju subjekt i Drugo, kao i pitanjem alteriteta, bavio se francuski filozof Emanuel Levinas koji je i uspostavio koncept Drugog kao *apsolutnog Drugog*.[89] Onog, čija Drugost mora biti apsolutna, odnosno, mišljena u apsolutnim a ne

---

[86] Ibid., 15-16.
[87] Tida Tidd, *Simone de Beauvoir*, op.cit., 55.
[88] Nancy Bauer, *Simone de Beauvoir, philosophy, and feminism*, Columbia University Press, New York, 2001, 178.
[89] „Apsolutni drugi je Drugi. On i ja ne formiramo broj. Kolektivitet u kome ja kažem 'vi' ili 'mi' nije množina od 'ja'. Ja, ti – to nisu individue u okviru zajedničkog koncepta. Ni posedovanje ni jedinstvo broja ni jedinstvo koncepta ne povezuje me sa Strancem[...]. Ali Stranac takođe znači i onaj koji je slobodan. Onaj nad kojim nemam vlast. On suštinski izmiče mom shvatanju čak i ako mi se nalazi na dohvat ruke. On nije u potpunosti u mom vidokrugu. Ali ja, koji nemam ništa zajedničko sa Strancem, sam kao i on bez kategorije. Mi smo i isto i drugo." Emmanuel Levinas, *Totality and Infinity: An Essay on Exteririty*, Martinus Nijhoff Publishers and Duquesne University Press, Boston, 1979, 39.

relativnim terminima da bi on uopšte opstao kao Drugi, kao *alteritet*, umesto da se bivajući mišljen u terminima ekonomije značenja istog – podvede pod isto.

> „Drugi kao Drugi nije samo alter ego: Drugi je ono što ja sam nisam. Drugi je to ne zbog njegovog karaktera, ili fizionomije ili psihologije već zbog samog njegovog alteriteta.“[90]

Prema Levinasovom mišljenju, alteritet je nepredvidiv za subjekt. On iznenađuje i začuđujuje subjekt, budući da je nesaznatljiv i nepojmljiv za subjekt koji ne uspeva da ga definiše, objasni, svede na nešto sebi poznato i time ga potčini i postavi mu granice.[91] Međutim, ni Drugo ne postavlja granice između sebe i subjekta, niti to pokušava, jer bi deljenje zajedničke granice značilo deljenje zajedničkog prostora, što dalje implicira postojanje jednog sistema koji uokviruje i subjekt i Drugo koje u skladu sa tim ne bi više opstalo kao Drugo.[92] Pišući o susretu subjekta sa alteritetom smrti[93] u knjizi *Time and the Other*[94] [*Vreme i Drugo*], Emanuel Levinas naglašava to da je alteritet Drugog nešto neshvatljivo za subjekt, nešto do čega on ne može dosegnuti, ne može ga prisvojiti ni imati vlast nad njim jer „kada je smrt tu ja više nisam tu ali ne zbog toga što sam ništavilo već zbog toga što nisam u stanju da shvatim“.[95] On govori o smrti kao o nesvodivom i apsolutnom Drugom koje parališe subjekt tako da on prestaje da bude u stanju da bude (subjekt). Komunikacija i odnos između subjekta i Drugog u ekonomiji različnog, kako je Levinas promišlja, bazira se na uvažavanju i poštovanju drugosti Drugog, na dopuštanju da Drugi bude ono što jeste. To znači da bude zaista Drugo a ne moj odraz ili objekt koji prisvajam i čije osobine po svaku cenu nastojim da prepoznam ne libeći se da ih tražim isključivo u svom iskustvu filtrirajući ih kroz meni poznate definicije i kategorije. U ekonomiji istog Drugom se ukida mogućnost da prilikom komunikacije i odnosa sa subjektom ostane Drugi u smislu apsolutnog Drugog. Drugo se svodi na koncept koji subjekt kreira o njemu.

---

[90] Emmanuel Levinas, „Time and the Other“, *The Levinas Reader*, edited by Sean Hand, Basil Blackwell, Oxford, 1989, 48.
[91] Elizabeth Grosz, *Sexual subversions: three French feminists*, op.cit., 142.
[92] Emmanuel Levinas, *Totality and Infinity: An Essay on Exteririty*, Martinus Nijhoff Publishers and Duquesne University Press, Boston, 1979, 39.
[93] On taj odnos subjekta i alteriteta smrti posmatra kao i odnos subjekta sa bilo kojim Drugim.
[94] Emmanuel Levinas, „Time and the Other“, op.cit.
[95] Ibid., 41.

Žak Derida je uveo filozofiju dekonstrukcije kao praksu razgraničenja od ontologije, zapravo „[…] od indikativa prezenta trećeg lica: S je P“[96]. Sumnja u samorazumljivost relacije iskazane figurom „S je P“, tj. glagola *jeste*, ga vodi ka pitanjima o razlici, razluci i Drugom.

Pojam *Drugi* je u filozofiji Žaka Deride izveden iz dva različite generička izvora: iz dekonstrukcije lingvističkog strukturalizma i iz filozofije „Drugog“ Emanuela Levinasa. Dekonstrukcija lingvističkog strukturalizma nas vodi ka zamislima traga, razlike i brisanja traga.[97] Dekonstrukcija filozofije Drugog kod Levinasa nas suočava sa problematizacijom određenja Drugog u apsolutnom smislu i u smislu relativne drugosti tj. „nesvodive drugosti drugog[98]“.

Pojam Drugog povezan je kako sa pojmom razlike tako i sa pojmom traga koji su ključni za filozofiju dekonstrukcije Žaka Deride. Suština i cilj metoda dekonstrukcije jeste da dekonstruiše odnosno destabilizuje, razori ili rasklopi sistem razmišljanja koji se zasniva na konceptu *metafizike prisustva* (funkciji glagola jeste) i koji privileguje *transcedentalne označitelje*.[99] Metafizika prisustva se odnosi na filozofsko mišljenje kojim se zasnivaju ključni koncepti ustanovljeni na ideji prisustva, na ideji onoga što *jeste* odnosno postojanja njegove suštine kao i na samoj pojavnosti, zanemarujući pri tome razliku i odsustvo. Transcedentalni označitelji se u okviru Zapadne filozofske misli mogu identifikovati kao koncepti na osnovu kojih se organizuje diskurs, dakle oni započinju označiteljski lanac i kao takvi jesu i predmet i označitelj. Takvi su, na primer, koncepti Bog, svest, realnost, ili pak u lakanovskoj psihoanalizi Falus. Sa Deridinom dekonstrukcijom metafizike se uvodi pojam „asimetrične razlike“[100] koja je po Levinasu bila asimetrija sopstva i Drugog sa velikim D. Reč je o prevazlaženju empirijske razlike, bez upadanja u spekulativnu igru sa sablastima i iluzijama teologije. Zato je za moj rad pojam „asimetrične razlike“ bitan za (primenu na) rodne politike i dekonstrukciju empirijske razlike polova. Sledeći deridijansko mišljenje pitam se da li transrodni subjekt liči na muškarca

---

[96]Edmond Jabes, „Pismo Derida o pitanju knjige“, *Delo: mesečni časopis za teoriju, kritiku, poeziju i nove ideje*, 3-4, Nolit, Beograd, 1992, 201-207, 205.
[97] Jacques Derrida, *Pisanje i razlika*, Šahinpašić, Sarajevo, 2007, 243.
[98] Ibid., 109.
[99]JelenaĐorđević, *Postkultura: uvod u studije kulture*..., op.cit.
[100]Francis Guibal, „San o apsolutno Drugom“, *Delo: mesečni časopis za teoriju, kritiku, poeziju i nove ideje*, 3-4, Nolit, Beograd, 1992, 242-246, 244.

ili na ženu, a muškarac i žena u biološkom smilsu ne liče na transrodni subjekt koji postaje muškarcem ili ženom.

Prema Deridinom mišljenju „reč 'dekonstrukcija', kao i svaka druga reč svoju vrednost zadobija samo upisivanjem u lanac mogućih supstitucija, u ono što se spokojno naziva 'kontekstom'"[101]. Dekonstrukcija polazi od toga da spoljašnji garant znanja kao takav ne postoji jer se znanje/značenje formira unutar lingvističkog sistema odnosno jezika koji ne izgovara subjekt već on (jezik) izgovara subjekta uvek u specifičnom kontekstu. Dekonstrukcija podrazumeva postojanje istine koja je uvek relativna i nikada konačna, s obzirom na to da zavisi od pozicije subjekta unutar diskursa u kome funkcioniše.[102] Značenje nikada nije fiksirano zbog toga što ne postoji spoljašnji objektivni odnosno primarni izvor značenja. Između reči i njenog referenta je uvek druga reč ili tekst. Svaka reč i svaki znak nosi u sebi tragove značenja drugih reči i znakova koji su, na taj način, lančano povezani zajedničkim kontekstom upućujući jedni na druge.

> „Ovo ulančavanje čini da se svaki element – fonem ili morfem – ispostavlja počev od traga drugih elemenata lanca ili sustava u njemu. Ovo ulančavanje, ovo tkivo je tekst, koji se proizvodi samo u preobrazbi drugog teksta. Ništa ni u elementima ni u sustavu nije jednostavno nazočno ili odsutno. Svuda postoje samo tragovi i razlike."[103]

Značenje nikada nije prisutno, ono je uvek odloženo jer i sam znak funkcioniše kao reprezent odloženog prisustva u jezičkom procesu. On nije ono na šta upućuje već je u službi zastupnika, neprestanog posredovanja u jeziku, a time, za mene je bitno, i u kulturi.

> „Znak reprezentuje prisustvo u njegovoj odsutnosti. On zauzima mesto prisutnog. Kada ne možemo dosegnuti ili pokazati stvar, iskazati prisutno, prisustvo, kada prisutno ne

---

[101] Edmond Jabes, „Pismo Derida o pitanju knjige", op. cit., 206.
[102] Kristofer Batler, *Postmodernizam: sasvim kratak uvod*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.
[103] Derrida citirano u Nenad Miščević, *Bijelišum*, op. cit., 20.

može biti predstavljeno, mi označavamo, mi idemo preko znaka. Mi uzimamo ili dajemo znakove. Mi signaliziramo. U tom smislu znakje odloženo prisustvo."[104]

Značenje u sebi uvek sadrži razliku, ona je upisana u znak samim tim što on predstavlja nešto drugo od sebe. Da bi ukazao na to da značenje nije stabilno Derida uvodi pojam *différAnce* koji upućuje na to beskrajno odlaganje značenja koje se prilikom procesa označavanja javlja kao posledica povezivanja i ostvarivanja relacije sa drugim od sebe. Odlaganje značenja je proces vremenskog razlikovanja koje je suštinsko za ljudsku komunikaciju. Svaka reč nosi trag drugih reči sa kojima je kontekstualno povezana na mnogobrojne načine, a istovremeno upućuje i na razliku koja postoji među njima. U Deridinoj filozofiji razlika i trag su ono što upućuje na drugo koje je istovremeno i prisutno i odsutno – ono je prisutno kroz trag i odsutno kroz razliku.

Problematika razlike i drugog nije jednostavna, već je određena složenošću identifikacije i njenog negativnog učinka. Tu se Derida poziva na Hegela i Hajdegera: „princip identiteta podrazumeva razliku"[105]. Deridin pojam razluka označava razliku u vrsti (reči, roda, rase) i u intezitetu (stepena identifikacije i reidentifikacije). Derida je zato, u mojoj vizuri, filozof promene i emancipovanja Drugog. I, zato, kada se Deridine koncepcije identiteta, razlike/razluke i Drugog ili Drugosti primene u aktivističkom razumevanju savremenosti dolazi se do bitne bodrijarovske projekcije:

„Jednom rečju, drugost više ne postoji da bi bila istrebljivana, mržena, odbacivana, zavođena, već da bi bila shvatana, oslobađana, brižljivo pažena, prepoznavana."[106]

Pitanje Drugog u okviru teorijske psihoanalize razmatrao je najpre francuski psihoanalitičar Žak Lakan koji se smatra osnivačem i najvažnijim predstavnikom ove teorijske discipline. Teorijski zasnivajući i razvijajući psihoanalizu, on je povezao sa različitim humanističkim disciplinama i na taj način stvorio jedno interdisciplinarno polje koje je postalo

---

[104] Jacques Derrida, „Differance", *A Derrida reader: between the blinds*, edited by Peggy Kamuf, Columbia University Press, New York, 1991, 61-79, 61.
[105] Jacques Derrida, „Neka pitanja i odgovori (Jacques Derrida)", *Delo: mesečni časopis za teoriju, kritiku, poeziju i nove ideje*, 3-4, Nolit, Beograd, 1992, 29-48
[106] Jean Baudrillard, „Melodrama razlike", *Delo: mesečni časopis za teoriju, kritiku, poeziju i nove ideje*, 3-4, Nolit, Beograd, 1992, 229-240, 229.

veoma uticajno i značajno za filozofiju, lingvistiku, teoriju umetnosti, studije roda, feminističke studije i, uopšte, za veliki broj disciplina koje spadaju u domen studija kulture i društva. Teorijska psihoanaliza se razvijala kao teorija za sebe, za razliku od psihoanalize koju je pred sam kraj 19. veka zasnovao Sigmund Frojd i koja je podrazumevala i teorijsku nadgradnju kliničkog rada sa pacijentima. Dakle, ni sam Frojd psihoanalizu nije postavio *samo* kao terapijsku metodu ili metodu ispitivanja, već i kao *teoriju* koja se zasniva na sistematizaciji, analizi i interpretaciji materijala i informacija prikupljenih tokom kliničkog rada:

> „Psihoanaliza je naziv za: 1. postupak istraživanja duševnih procesa koji su inače rijetko pristupačni; 2. metodu terapije neurotskih smetnji koja se temelji na tom istraživanju; 3. niz psiholoških uvida dobijenih tim putem, koji postupno prerastaju u novu znanstvenu disciplinu."[107]

Psihički život kao predmet interesovanja psihoanalize postaje dostupan putem govora, odnosno verbalizacijom problema i razgovorom o iskustvima, razmišljanjima i odnosima sa okolinom. Psihoanalitički metod koji je Frojd razvio koristi jezik kao aparat za identifikaciju simptoma i razrešavanje problema, odnosno kao sredstvo kojim subjekt definiše svoj psihički život. U skladu sa tim, a budući da se govorom može smatrati i bilo koje umetničko delo, Frojd je psihoanalitičku metodu primenjivao ne samo u radu sa pacijentima već i prilikom analize različitih umetničkih dela – od likovnih do književnih. U tom slučaju, ulogu 'pacijenta' dobija autor dela koje je podvrgnuto analizi, koje zapravo predstavlja iskaz autora i kao takvo se interpretira i tumači u cilju razjašnjenja psihičkog života autora i kreiranja psihoanalitičke biografije.

Koncepte koje je Frojd razvio, a posebno pojam *nesvesnog*, preuzima i rekonceptualizuje Lakan koji je početkom 1950-ih godina objavio „povratak Frojdu" čime je, zapravo, nameravao da ukaže na neophodnost vraćanja Frojdovim tekstovima i njihovoj reinterpretaciji. Na taj način, psihoanaliza postaje referentna teorijska tačka na čijim temeljima nastaje i razvija se teorijska psihoanaliza.

---

[107] Sigmund Freud, „Psyhoanalyse und Libidotheorie", *Gesammelte Werke* XIII, Imago, London, 1940-1952, 211, citirano u: J. Laplanche, J. B. Pontalis, *Riječnih psihoanalize*, Avgust Cesarec, Zagreb, 1992, 401.

„Lakan više puta naglašava, da sâm nije ništa drugo do tumač Frojda. Ali tumač, koji je Frojdov tekst novim instrumentarijumom vratio njegovoj početnoj oštrini, pošto je ono u rukama njegovih sledbenika izbledelo iz kulturne u prirodnu datost, u ono što postoji.“[108]

Lakan se, kao i Frojd, bavio problemom razvoja subjektiviteta. Pri tome je, kod obojice, jezik igrao važnu ulogu u procesu teoretizacije. Međutim, kada je reč o jeziku, među njima postoji značajna razlika, budući da je u Frojdovim istraživanjima jezik bio *instrument* putem koga se može okriti, analizirati i tumačiti razvoj subjektiviteta, dok je za Lakana jezik *osnova* formiranja subjektiviteta i *preduslov* definisanja subjekta i sveta. Pre no što je Frojd postavio i razradio ideju o nesvesnom ovaj koncept se nije javljao u literaturi kao detaljno izložena ili jasno formulisana teorija.[109] Prema Frojdovom mišljenju, nesvesno obuhvata sve ono što subjekt nije u stanju da osvesti, do čega on ne može dopreti, nesvesno je sve ono što je skriveno i zaklonjeno od svesti ali sadržano u (potisnutim) željama, nagonima i potrebama koje subjekt ispoljava. Ono se preklapa ili, pak, predstavlja domen unutar koga funkcioniše *id* koji je Frojd uz *ego* i *super-ego* definisao kao jedan od tri sastavna dela ličnosti/psihičke strukture subjekta. Ideja o postojanju nesvesnog dovela je u pitanje dugo opstojeću kartezijansku tezu o celovitosti, odnosno nepobitnom integritetu subjekta i njegove sposobnosti samospoznaje.

„Frojdovo preispitivanje nesvesnih želja i impulsa koji fragmentiraju i uleću u svest demonstriralo je to da je pretpostavka o filozofskom subjektu – znajućem subjektu – bazirana na željenom savršenstvu koje je nedostižno biću nesvesnom svojih sopstvenih unutrašnjih procepa.“[110]

I dok Frojd pokušava da razgovorom – izgovaranjem traume – izvrši transfer onoga što pripada nesvesnom i smesti ga u svesno ne bi li ojačao racionalni deo subjekta, Lakan smatra da je taj proces nemoguć pošto je nesvesno nemoguće kontrolisati, odnosno, ono pripada domenu

---

[108] Matjaž Potrč, „Prazan, pun ili otvoren prostor“, *Dometi: časopis za kulturu i društvena pitanja*, godina XVI, broj 8, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1983, 83-90, 88.
[109] Rosalind Coward and John Ellis, *Jezik i materijalizam*, Školska knjiga, Zagreb, 1985.
[110] Elisabeth Grosz, *Sexual subversions*, op.cit., ix.

nedostupnog. Lakan uspostavlja novo čitanje Frojdovog koncepta nesvesnog i naglašava ključnu ulogu jezika u procesu formiranja subjektiviteta uvodeći tezu da je „nesvesno struktuirano kao jezik".[111] Lakan je debiologizovao nesvesno time što ga je postavio kao strukturu odnosno kao sistem označitelja koji pripada području znakova. Time ga je povezao sa jezikom ukazujući na to da su mehanizmi funkcionisanja ta dva sistema podudarni.[112] Zapravo, prema Lakanu, subjektivitet je struktuiran kao jezik jer je i sam subjekt konstruisan u jeziku i putem jezika – on van jezika ne postoji. Da bi objasnio način na koji se to odigrava on uvodi koncept Simboličkog kao jedan od tri postojeća registra preko kojih se može objasniti psihički život subjekta. Simboličko se može izjednačiti sa domenom jezika i njemu pripadaju svi oni elementi društvene strukture koji povezuju subjekt sa spoljnim svetom. Drugim rečima, Simboličko je formalni kontekst u kome se neprekidno uspostavlja subjektivitet. Druga dva registra koja je Lakan uveo jesu Imaginarno i Realno.[113] Imaginarno je domen u kome se odvija proces identifikacije subjekta sa *samim sobom*, odnosno proces spoznaje sopstva kao celine koja je odvojena od drugih. I konačno, Realno prema Lakanu jeste domen onoga što je nemislivo, ono ne pripada jeziku, ne može se predstaviti jezikom i kao takvo je neizrecivo. Realno je rupa u jeziku. Kako bi objasnio formiranje subjekta i značaj ova tri navedena registra za taj proces, Lakan prati i analizira razvoj deteta od rođenja do trenutka njegovog prepoznavanja kao subjekta. Prema njegovoj teoriji dete od rođenja do šestog meseca života nije u stanju da razdvoji svoje telo i svoje sopstvo od majke koju percipira kao nerazdvojivu celinu. U tom periodu dete se nalazi u registru Realnog. Između šest i osamnaest meseci dete počinje da pravi razliku između sebe i svoje okoline, počinje da primećuje *drugo* od sebe, čime ideja i svest o postojanju drugog postaje značajna za formiranje subjektiviteta. Dete stiče uvid u celovitost sopstvenog tela u periodu kada prepozna svoj lik u ogledalnoj površini čime postaje svesno postojanja sopstvenog Ja. Međutim, kako odraz u ogledalu ne predstavlja subjekt već samo sliku subjekta dete gradi posredovanu viziju sopstva identifikujući se sa svojim odrazom. Konačno, kada se prepozna u jeziku i kada postane govoreći subjekt dete ulazi u domen Simboličkog.

---

[111] Sean Homer, *Jacques Lacan*, Routledge, London and New York, 2005, 33.
[112] Nenad Miščević, *Bijeli šum: studije filozofije jezika*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1978.
[113] Meri Klejgs, „Uvod u Lakana", *QT: časopis za kvir teoriju i kulturu*, broj 7, Centar za kvir studije,Beograd, 2011, 23-36.

„Trenutak kad se završava stadijum ogledala, preko poistovećivanja sa *imagom* bližnjeg i drame prvobitne ljubomore [...] označava početak dijalektike koja od tog doba povezuje *ja* sa društveno obrađenim situacijama.

Upravo taj trenutak, u kojem prisajedinjenje želji drugog odlučno ljulja čitavo ljudsko znanje, obrazuje objekte *ja* u apstraktnoj istoznačnosti kroz nadmetanje sa drugim, i čini od *ja* aparat za koji će svaki pritisak instinkta biti opasan, čak i ako taj pritisak i odgovara prirodnom sazrevanju – samoj normalizaciji tog sazrevanja koja od tada kod čoveka zavisi od kulturnog posredovanja [...].“[114]

U okviru teorija o uspostavljanju subjektiviteta Lakan pojam *D/drugo* upotrebljava na dva načina. On je napravio razliku između *drugog* sa malim *d* koje se naziva i *malo drugo* i *Drugog* sa velikim *D* osnosno *velikog Drugog*. Malo drugo potiče iz Imaginarnog registra i ono je projekcija ega u ogledalnoj površini, ono je ne-ja/*drugo* ja i njegova uloga je da subjekt osvesti postojanje strukturnog Drugog.[115] Veliko Drugo pripada registru Simboličkog, ono jeste sam jezik i predstavlja simbolički poredak, te se kao takvo može smatrati radikalnom Drugošću koju subjekt ne može asimilovati, do koje ne može dopreti.[116] Drugo je izvor ili uzrok osećaja gubitka, manjka, nedostatka, odnosno svega onoga što subjekt želi i čemu teži u nadi da će ga to učiniti kompletnim. Međutim, Drugo je nedostižno jer subjektovim prepoznavanjem u Simboličkom jezik ovladava subjektom i nameće mu osećaj nedostatka, koji je ujedno i strukturalni uslov formacije subjektiviteta.[117]

„Čovek može da misli simbolički poredak ako se već nalazi u njemu, ako misli u njegovoj logici i po njegovom nalogu, ako se nalazi u manjku koji konstituiše simboličko, u kojemu, bezuslovno jeste i koji (manjak) odmah govori, saopštava, zato što on (manjak) njega (čoveka) odmah govori.“[118]

---

[114] Žak Lakan, „Stadijum ogledala kao tvoritelj funkcije. Ja kakva nam se otkriva u psihoanalitičkom iskustvu“, *Spisi*, Prosveta, Beograd, 1983, 5-13, 11.
[115] Dilan Evans, „Šesnaest pojmova Lakanove psihoanalize“, *QT: časopis za kvir teoriju i kulturu*, broj 7, Centar za kvir studije,Beograd, 2011, 88-126.
[116] Pol-Loran Asun, *Lakan*, Karpos, Loznica, 2012, 85-92.
[117] Meri Klejgs, „Uvod u Lakana“, op.cit., 34.
[118] Radoman Kordić, *Psihoanalitički diskurs*, Naučna knjiga, Beograd, 1997, 104-105.

U korelaciji sa Drugim ili pak kao sâmo Drugo u Lakanovoj teoriji javlja se pojam *Falusa*, kao jedan od važnih koncepata koje je razvio. Ovaj koncept je ključan za razumevanje *polne razlike* koju je Lakan tematizovao u svojim tekstovima u nameri da ukaže na različite načine/puteve ulaska devojčica i dečaka u domen Simboličkog. Važno je naglasiti da Lakan pojmom Falusa ne označava muški polni organ, čak upravo suprotno – on mu daje ključnu funkciju u okviru teorije koja uopšte ne uzima u obzir biološke i anatomske karakteristike da bi razjasnila polnu razliku. Drugim rečima, različite subjekatske pozicije koje muškarci i žene zauzimaju nisu proizvod biologije već nastaju kao efekat različitog odnosa prema manjku.

Odvajanjem od majke koja za dete predstavlja prvo veliko Drugo, dete ulazi u domen jezika i suočava se sa zakonima koji vladaju u okviru tog sistema. Odnos koji muški i ženski subjekti uspostavljaju prema jeziku/simboličkom poretku, definiše njihove subjekatske pozicije i formira ideju o polnoj razlici. Da bi ukazao na patrijarhalni karakter Simboličkog poretka on Drugo poistovećuje sa Falusom, koji takođe predstavlja i centar sistema kojim upravlja, a koji pokriva domen Simboličkog.[119]

Uticaj lakanovske teorijske psihoanalize na feminizam i preispitivanje ženske pozicije i uloge u društvu, odnosno u Simboličkom poretku, može se videti u radu francuske psihoanalitičarke Lis Irigaraj. Ona je, naime, zbog svog kritičkog pristupa usmerenom ka Frojdovim a posebno Lakanovim idejama, izgubila poziciju predavačice na univerzitetu i postala omražena u psihoanalitičkim krugovima naklonjenim Lakanu.[120] Međutim, uprkos tome, njen rad je bio prepoznat kao značajan doprinos razvoju feminističke teorije. Njena kritika odnosila se pre svega na maskulinocentrično stanovište sa kojeg su nastupali Frojd i Lakan, a koje je proizvelo isključivo muško viđenje i tematizaciju polne razlike u okviru psihoanalitičkog diskursa. Žena iz te perspektive jednostavno nije posmatrana kao subjekt već uvek kao antipod muškarcu kome je, za razliku od nje, subjekatska pozicija zagarantovana. Upravo zbog toga se Lis Irigaraj u svojim tekstovima usprotivila hijerarhijskoj postavci unutar koje se žena uvek

---

[119] Žak Lakan, „Značenje falusa“, *Spisi*, Prosveta, Beograd, 1983, 255-267.

[120] Elizabeth Gross, „Irigaray and sexual difference“, *Australian Feminist Studies*, 1:2, 1986, 63-77, doi: 10.1080/08164650.1986.10382925.

sagledava isključivo *u relaciji* sa muškarcem.[121] Njena namera je bila da redefiniše poziciju žene u jeziku/simboličkom poretku i ponudi sasvim drugačije čitanje polne razlike koja se zasniva na postojanju dva jednaka, *ravnopravna* pola umesto jednog univerzalnog, dominantnog muškog pola u odnosu na koji se žena uspostavlja kao drugo, negativ. Putem svojevrsne dekonstrukcije psihoanalize ova autorka je insistirala na neophodnosti zasnivanja ženskog teorijskog stanovišta koje bi omogućilo teoretizaciju ženske subjekatske pozicije van postojećeg falocentričnog sistema mišljenja.[122]

> „Njena zamisao je da ukine falocentrično ograničavanje žena na to da su drugo od muškarca, kao i da kreira sredstva uz pomoć kojih bi se specifičnosti žena mogle imati ulogu u diskursu u autonomnim uslovima."[123]
>
> [...]
>
> „Njena dekonstrukcija falocentričkih reprezentacija žena i ženske seksualnosti oslanja se na psihoanalitičku teoriju koja joj služi i kao dekonstruktivistička alatka i kao glavni predmet njene kritike."[124]

U tekstu „The Question of the Other" [„Pitanje Drugog"][125] Lis Irigaraj kritikuje teorijske i filozofske pristupe koji (us)postavljaju univerzalni model subjekta kao jedini normativni model promišljanja subjektiviteta. Tako postavljeni singularni model zapravo zastupa i reprezentuje singularnu osu raspodele moći koju unutar patrijarhata zauzimaju muškarci – preciznije, odrasli muški beli racionalni subjekt koji zadovoljava i sve ostale normativne kriterijume i na taj način predstavlja ideal ljudskosti. Budući da je on postavljen kao uzor uspostavljen je specifičan hijerarhijski odnos u kome su svi ostali subjekti pozicionirani kao Drugo od njega, samim tim što ne ispunjavaju taj zadati idealni normativ. Drugim rečima, u sistemu koji pretpostavlja postojanje jednog univerzalnog modela subjektivnosti svi Drugi subjekti prepoznati su kao njegove „manje

---

146

[121] Alison Stone, *Luce Irigaray and the Philosophy of Sexual Difference*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.
[122] Elisabeth Grosz, *Sexual subversions*, op.cit., 100-139.
[123] Ibid., 109.
[124] Ibid., 113.
[125] Luce Irigaray, „The Question of the Other", *Yale French Studies, Another Look, Another Woman: Retranslations of French Feminism*, No. 87, Yale University Press, 1995, 7-19.

ili više nesavršene kopije“[126]. Zbog toga Irigaraj insistira na odbacivanju takvog sistema mišljenja ističući da on sam po sebi obesmišljava težnje i borbu za jednakošću između Prvog i Drugog. Jednakost nije moguća ukoliko se Drugo može misliti samo u relaciji sa Prvim. Kao takvo, Drugo ne postoji zaista kao autonomni subjekt već je uvek i samo Drugo od Prvog. Ona smatra da je umesto *modela jednog* neophodno uspostaviti *model od dva* različita subjekta koji nisu svodivi jedan na drugi i između kojih ne postoji hijerarhijski odnos.

Jedna od važnijih teoretičarki poststrukturalizma na čiji teorijski rad je u velikoj meri uticala Lakanova psihoanaliza jeste Julija Kristeva. Koncept *zazornog* koji je ona uvela važan je za teoretizaciju razvoja subjektiviteta sa stanovišta teorijske psihoanalize, kao i za razvoj kulturalne teorije o zazornoj Drugosti, koju su na osnovu Kristevinog koncepta razrađivale Džudit Batler i Iris Marion Jang (Iris Marion Young). Iz tog razloga ću u kratkim crtama objasniti fenomen zazornog i njegov uticaj na razvoj subjektiviteta.

Sa stanovišta lakanovske psihoanalize individuum postaje subjekt u trenutku kada se prepozna u jeziku, odnosno kada ulaskom u polje Simboličkog poretka prepozna svoje mesto govorećeg subjekta u okviru datog sistema. Osećaj sopstva razvija se malo ranije, u stadijumu Imiginarnog, kada se individuum susretne sa svojim odrazom u ogledalu. U tom trenutku on postaje svestan sebe kao zasebne i odvojene celine. Za razliku od Lakana, stanovište koje zastupa Julija Kristeva podrazumeva da individuum počinje da razvija granice sopstva kao i da stiče uvid u to da predstavlja zaseban entitet još pre faze prepoznavanja svog lika u ogledalu. Taj proces započinje odbacivanjem tela majke,[127] odnosno odbacivanjem identifikacije sa tim telom i specifičnim odnosom prema tom telu koji Julija Kristeva definiše kao *zazornost*.[128] Telo majke je, zapravo, prvi objekt zazora jer je telo majke ono sa čime se dete identifikuje usled nemogućnosti da razazna granice svog sopstva odnosno usled nemogućnosti da definiše granicu između svog i tela majke. Da bi izdvojilo i izolovalo svoje *ja* i otvorilo put ka tome da postane subjekt, dete prvo mora da odbaci telo majke, to jest, da se odrekne tela sa kojim je bilo povezano i pre i nakon rođenja i sa kojim se identifikovalo.

---

[126] Ibid., 7.
[127] 128 se misli na osobu koja vrši društvenu ulogu majke.
[128] Noelle McAfee, *Julia Kristeva*, Routledge, Taylor & Francis Group, New York and London, 2004.

> „'Subjekt' otkriva sebe u nemogućoj separaciji identiteta od maternalnog tela. On mrzi to telo ali samo zbog toga što ne može biti slobodan od njega. To telo, telo bez granica, telo iz koga je ovaj zazorni subjekt izašao, je nemoguće."[129]

Zazorno, dakle, ima važnu ulogu u konstituisanju subjektiviteta i održavanju stabilnosti subjekta budući da je, prema Kristevoj, subjekt uvek *subjekt u procesu*. Njegove granice su konstruisane, i samim tim, podložne uništavanju/rušenju, zbog čega subjekt uvek mora da ih iznova i iznova potvrđuje, te da uvek bude u pripravnosti i spreman da ih brani. Ono što preti da sruši granice subjekt doživljava kao zazorno – ono je subjektu istovremeno i privlačno i odbojno – međutim, on ga uvek odbacuje zbog toga što ono predstavlja pretnju po stabilnost subjekta. Telesne izlučevine, odsečena kosa, odsečeni nokti nekada su bili deo subjekta ali od trenutka kada više to nisu oni postaju zazorni, budući da ga podsećaju i da mu ukazuju na materijalnu razgradivost tela, na mogućnost raspadanja i na tu tanku granicu između postojanja i nestajanja. Oni postaju *drugo* od subjekta i *drugo* za subjekt prisiljavajući ga da se zgadi nad njima, da ih odbaci od sebe kao nešto što je prljavo i nečisto kako bi on sam ostao *čist i ispravan* subjekt.

> „To je nešto što je odbijeno, a od čega se subjekt ne odvaja, od koga ne može zaštiti sebe kao što ne može zaštiti sebe od objekta. Imaginarna nepoznanica i prava pretnja, to nas privlači i guta. Tako nije manjak čistoće ili zdravlja ono što izaziva zazor već je zazor ono što uznemirava identitet, sistem, poredak. Ono što ne poštuje granice, pozicije, pravila." [130]

To *Drugo* koje uznemirava subjekt istovremeno mu je i potrebno kako bi potvrdio svoje granice i svoju izolovanost od te *Drugosti* koja ga plaši i u odnosu na koju se istovremeno (us)postavlja kao subjekt. Zazorno drugo, međutim, ne predstavlja subjektov opozit već njegov odbačeni deo – ono što nisam *ja*.

Teorijska rasprava o Drugom jeste jedna od najvažnijih tema studija kulture i kao takva je na različite načine obrađivana u okviru brojnih disciplina koje pripadaju ovom teorijskom polju.

---

[129] Kelly Oliver, *Reading Kristeva: Unraveling the Double-bind*, Indiana University Press, Bloomington, 1993, 60.
[130] Julia Kristeva, *Powers of Horror – An Essay on Abjection*, Columbia University Press, New York, 1982, 4.

Pitanje Drugog najviše je zastupljeno u okviru rodnih studija, studija homoseksualnosti, transrodnih studija, kvir studija, studija rase, etničkih i postkolonijalnih studija. Razlog tome nalazi se u osnovnom predmetu bavljenja svake od navedenih disciplina i kritičkom odnosu koji one uspostavljaju prema društvenoj proizvodnji i poziconiranju specifičnih rodnih, seksualnih, rasnih, klasnih, etničkih i (post)kolonijalnih identiteta. Razrada ključnih koncepata studija kulture kao što su – označiteljske prakse, proizvodnja značenja, reprezentacija, ideologija, odnosi moći, subjektivitet, identitet i identifikacija, razlika, racijalizacija, hegemonija, društvene strukture, globalizacija, kolonijalizam/postkolonijalizam/dekolonijalizam – neizostavno uključuje i problematizaciju koncepta Drugog i Drugosti.

Jedan od osnivača britanskih studija kulture je sociolog i teoretičar kulture Stjuart Hol koji se krajem 1980-ih i tokom 1990-ih godina intenzivno bavio i problemom identiteta i identitetskih politika, pitanjem razlike, kao i politikama reprezentacije koje se tiču rasnih i etničkih Drugosti. Sve navedene teme su unutar Holovih teorija usko povezane jedna sa drugom. Identitet je neodvojiv od reprezentacije, dok je reprezentacija neodvojiva od markiranja i isticanja razlike koja se veoma lako prevodi u Drugost bila ona rasna, rodna, seksualna ili etnička. To je možda najeksplicitnije izložio u tekstu „The Spectacle of the 'Other'“,[131] u kome se bavi fenomenom vizuelne reprezentacije crnog subjekta i proizvodnjom Drugosti putem esencijalizovanja rasne razlike u okviru popularne kulture odnosno – putem medija filma, reklamne i novinske fotografije. On je pokazao na koji način se putem režima reprezentacije razlika upisuje u telo crnog subjekta čime se on označava kao Drugi unutar Zapadne kulture.

> „Samo telo i njegove razlike vidljive su svima i stoga su pružile 'neosporne dokaze' za naturalizaciju rasne razlike. Reprezentacija 'razlike' putem tela postala je diskurzivno mesto putem koga je proizveden i sproveden veliki deo 'racijalizovanog znanja'.“[132]

Stjuart Hol je ponudio postmodernističko čitanje identiteta oslanjajući se kako na ideje Deride i Fukoa tako i na teorijsku psihoanalizu, postmoderni feminizam i Altiserov (Louis

[131] Stuart Hall, „The Spectacle of the 'Other'“, in *Representation: cultural representations and signifying practices*, edited by Stuart Hall, SAGE Publications, London, 1997, 223-290.
[132] Ibid., 244.

Althusser) koncept ideologije. Hol smatra da se identitet mora posmatrati kao diskurzivno konstuisani fenomen koji je fragmentiran, decentriran i istorijski uslovljen. Odbacivši tradicionalno shvatanje identiteta kao oznake koja podrazumeva i obuhvata *istost*, odnosno odsustvo razlika unutar jedne kategorije, on ukazuje na to da identitet nije stabilan, već da je uvek u procesu menjanja, budući da je podložan različitim diskurzivnim uticajima.[133] Identitet nije prirodna datost, on se ne izvodi iz bilo kakvih karakteristika subjekta koje bi sa stanovišta esencijalizma bile definisane kao *suštinske* odrednice subjekta. Na primer, pol/rod ili rasa – to nisu fiksirane kategorije iz kojih se izvodi identitet subjekta koji odražava njegovu polnu/rodnu ili rasnu suštinu. Uprkos pokušajima da se polne/rodne ili rasne karakteristike definišu kao biološke nepromenljive konstante, one su zapravo zavisne od kulturalnog, istorijskog i političkog konteksta u kome se tumače. Zato je identitet koji se povezuje sa ovim, ili bilo kojim drugim karakteristikama, proizvod diskursa, a ne odraz suštine koja je sadržana u subjektu. Identitet je podložan promeni kao i bilo koji drugi društveni konstrukt. Osim toga jedan identitet uvek je povezan i uslovljen drugim identitetima koje subjekt usvaja ili mu se pripisuju i koji (po)stoje u međuzavisnom kompleksnom odnosu.

> „Identitet je uvek otvorena, kompleksna i nedovršena igra – uvek 'u izgradnji' [...] Uvek se pomera ka budućnosti simboličkom obilaznicom kroz prošlost. On proizvodi nove subjekte. Ali oni uvek nose neizbrisive tragove onih specifičnih istorija, tradicija i kulura kroz koje se identiteti formiraju – iznova se proizvode."[134]

Hol ističe da subjekt ne usvaja samo jedan identitet već mnoštvo identiteta koji čak mogu biti međusobno protivrečni i antagonistički. Oni su međusobno isprepletani i ni jedan od njih ne funkcioniše kao primarni identitet već se pre može reći da se smenjuju u zavisnosti od društvenog konteksta u kome se subjekt trenutno nalazi.

---

[133] Stuart Hall, „Introduction: Who Needs 'Identity'?", *Questions of cultural identity*, edited by: Stuart Hall, Paul du Gay, SAGE Publications, London, 1996, 1-17.
[134] Stuart Hall, „ Europe's Other Self", *Marxism Today*, Vol. 35, No. 8, August, 1991, 18-19, 19.

> „Subjekt prisvaja različite identitete u različito vreme, identitete koji nisu ujedinjeni oko koherentnog 'sopstva'. U nama su kontradiktorni identiteti koji vuku na različite strane te se u vezi sa tim naše identifikacije kontinuirano pomeraju. Ukoliko smatramo da imamo jedinstveni identitet od rođenja do smrti to je samo zbog toga što konstruišemo utešnu priču ili 'narativ o sopstva' o sebi."[135]

Prema Holovom gledištu, identiteti su konstruisani „posredstvom a ne izvan razlike"[136] i kao takvi funkcionišu jedino u relaciji sa Drugim koje ih potvrđuje i pozicionira nasuprot sebi unutar date kulture. Iako se proces izgradnje identiteta zasniva na isključivanju Drugog, ono je istovremeno i neophodno jer se subjekt identifikuje u odnosu na njega – „sopstvo je upisano u pogledu Drugog".[137] Hol pokušava da ukaže na to da se identitet proizvodi u odnosu na Drugo koje zapravo izgovara identitet, jer su sopstvo i Drugo dva povezana i međusobno uslovljena narativa.

U skladu sa novim postmodernističkim čitanjem identiteta, Stjuart Hol je pokušao da redefiniše i koncept identitetskih politika koji se povezuje sa borbom za građanska prava žena i marginalizovanih društvenih grupa tokom 1960-ih i 1970-ih godina. Naime, Hol je i u slučaju političkih kolektivnih identiteta isticao značaj razumevanja i prihvatanja razlike kroz koju se identitet razvija i menja. Razlika je sadržana i u kolektivnom i u individualnom identitetu jer ne postoji jedno univerzalno iskustvo žene, kao što ne postoji jedno univerzalno iskustvo crnog subjekta ili transrodnog subjekta koje bi se moglo primeniti na sve žene, crne subjekte, odnosno na sve transrodne subjekte. Kako je identitet uvek u procesu i uvek uslovljen drugim identitetima sa kojima se prepliće, subjekti koji pripadaju istoj identitetskoj kategoriji ne moraju nužno svoja iskustva doživljavati na identičan i uniformni način. Zbog toga je razlika, onako kako je tumači Stjuart Hol, upravo ono što osporava esencijalističko viđenje identitetskih kategorija i onemogućava učvršćivanje binarnih opozicija. Koncept identitetskih politika je u mnogome kritikovan baš zbog definisanja identiteta na temelju esencijalističkih shvatanja, što je dovelo do

---

[135] Stuart Hall, „The question of cultural identity", *Modernity and its Futures*, edited by: Stuart Hall, David Held and Tony McGrew, Polity Press, Cambridge, 1992, 277.
[136] Stuart Hall, „Introduction: Who Needs 'Identity'?", op.cit., 4.
[137] Stuart Hall, „Old and New Identities, Old and New Ethnicities", *Culture, Globalization and the World-System: Contemporary Conditions for the Representation of Identity*, edited by: Anthony D. King, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1997, 41-68, 48.

zanemarivanja i ignorisanja postojećih razlika unutar jedne identitetske kategorije. Drugim rečima, univerzalni i homogeni identitet je nemoguć što znači da, na primer, ženski identitet mora podrazumevati i ženu bele rase i ženu crne rase, heteroseksualnu ženu, lezbejku, biseksualnu ženu, staru i mladu ženu i tako dalje. Kada su u pitanju identitetske politike, Hol prilikom njihovog redefinisanja osim razlike uključuje i koncepte samorefleksivnosti i kontingentnosti. Samorefleksivnost podrazumeva postojanje specifične pozicije sa koje nastupamo i isključuje mogućnost postojanja univerzalne pozicije sa koje bi mogli da zastupamo ili govorimo o sebi i drugima kao jedinstvenom fenomenu. Kontingentnost podrazumeva otvorenost za kontekstualno pozicioniranje odnosno re-pozicioniranje koje je uslovljeno okolnostima i novonastalim društvenim promenama koje su neizbežne. Osim toga, identitetske pozicije koje subjekt zauzima razlikuju se i menjaju i u odnosu na vrstu diskursa unutar koga deluje.

> „Pogled na nove koncepcije identiteta zahteva od nas da razmotrimo i re-definisanje obrazaca politika koje slede iz toga: politike razlike, politike samo-refleksivnosti, politike koje su otvorene za kontingentnost ali su i dalje u stanju da dejstvuju. [...] Sada, čini mi se da je moguće misliti o prirodi novih političkih identiteta koji nisu zasnovani na pojmu nekog apsolutnog, integralnog sopstva i za koje je jasno da ne mogu izniknuti iz nekog potpuno zatvorenog narativa sopstva.“[138]

Redefinisanjem koncepta identiteta i identitetskih politika Stjuart Hol otvara mogućnost novog i drugačijeg čitanja koncepta kulturalnog Drugog koje se u svetlu njegovih teorija može posmatrati kao višedimenzionalni fenomen uslovljen prostornim i vremenskim odrednicama. To zapravo znači da Drugo takođe treba posmatrati kao relacionu i kompleksnu kategoriju koja se može internalizovati na sličan način kao i bilo koji identitet.

U okviru postkolonijalnih studija kao jedne od disciplina studija kulture, pitanje Drugog i Drugosti je od naročite važnosti. Centralne teme ovog teorijskog polja fokusirane su na odnos između dominantne Zapadne kulture i kolonizovanog sveta kao Drugog. Prefiks *post* ukazuje na

---

[138] Stuart Hall, „Minimal Selves“, *ICA Documents 6*, edited by: Lisa Appignanesi, Insitute of Contemporary Arts, London, 1987, 44-46, 45.

to da se unutar postkolonijalnih studija ne problematizuje samo odnos koji je postojao tokom istorijskog perioda uspostavljanja i trajanja kolonizacije, već i odnos koji se javlja i postoji nakon tog perioda. A taj odnos se javlja kao direktna posledica kolonijalnog uticaja koji je bez obzira na ukidanje kolonijalne vlasti prisutan i danas.[139] Evropske imperijalne sile su vojnim, ekonomskim i kulturalnim delovanjem i uticajima pozicionirale kolonizovani svet kao Drugo od sebe, odnosno kao Drugo od evropske kulture i civilizacije. Pri tome, kolonozatori su svoju kulturu, diskurse znanja i sisteme vrednosti nametnuli kao jedine validne, univerzalne i neprikosnovene modele življenja i razmišljanja. Na taj način, imperijalne sile su proizvele i institucionalizovale kolonizovanu Drugost kao manje vrednu, necivilizovanu, nerazvijenu i inferiornu kulturu.

Iako su pitanja rase i etniciteta ključna za postkolonijalne studije, ona su neodvojiva od pitanja roda i seksualnosti sa kojima se prepliću unutar složenih identitetskih kategorija. Osim toga ženski, transrodni i neheteroseksualni identiteti spadaju u domen subordiniranih i marginalizovanih identiteta, te samim tim ulaze u interesnu sferu proučavanja ovog polja. Zapadna kultura je u velikoj meri uticala, a i danas utiče, na razvoj i hibridizaciju identieta i organizaciju identitetskih politika u nekadašnjim kolonijama. To se možda najbolje može uočiti na primeru manjinskih rodnih i seksualnih identiteta koji su se u nekada kolonizovanim kulturama od postojećih autohtonih oblika menjali i razvijali prema modelu Zapadnih trans, gej, lezbejskih i kvir identiteta.[140]

U cilju razumevanja Drugog i Drugosti kao kompleksnog fenomena koji je razrađivan i sa stanovišta postokolonijalnih studija, ukratko ću predstaviti teorijski rad tri najvažnije figure ovog teorijskog polja. Reč je naravno o Edvardu Saidu, Gajatri Čakravorti Spivak i Homiju Babi. Edvard Said je jedan od osnivača postkolonijalnih studija, a njegova knjiga *Orientalism* [*Orijentalizam*][141] smatra se prvim najznačajnim tekstom u ovoj oblasti. Ovaj autor je pokrenuo pitanja reprezentacije Istoka od strane Zapadne kulture koja je proizvela i praktično 'izmislila'

---

[139] Eduardo Mendieta, „Postcolonialism, postorijentalism, postoccidentalism: the past that never went away and the future that never arrived", *The history of continental philosophy*, Volume 8, edited by: Todd May, The University of Chicago Press, Chicago, 2010, 149-172.

[140] Aleksa Milanović, „The Impact of Western Society onto the Identity Politics of Sexual and Gender Minorities in Colonial and Post-colonial India", *Regimes of invisibility in contemporary art, theory and culture: image, racialization, history*, edited by Marina Gržinić, Palgrave Macmillan, 2017, 61-73.

[141] Edward Said, *Orientalism*, Penguin Books, London, 2003.

Orijent onakvim kakvog ga danas poznajemo. On je ukazao na dominaciju i moć koju Zapad sprovodi putem delovanja svoje kulture – kroz književnost, istoriju, umetnost, filozofiju, a kojom uspeva da kreira i nametne svoje viđenje sveta ukidajući mogućnost postojanja drugačije stvarnosti. Referirajući na teorijske postavke odnosa između moći i znanja koje je izveo Mišel Fuko, Said analizira odnos između Zapada i Istoka kao Prvog i Drugog koji egzistiraju u međuzavisnom odnosu, pri čemu su obe strane konstitutivne jedna za drugu. Dakle, taj uzajamni odnos se ne zasniva na prostoj dominaciji ili primeni sile Zapada nad Istokom, već se radi o mnogo komplikovanijim procesima i mehanizmima delovanja moći i znanja koji proizvode diskurs orijentalizma.

> „Orijent nije samo sused Evrope; on je mesto najvećih i najbogatijih i najstarijih evropskih kolonija, izvor njenih civilizacija i jezika, njen kulturalni suparnik, i jedna od najdubljih i najzastupljenijih slika Drugog. Pored toga, Orijent je pomogao da se Evropa (ili Zapad) definiše kao njegova kontrastna slika, ideja, ličnost, iskustvo. Ipak, nijedan od tih Orijenata nije samo proizvod mašte. Orijent je sastavni deo evropske materijalne civilizacije i kulture. Orijentalizam taj sastavni deo izražava i reprezentuje kulturalno a čak i ideološki kao oblik diskursa sa pratećim institucijama, rečnikom, učenošću, slikovnošću, doktrinama, čak i kolonijalnim birokratijama i kolonijalnim stilovima.“[142]

Od pojave Saidove knjige termin *orijentalizam* sve više se upotrebljava kao sinionim za kulturalnu dominaciju Zapada nad ne-Zapadnim/drugim kulturama i diskurzivno proizvođenje kulturalne Drugosti posredstvom negativnih metoda reprezentacije.

> „Orijentalizam, kao dispozitiv moći-znanja, je ono što se može nazvati epistemo-onto-loškim aparatom koji proizvodi ’sebe’ i ’drugo’ u konfliktnim, hijerarhijskim i uvredljivim opozicijama na takav način da sopstvo, Ja ili ’mi’ koje pripada Zapadu, živi

[142] Ibid., 1-2.

na predatorski i parazitski način od ponižavanja, abjektnosti i subalternacije svog drugog.“[143]

Indijski teoretičar Homi Baba takođe se bavio problemom reprezentacije i stereotipizacije ne-Zapadnih kultura, strategijama potčinjavanja i kolonizovanih subjekata kao i posledicama koje se javljaju kao rezultat dinamike odnosa između moći i potčinjavanja u okviru kolonijalnog diskursa. Proizvodnja stereotipa, prema Babi, jedna je od najvažnijih diskurzivnih strategija „ideološke konstrukcije drugosti“[144] koja se sprovodi u cilju opravdavanja subordinacije onih koje kolonijalni diskurs označava kao Druge. On stereotip definiše kao oblik znanja koji uprkost tome što je uvek već prisutan, mora iznova da se ponavlja ne bi li fiksirao i ’zaključao’ predviđeni model reprezentacije kojim „kolonijalni diskurs proizvodi kolonizovane kao fiksiranu realnost koja je istovremeno i ’drugo’ a ipak potpuno poznata i vidljiva“.[145] Dva najznačajnija teorijska koncepta koja je Homi Baba razvio su *hibridnost* i *mimikrija*, a odnose se na mehanizme otpora koje potčinjeni subjekt može da ostvari, kao i na destabilizaciju odnosa moći koja se neizbežno javlja prilikom interakcije dve različite kulture na jednom prostoru. Diskurs mimikrije podrazumeva težnju kolonijalnog diskursa da ’kultiviše’ Drugo, da ga oblikuje prema sebi, međutim taj proces istovremeno i uznemirava autoritet jer ukazuje na nestabilnost njegovog identiteta i superiorne pozicije.

„[K]olonijalna mimikrija je želja za reformisanim, prepoznatljivim Drugim, kao za subjektom razlike koji je gotovo isti ali ne sasvim isti. To znači da se diskurs mimikrije konstituiše oko ambivalentnosti; da bi bila efektivna, mimikrija mora kontinuirano da proizvodi proklizavanje, svoj višak, svoju razliku.“[146]

Mimikrija je istovremeno i proizvod i proizvođač hibridnosti koja se neminovno pojavljuje kao posledica komunikacije kolonizatora i kolonizovanih, a ogleda se u nastajanju novih subjekata

---

[143] Eduardo Mendieta, „Postcolonialism, postorijentalism, postoccidentalism: the past that never went away and the future that never arrived“, op.cit., 156.
[144] Homi K. Bhabha, „The Other Question: Stereotype, Discrimination and the Discourse of Colonialism“, *Screen*, Volume 24, Issue 6, 1983, 18-36, doi: 10.1093/screen/24.6.18
[145] 135, 23.
[146] Homi K. Bhabha, *The Location of Culture*, Routledge, London and New York, 1994, 86.

koji se ne uklapaju ni u jednu od dve kategorije čijom interakcijom nastaje.[147] Prema mišljenju Babe, hibridnost je mesto otpora jer se javlja kao sasvim nova identitetska kategorija koja ima potencijal da subvertira kolonijalni diskurs.[148] Drugim rečima, susret kolonizatorske i kolonizovane kulture dovodi do promena unutar obe kulture čime se dovodi u pitanje autentičnost i stabilnost kolonizatorske kulture koja svoju dominaciju, između ostalog, zasniva upravo na tim vrednostima.

Poseban problem u okviru postkolonijalnih studija svakako predstavlja položaj koji unutar postkolonijalnog prostora imaju žene, rodne manjine i seksualne manjine, odnosno subjekti koji su i unutar same Zapadne kulture već označeni kao Drugi. Njihova društvena pozicija i problemi sa kojima se susreću ukazuju na modele udruženog delovanja patrijarhalnog, maskulinocentričnog i homofobičnog diskursa koji pripada kako kolonizatorskoj tako i kolonizovanoj kulturi.

Pitanjima roda i položaja žena sa stanovišta postkolonijalnih studija bavila se indijska teoretičarka i feministkinja Gajatri Čakravorti Spivak. Ona ističe da je društvena pravda zajednička tema feminizma i postkolonijalnih studija, te da je u skladu sa tim neophodno povezivati te dve teorijske platforme.[149] Feminizam se ne može zasnivati i razvijati samo na osnovu iskustava o kojima svedoče žene sa Zapada, dok postkolonijalne studije ne mogu zanemariti višestruku diskriminaciju kojoj su izložene žene i manjinske grupe na prostoru bivših kolonija. Doprinos koji je Gajatri Spivak pružila feminizmu proizilazi upravo iz njene kritike onih feminističkih pristupa koji su ženu posmatrali kao univerzalnu kategoriju zanemarujući pritom rasne, klasne, religijske i kulturalne razlike koje postoje između žena. Ona je zapravo redefinisala Zapadnu feminističku misao time što je otvorila i postavila kao važnu temu razlika koje postoje između žena takozvanog Prvog sveta i žena Trećeg sveta.[150]

Jedno od ključinih pitanja koje pokreću postkolonijalne studije je ko može govoriti u ime podređenih društvenih grupa sa prostora nekada kolonizovanog sveta, odnosno u ime onih koji nemaju pristup kulturalnom imperijalizmu? Da li u okviru diskursa Zapadnih postkolonijalnih

---

[147] David Huddart, *Homi K. Bhabha*, Routledge, London and New York, 2006.
[148] Jelena Đorđević, *Postkultura: uvod u studije kulture*, Clio, Beograd, 2009.
[149] Gajatri Čakravorti Spivak, *Kritika postkolonijalnog uma: ka istoriji sadašnjosti koja nestaje*, Beogradski krug, Beograd, 2003.
[150] Stephen Morton, *Gayatri Chakravorty Spivak*, Routledge London and New York, 2003.

studija postoji prostor i, uopšte, mogućnost da se čuje glas onih koji ne pripadaju tom diskursu a čiji su predmet interesa? Ovim pitanjem se bavila Gajatri Spivak u tekstu „Can the subaltern speak?“ [„Mogu li subalterni govoriti?“]. Termin *subalterno* preuzela je od Antonija Gramšija (Antonio Gramsci) koji je, pišući o kulturalnoj hegemoniji subalternim smatrao sve one grupe ljudi kojima je uskraćena mogućnost da budu deo uspostavljenih struktura političkog (samo)zastupanja. U okviru postkolonijalne teorije Gajatri Spivak insistira na tome da se ovaj termin ne izjednačava i ne smatra sinonimom za potlačeno. Kada se govori o subalternom zapravo se radi o onima koji su na marginama društva zahvaljujući tome što su diskurzivno potčinjeni.

Diskursi znanja koji potiču sa prostora Zapada uspostavljeni su kao neprikosnoveni, jedini validni i univerzalni oblici analiziranja, reprezentovanja i razumevanja sveta koji nas okružuje pa, čak, i onog sveta koji Zapadnom subjektu ni prostorno ni vremenski nije blizak. Zapadna nauka, filozofija, istorija, medicina, religija i književnost pa i jezik zauzeli su poziciju univerzalnog znanja koje isključuje i marginalizuje sve druge modele promišljanja klasifikujući ih kao folklor, mitologiju pa i sujeverje. U cilju isticanja kolonizatorskog karaktera takvih praksi Gajatri Spivak uvodi termin *epistemičko nasilje* i navodi da je „najjasniji postojeći primer takvog epistemičkog nasilja daljinski orkestriran, rasprostranjen i heterogeni projekat konstituisanja kolonijalnog subjekta kao Drugosti“.[151] Kreiranje binarne opozicije između *njih* i *nas* odnosno Zapadnog i ne-Zapadnog subjekta može se okarakterisati i kao neokolonijalni projekat i još jedan vid uspostavljanja dominacije i kontrole Zapadnog sveta i kulture nad ne-Zapadnim svetom i kulturom. Kritikujući, između ostalog, i Mišela Fukoa i Žila Deleza (Gilles Deleuze) koji su i sami ukazivali na modele konstruisanja subjektiviteta putem diskursa i različitih modela reprezentacije, ona navodi kao problem njihovu poziciju i pripadnost Zapadnoj intelektualnoj eliti ukazujući na to da je ta privilegovana pozicija upravo njihov nedostatak i ono što im onemogućava da reprezentuju i zastupaju subalterne grupe. Drugim rečima, Gajatri Spivak dovodi u pitanje sposobnost Zapadne kritičke teorije da se bavi ovim problemom, a da pri tome istovremeno ne doprinosi ućutkivanju onih koje ta teorija zastupa i o kojima govori.

---

[151]Gayatri Spivak, "Can the subaltern speak?." *Marxism and the Interpretation of Culture*, edited by Cary Nelson and Lawrence Grossberg, University of Illinois Press, Urbana, 1988, 271–313.

Proces putem koga kolonijalni diskurs kreira subalterni subjekt Spivak je označila pojmom *othering* čime je praktično uvela i razradila novi koncept postkolonijalnih studija[152] koji su kasnije preuzeli autori i autorke drugih teorijskih platformi koje se bave Drugim i Drugošću. Ona je u tekstu „The Rani of Sirmur: An Essay in Reading the Archives"[153] predstavila tri dimenzije koje *othering* uključuje, budući da je reč o složenom procesu koji povezuje različite tipove opresije i nametanja vlasti. Prva dimenzija podrazumeva demonstraciju moći kojom se subalternom subjektu predočava da ima gospodara. Druga dimezija podrazumeva inferiorizovanje i patologizaciju subalternog subjekta koji kolonizator konstruiše kao Drugo. Treća dimenzija podrazumeva predočavanje da su svo znanje i tehnologija u posedu gospodara.[154]

Teorijske platforme i subdiscipline studija kulture koje podrazumevaju tematizaciju i analizu problema vezanih za rod i seksualnost razvile su se pod uticajem feminizma i pokreta za ljudska i građanska prava koji su se javili krajem 1960-ih godina. U pitanju su ženske studije, rodne studije, studije seksualnosti, gej i lezbejske studije, kvir teorija, kvir studije, transrodne studije i interpolne studije. Svaka od navedenih disciplina u fokus svog istraživanja postavlja problem Drugog i Drugosti, vezujući ga za marginalizaciju, isključivanje i diskriminaciju seksualnih i rodnih/polnih manjina u društvu. Nastanak i razvoj ovih disciplina kao i njihovo grananje rezultat su pojave dva naizgled protivrečna procesa koja se tiču identitetskih politika, a koja su proizvod specifičnih teorijskih promišljanja – odnosno modernističkih i postmodernističkih pristupa identitetu i kategorijama roda i seksualnosti.[155] Prvi proces podrazumeva insistiranje na razlikovanju specifičnih rodnih i seksualnih identitetskih kategorija kao što su ženski, muški, lezbejski i gej identitet i njihovo definisanje sa stanovišta esencijalizma. Nasuprot tome, drugi proces podrazumeva razvoj teorijskih i aktivističkih pristupa kojima se kritikuju stavovi i ideje o postojanju homogenih i stabilnih identitetskih kategorija i koji se zalažu za dekonstruisanje uspostavljenih rodnih i seksualnih identiteta i njihovu

---

[152] William E.Deal and Timothy K.Beal, *Theory for religious studies*, Routledge, London and New York, 2004, 114.
[153] Gayatri Chakravorty Spivak, „The Rani of Sirmur: An Essay in Reading the Archives", *History and Theory*, Volume 24, No. 3, 1985, 247-272, doi: 10.2307/2505169.
[154] Sune Qvotrup Jensen, „Othering, identity formation and agency", *Qualitative Studies*, Volume 2, No. 2, 2011, 63-115
[155] Chris Beasley, *Gender&Sexuality: critical theories, chritical thinkers*, SAGE Publications, London,Thousand Oaks, New Delhi, 2005.

destabilizaciju. U drugom slučaju reč je o pristupu koji je razvijan sa stanovišta kvir teorije i koji je zamišljen kao potpuno protivrečan ideji o stabilnim identitetima. Međutim, u praksi se pokazalo da se ideja kvira pretvorila upravo u ono što je kritikovala, pretvorila se identitetsku kategoriju, te zbog toga naglašavam da su navedeni procesi naizgled protivrečni. Oni su zapravo samo na teorijskom planu protivrečni, dok su u praksi doveli do vrlo sličnih rezultata.

Sve navedene discipline koje se bave pitanjima roda i seksualnosti svoja teorijska promišljanja orijentišu prema Prvom, odnosno prema onome što je društveno uspostavljeno kao Prvo. Čak i sama unutrašnja podela ovih disciplina zasnovana je u velikoj meri na polarizaciji koja podrazumeva suprotstavljanje Prvog i Drugog. Podele unutar feminizma i ženskih studija nastupile su kao reakcija na zanemarivanje rasne, etničke i klasne Drugosti. Slična situacija je u pitanju i kada reč o podeli unutar LGBT studija na posebne discipline koje se bave specifičnim identitetima. Drugo se uvek izdvaja u odnosu na Prvo, ono mu se suprotstavlja kada se stvore uslovi za to da reaguje na isključivanje i diskriminaciju koju Prvo vrši.

Posmatrano hronološki, najpre su se pojavile ženske studije čiji predmet istraživanja podrazumeva položaj žene u društvu kao i pitanja kulturalnog konstruisanja roda. Kako bi istraživanja koja se tiču rodne problematike bila više inkluzivna i kako se ne bi ticala samo ženske pozicije u društvu, uvode se rodne studije koje obuhvataju i studije maskuliniteta, a kasnije i nebinarnih modela rodnosti. Međutim, tokom 1970-ih i 1980-ih godina dolazi do jačanja idenitetskih politika koje su bile usmerene ka realizaciji potreba za definisanjem i razradom problema vezanih za specifične identitetske kategorije, te su se skladu sa tim iz ženskih studija i studija roda razvile i odvojile studije seksualnosti. Zatim su iz studija seksualnosti proizašle i razvile se gej i lezbejske studije. Dakle, došlo je do užeg specijalizovanja vezanog sa rodne i seksualne identitete kako bi se unutar posebnih disciplina omogućila teorijska razrada njihovih specifičnosti i razlika. Ipak, uprkos pojavi fragmentacije disciplina vremenom je u izvesnoj meri uspostavljena polarizacija i grupisanje u odnosu na rodnost/polnost. Ženske i rodne studije su danas u najvećoj meri centrirane na obrađivanje problema ženske subordiniranosti u društvu koja se izvodi sa stanovišta feminizma, a obuhvataju i probleme lezbejskog identiteta, dok su studije seksualnosti pretežno usmerene na mušku seksualnost i gej identitet.[156] Krajem

[156] Ibid., 117.

1980-ih i tokom 1990-ih godina pojavljuju se kritike na račun identitetskih politika, odnosno na račun razumevanja identiteta kao univerzalne, homogene i fiksirane kategorije. Postkolonijalne studije kao i uvođenje koncepta *intersekcionalnosti*[157] u feminističku teoriju otvaraju pitanje problematizacije i zastupljenosti rase, etniciteta i klase kao identitetskih kategorija koje su isprepletane sa rodom i seksualnošću. Pored toga, biseksualni, interpolni i transrodni identitet destabilizuju lezbejski i gej identitet koji su zasnovani na binarnim opozicijama – homoseksualno/heteroseksualno, muško/žensko. Time se pokazalo da te zatvorene identitetske kategorije nisu čak ni dovoljno fleksibilne da bi mogle da budu inkluzivne za osobe koje u izvesnom segmentu odstupaju od ustanovljenih definicija specifičnog identiteta. Zahvaljujući tome, i kao svojevrstan postmoderni obrt u okviru studija seksualnosti, početkom 1990-ih godina pojavljuje se i izdvaja kvir teorija kao specifičan pristup i teorijski okvir koji nudi novi model promišljanja rodnih/polnih i seksualnih identiteta.[158] Kvir [eng. *queer*] je termin koji predstavlja sinonim za neobično, čudno, ekscentrično. Korišćen je u pežorativnom smislu za osobe koje su drugačije seksualne orijentacije od heteroseksualne, te je imao negativnu konotaciju sve dok ga radikalne aktivističke grupe nisu uvele u upotrebu.

Analizirati pojam kvira, određivati mu značenja i razmatrati mogućnosti njegove primene u praksi podrazumeva pisati tekst kojim neminovno nije moguće obuhvatiti sve aspekte analiziranog pojma i njegove aplikativnosti budući da su oni zahvaljujući svojoj fleksibilnosti i fluidnosti neuhvatljivi. Postavlja se pitanje kako uopšte govoriti i/ili pisati o kviru, a pritom izbeći njegovo definisanje i postavljanje/određivanje bilo kakvih diskurzivnih okvira njegovog značenja, delovanja i uopšte postojanja? Može li se govoriti o postulatima kvira i/ili kvir teorije ili se oni samo mogu naslućivati, odnosno pretpostavljati na osnovu svega onoga što je o njemu do sada rečeno i napisano? Jasno je da bi svaki pokušaj definisanja kvira bio unapred osuđen na neuspeh i kvalifikovan kao pokušaj ograničavanja i potkopavanja same ideje kvira. U skladu sa tim, sumiranje svega što je pisano o kviru, analiziranje datih dostupnih podataka, njihovo tumačenje i izvlačenje određenih pretpostavki ne bi trebalo da ide u smeru iscrtavanja istorije kvira kao nečega što je prolazilo i prolazi kroz niz razvojnih faza sa ciljem dostizanja izvesne

---

[157] Reese Carey Kelly, „Queer studies“, *Encyclopedia of Gender and Society*, edited by: Jodi O'Brien, SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 2008, 690-695, 692.
[158] Ibid., 162.

stabilne definicije i određenja. O kviru se može pisati samo ako se ima u vidu da je to fenomen čija mnogostruka značenja ostaju uvek otvorena i zahvaljujući čijoj fluidnosti i transgresivnosti ta značenja nije moguće fiksirati.

Kada je u pitanju analiza kvir teorije i načina na koji se ona bavi pojmom i manifestacijama kvira problem predstavlja to što je, bivajući delom institucije, ona podložna formiranju skupa određenih, institucionalno uslovljenih znanja koja implicitno ukazuju na to da je taj proces unapred uređen i definisan. Kao takva kvir teorija je prinuđena ne samo da funkcioniše u skladu sa zakonitostima sistema koga kritikuje, već i da bude na poziciji koja joj omogućava da upravlja ekonomijom značenja uspostavljajući hijerarhijski sistem vrednosti znanja, stavova i odnosa prema određenim pitanjima koja pokreće.[159] Na taj način ona postaje jedna od institucionalnih praksi čime zauzima poziciju moći[160] i samim tim je u konstantnoj opasnosti od utapanja u mejnstrim akademske tokove.[161] Odnos takve, akademizovane kvir teorije i interventne ili subverzivne kvir prakse nalazi se u dinamici paradoksa. Naime, upravo je kvir teorija ta koja je zaslužna za razvijanje i neprestano preispitivanje koncepta kvira, te je kao takva ona na neki način preotela kvir samoj 'kvir zajednici' i aktivističkim organizacijama i grupama koje su sredinom 1980-ih godina resignifikovale termin kvir. Ciljevi radikalnih aktivističkih grupa koje su prisvojile termin kvir na prvom mestu podrazumevali su, borbu protiv homofobije i transfobije, kao i jasno istupanje protiv identitarne i asimilacionističke politike lezbejskih i gej pokreta. Radikalni kvir aktivizam zastupala je nova generacija LGBT političkih aktivistkinja i aktivista koja je insistirala na akcijama koje se tiču povećanja vidljivosti LGBT populacije, pozivala na otrpor politikama normalizacije i asimilacije a karakterisali su je militantni nastupi i slogani. Ovaj pokret puno duguje aktivizmu vezanom za AIDS iz koga je na neki način i proistekao budući da je AIDS aktivizam podrazumevao borbu koja uključuje multiple identitetske kategorije koje se moraju boriti pod jednom zastavom. Politika kvir

---

[159] „[N]eki teoretičari i aktivisti optuživali su kvir teoriju i/ili politiku za ponavljanje istog oblika logike isključivanja [illegible] se često dovodi u vezu sa Pokretom Homofila, politikom liberalizma i drugim talasom feminizma." Nikki Sullivan, *A critical introduction to queer theory*, New York University Press, New York, 2003, 48.

[160] Kritike koje su upućivane kvir teoriji definisale su je kao elitističku i nepristupačnu, isključ[illegible] akademski orijentisanu disciplinu u okviru koje dominiraju muškarci, belci pripadnici više klase. Annamarie Jagose, *Queer Theory: An Introduction*, New York University Press, New York, 1996, 110.

[161] Alan McKee, „Resistance is hopeless: assimilating queer theory", *Social Semiotics*, Volume 9, Issue 2, Routledge, New York, 1999, 235-249, doi: 10.1080/10350339909360434.

aktivizma podrazumevala je to da je svaka osoba koja se opire nametnutim rodnim i seksualnim normativima bila dobrodošla u kvir zajednicu, te je u skladu sa tim termin ostao u tesnoj vezi sa problematikom koja se tiče rodnih i seksualnih manjina. Otuda se i žargonski, a i u literaturi koja obrađuje datu tematiku kvir često upotrebljava i kao objedinjujući termin za lezbejke, gejeve i trans osobe.

U svetlu formiranja zajednice oko termina kvir postavlja se, pak, sledeće pitanje: da li okupljanje oko zajedničkih ciljeva i samim tim, kreiranje kvir zajednice sputava razvoj kvir koncepta vezujući ga za određene političke stavove i specifične interese date novonastale zajednice? Kvir aktivizam naime, neminovno proizvodi identitet grupe i/ili zajednice budući da se aktivističko delovanje uvek usmerava ka nekom cilju i ima neki program koji se, koliko god da je široko postavljen, uvek uspostavlja i oblikuje u odnosu na interes većine u okviru date grupe. Neki autori, čak, smatraju da bi sama kvir teorija kao akademska disciplina morala biti u dodiru sa zajednicom i, samim tim, reprezentovati datu zajednicu i njene interese,[162] što bi svakako vodilo daljem gušenju potencijala koncepta kvira i njegovom narativnom specifikovanju. Paradoks kvira leži upravo u tome što se on kao potencijal ne može odricati niti jednom subjektu, ali onog trenutka kada ga subjekt prisvoji on prestaje da bude potencijal i prerasta u identitet koji ga obesmišljava. Pišući o kviru Freja Džarman-Ivens (Freya Jarman-Ivens) kaže:

> „jednom kada vidimo kvir kao otvorenu praksu a ne kao ekskluzivno vlasništvo jedne grupe koja je organizovana oko kolektivnog i stabilnog identiteta i koja nije povezana sama po sebi sa bilo kojim takvim identitetom, postaje moguće ponovo vratiti kvir u okvir koji se tiče subjektiviteta".[163]

Drugim rečima, kvir treba posmatrati kao aktivnu, ali ne i aktivističku praksu koju je nemoguće pretvoriti/pretopiti u političku platformu i/ili bilo koji stabilni vid narativne prakse. Kvir teoriju treba razlikovati od kvir studija za koje se ovaj teorijski okvir vezuje i pomoću koga se izvodi

---

[162] Annamarie Jagose, *Queer Theory: An Introduction*, New York University Press, New York, 1996, 118–119.
[163] Freya Jarman-Ivens, *Queer Voices: Technologies, Vocalities And The Musical Flaw*, Palgrave MacMillan, New York, 2011, 17.

kritika identitetskih politika i teorijskih pristupa koje su razvijale gej i lezbejske studije.[164] Međutim, termin kvir studije je vremenom sve više korišćen kao sveobuhvatni termin za studije koje se bave gej, lezbejskim, biseksualnim, trans, interpolnim i drugim nenormativnim identitetima, bez obzira na to da li se pristupa sa stanovišta kvir teorije ili ne. Danas kvir studije podrazumevaju objedinjene studije roda, ženske studije, studije seksualnosti, lezbejske i gej studije kao i studije trans identiteta.

Iz kvir studija, a pod uticajem kvir teorije, izdvojile su se transrodne studije kao posebna akademska disciplina. Njihovom nastanku prethodilo je jačanje aktivističkih pokreta koji su se bavili pravima trans osoba čime je znatno podignut stepen vidljivosti različitih rodnih manjina koje su bile okupljene pod imenom transrodno. Danas se kao termin koji obuhvata različite rodne manjine koristi reč *trans* i podrazumeva: transpolne, transrodne, arodne, rodno fluidne, nebinarne i sve druge nenormativne rodne identitete. Američka teoretičarka Suzan Strajker (Susan Stryker) je u uvodniku zbornika posvećenom transrodnim studijama u kratkim crtama istakla područje istraživanja ove discipline:

> „Šire shvaćeno polje transrodnih studija bavi se svime što narušava, denaturalizuje, reartikuliše i čini viljivim normativne veze koje uobičajeno pretpostavljamo da postoje između bioloških specifičnosti polno diferenciranog ljudskog tela, društvenih uloga i položaja koji se očekuje da određeni oblici tela zauzimaju, subjektivnog iskustva odnosa između orodnjenog osećaja sopstva i društvenih očekivanja vezanih za izvođenje rodne uloge, i kulturalnih mehanizama koji rade na održavanju ili blolkiranju specifičnih konfiguracija orodnjene ličnosti.“[165]

Transrodne studije su, zapravo, formirane na temelju teorija koje su razvijene u okviru feminizma, studija roda, studija seksualnosti, a posebno kvir teorije. Međutim, one su nastale kao reakcija na isključivanje od strane studija seksualnosti, sa jedne strane i aproprijaciju od strane kvir teorije, sa druge strane. Do 1990-ih godina o trans identitetima je u najvećoj meri pisano sa

---

[164] Jesse Carey Kelly, „Queer studies“, op.cit., 691.
[165] Susan Stryker, „(De)Subjugated Klowledges: An Introduction to Transgender Studies“, *Transgender studies reader*, edited by: Susan Stryker and Stephen Whittle, Routledge, New York, 2006, 1-18, 3.

medicinskog stanovišta čime se doprinosilo njihovoj daljoj patologizaciji i medikalizaciji. Osim toga, radikalni feminizam drugog talasa je veoma negativno gledao na trans osobe, a posebno na trans žene kojima se odricalo pravo na ženski identitet. Tekst Sendi Stoun (Sandy Stone) pod nazivom „The Empire Strikes Back: A Posttranssexual Manifesto"[166] [„Imperija uzvraća udarac: postranspolni manifest"] smatra se jednim od pokretača transrodnih studija. Nastao je kao reakcija na transfobične stavove i ideje koje je promovisala radikalna feministkinja i teoretičarka iz oblasti ženskih studija Dženis Rejmond (Janice Rayumod). Naime, Rejmond je 1979. godine objavila knjigu pod naslovom *The Transsexual Empire: The Making of the She-Male*[167] [*Transpolna imperija: kreiranje she-male-a*] u kojoj je optužila transpolnu populaciju, kao i lično Sendi Stoun, za kolonizaciju i uzurpiranje ženskog identiteta, ženskog tela i ženskog prostora i to sa ciljem subvertiranja feminizma i razdora ženskog pokreta. Skoro deceniju kasnije, tačnije 1987. godine, usledio je odgovor na tu knjigu u vidu pomenutog teksta koji je napisala Sandi Stoun, a u kome kritikuje stavove Dženis Rejmond i ohrabruje trans osobe da javno izraze svoj identitet onako kako žele. Stoun je pozvala trans osobe da preuzmu odgovornost za sopstvenu istoriju kao za kreiranje sopstvenog diskursa koji je neophodno uspostaviti kao reakciju na sve druge transfobične diskurse, koji na različite načine pristupaju fenomenu transpolnosti oblikujući ga prema sopstvenom nahođenju i ciljevima.[168] Ona je referirala na medicinski diskurs kojim se patologizuju trans osobe, diskurs radikalnog feminizma koji trans osobe proglašava agresivnim saučesnicima patrijarhata u borbi protiv žena, kao i na rodne studije unutar kojih osobe koje nisu transrodne pišu i problematizuju trans identitete.

Unutar gej i lezbejskih studija nije se puno pažnje poklanjalo trans identitetima koji su svojom specifičnošću, u stvari, potkopavali ideju o stabilnim seksualnim identitetima. Sa druge strane, kvir teorija je uključivala transrodnost u domen svog istraživanja, čak joj je pridavala i veliku pažnju, ali isključivo sa namerom i ciljem da predstavi transrodnost kao model putem koga se može izvršiti suberzija rodnog identiteta i heteronormativa, dok je trans osobe

---

126

[166] Sandy Stone, „The Empire strikes back: A Posttranssexual Manifesto", *Transgender studies reader*, edited by: Su 37 Stryker and Stephen Whittle, Routledge, New York, 2006, 221-235.

[167] Janice Raymond, *The Transsexual Empire: The Making of the She-Male*, Beacon Press, Boston, 1979.

[168] Ibid., 229-230.

posmatrala kao činioce te subverzije.[169] Iz svih navedenih razloga javila se potreba za posebnom akademskom disciplinom koja će se na sveobuhvatan i afirmativan način baviti trans problematikom. I to, najpre, u cilju njenog oslobađanja od medicinskog konteksta, a zatim i u cilju analize i rešavanja problema sa kojima se trans osobe susreću u društvu, budući da su njihova iskustva različita od iskustava žena i seksualnih manjina. Transrodne studije se za razliku od kvir teorije problemom roda/pola i rodnih/polnih identiteta u znatno većoj meri bave u kontekstu svakodnevnog života trans osoba. Drugim rečima, one trans identitete sagledavaju i kroz prizmu njihovog funkcionisanja u savremenom društvu problematizujući načine njihove reprezentacije, institucionalne i kulturalne diskriminacije, stepen vidljivosti, formiranje trans zajednica, trans aktivizam, trans zdravlje, seksualnost kao i druge aspekte života trans osoba. Distanciranje pa čak i oponiranje postulatima kvir teorije prisutno je i u ravni teorijskog pristupa kategorijama roda i pola koje zastupaju neki autori i autorke transrodnih studija. Tu je reč o značajnoj razlici u polaznom stanovištu odnosno pristupu koji se u slučaju kvir teorije može okarakterisati kao postmodernistički, dok se u slučaju jedne struje transrodnih studija teorijski pristup može okarakterisati kao modernistički. Naime, trans teoretičari poput Arona Devora (Aaron Devor) i Džeja Prosera (Jay Prosser) kritikuju ideje o rodu koje je uspostavila kvir teorija i zalažu se za stabilnost identitetskih pozicija kojima teže transpolne osobe. Oni, kao i mnogi drugi trans teoretičari i teoretičarke, polaze sa esencijalističkog stanovišta prema kome je rodni identitet biološki determinisan i neodvojiv od same ličnosti, dok je biološki pol podložan promeni. U skladu sa tim insistiraju na upotrebi termina transpolnost koji za razliku od transrodnosti implicira nestabilnost kategorije pola i anatomsku promenljivost tela u cilju njegovog prilagođavanja unutrašnjem osećaju rodnog identiteta.

> „Transpolna osoba ne mora nužno *izgledati* rodno drugačije ali po definiciji ona se *oseća* rodno drugačije u odnosu na njegov ili njen pol koji mu/joj je pripisan po rođenju. I u medicinskim i u autobiografskim verzijama, transpolni narativ zavisi od inicijalnog određivanja ovog osećaja kao generativne osnove. To zahteva određeno priznavanje kategorije telesne unutrašnjosti (unutrašnje telesne osećaje) i njihovu distinkciju od onoga

[169] Karl Bryant, „Transgender studies", *Encyclopedia of Gender and Society*, edited by: Jodi O'Brien, SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 2008, 848-852.

što se može videti (spoljašnja površina): to je razlika između rodnog identiteta i pola koja služi kao logika transpolnosti.“[170]

Ovaj vid esencijalizma teoretičar Sebastijan Jansen (Sebastian Jansen) naziva *esencijalizam uma* i vezuje ga teorijske postavke transrodnih studija koje privileguju unutrašnji osećaj sopstva, odnosno rodnog identiteta, smatrajući ga bazom na osnovu koje se izgrađuje određeni tip telesnosti. Nasuprot esencijalizmu uma stoji *esencijalizam tela* koji, pak, često primenjuju interpolne studije zastupajući stanovište o izgradnji identiteta na temelju tela kao biološke datosti.[171] Naravno, to ne znači da ovaj pristup opravdava patologizaciju interpolnosti i medicinski uspostavljenu normativnost pola/tela, već da je materijalnost tela osnova na kojoj počiva problem interpolnosti. Polje interpolnih studija je relativno nova teorijska disciplina, uprkos tome što se još tokom 1990-ih godina pojavio određeni broj tekstova koji problematizuju fenomen interpolnosti. Ova disciplina oslanja se na teorijske postavke koje su razvijane u okviru feminizma, rodnih studija i kvir teorije ali i u okviru studija disabiliteta.[172] Teorijska promišljanja vezana za interpolnost su u izvesnim segmentima približna ili paralelna sa promišljanjima vezanim za trans fenomenom, a posebno kada je reč o težnjama ka demedikalizaciji, borbi za telesni integritet i subverziji polnih i rodnih kategorija. Interpolne i trans osobe dele probleme koji se vezuju za telo, polnost i rodnost, suočavaju se sa diskriminacijom koja je bazirana na društvenim definicijama normativnog tela, pola i roda, te iz tog razloga –uprko postojanju brojnih razlika među njima – često i aktivistički nastupaju zajedno.[173]

Jedna od najvažnijih teoretičarki roda čiji rad je u velikoj meri uticao kako na kvir teoriju, studije seksualnosti i treći talas feminizma, tako i na transrodne studije, jeste Džudit Batler. Ideje i teorijski koncepti koje je ona razvila omogućili su sasvim novo čitanje i razumevanje tela, roda, pola, seksualnosti i uopšte identitetskih kategorija. Za razlikovanje i definisanje roda kao

---

[170] Jay Prosser, „Judith Butler: Queer Feminism, Transgender, and the Transubstantiation of Sex“,*Transgender studies reader*, edited by: Susan Stryker and Stephen Whittle, Routledge, New York, 2006, 257-280, 271.

[171] Sebastian Jansen, „Transgender and Intersex: Unavoidable Essentialism and the Normative Struggle for Recognition“, *Transgender and Intersex: Theoretical, Practical, and Artistic Perspectives*, edited by: Stefan Horlacher, Palgrave Macmillan, New York, 2016, 115-140.

[172] M. Morgan Holmes, „Introduction: Straddling Past, Present and Future“, *Critical Intersex*, edited by: Morgan Holmes, Ashgate, Burlington, 2009, 1-14.

[173] Chris Beasley, *Gender&Sexuality: critical theories, chritical thinkers*, op.cit., 152-153.

društveno konstruisane kategorije i pola kao biološke datosti zaslužne su feminističke i rodne studije koje su još tokom 1970-ih godina insistirale na ovoj razlici. Međutim, Džudit Batler je otišla korak dalje iznevši tezu prema kojoj je „pol uvek već rod“, odnosno da je i sam pol društveno konstruisana kategorija koja proizilazi iz roda.[174] Drugim rečima, ona telo posmatra kao diskurzivno konstruisano i, u skladu sa tim, i sve druge karakteristike tela, poput pola i roda, takođe smatra diskurzivnim tvorevinama. Batler ne negira postojanje materijalnosti tela, već smatra da se toj materijalnosti može pristupiti isključivo putem diskursa. To znači, dakle, da kategorije pola i roda ne proizilaze iz samog tela kao prediskurzivne datosti, te se ne mogu čitati kao njegovi efekti ili nekakve prirodne posledice. Zapravo, telo se uvek pojavljuje i čita u već postojećem diskursu roda unutar koga i sam pol zadobija značenje.

> „Kategorija 'pola' je od samog početka, normativna; ona je ono što je Fuko nazvao 'regulatornim idealom'. U tom smislu, dakle, 'pol' ne funkcioniše samo kao normativ, vec je deo regulatorne prakse koja proizvodi tela kojima upravlja, odnosno čija regulatnivna sila se jasno ispoljava kao vrsta produktivne moći, moći da proizvede – razgraniči, cirkuliše, diferencira – tela koja kontroliše. [...] Drugim rečima, 'pol' je idealni konstrukt koji se vremenom prisilno materijalizuje.“[175]

Na taj način je Džudit Batler ukazala i na nestabilnost identitetskih kategorija za koje ističe da su „performativni konstrukti“ i „efekti institucija, praksi, diskursa“. To u slučaju rodnog i polnog identiteta vodi do zaključka da su oni konstruisani prema modelu koji (po)država heteroseksualnost kao jedini društveno prihvatljivi oblik seksualnosti i uopšte seksualne prakse. Uspostavljanje i učvršćivanje „heteroseksualnog imperativa“[176] moguće je jedino ukoliko se uspostavi i učvrsti polna razlika bazirana na materijalnosti pola odnosno tela. Polna odrednica dodeljuje se u skladu sa uspostavljenim normativom, a sam proces materijalizacije se dovršava neprekidnim ponavljanjem tj. performativnom praksom izvođenja pola. Dakle, pol postaje i identitetska odrednica koju subjekt usvaja kako bi bio društveno prepoznat kao subjekt i koji

---

[174] Džudit Balter, *Nevolja s rodom: feminizam i subverzija identiteta*, Karpos, Beograd, 2010, 58.
[175] Judith Butler, *Bodies that matter, on the discursive limits of „sex“*, Routledge, New York and London, 1993, 1.
[176] Ibid., 2.

može nesmetano funkcionisati u „području kulturalne inteligibilnosti“[177]. Sva tela i identiteti koji se ne uklapaju u zadati normativ i, samim tim, ne podržavaju heteroseksualni imperativ, bivaju označena i odbačena kao nemoguća, nemisliva, zazorna. Džudit Batler je, zapravo, modifikovala i primenila Kristevin koncept zazornog u nameri da pokaže na koji način dominantni diskurs kreira polno i rodno nestandardna tela kao Drugost. Ta *druga tela* nisu pozicionirana kao opozit *prvim telima*, niti to mogu biti zahvaljujući tome što se nalaze izvan granica kulturalne inteligibilnosti, te iz takve pozicije ne mogu da ostvare taj tip relacionog odnosa. Druga tela, koja su označena kao zazorna i odbačena kao nemoguća, u stvari su konstitutivna za subjekte koji su društveno prihvatljivi. Taj proces odbacivanja zazornog je proces putem koga se konstituiše čist i ispravan subjekt. Zahvaljujući njemu se proizvodi ono što Batler naziva „konstitutivna spoljašnjojst“ ili „zazorna spoljašnjost“ koja se nalazi u funkciji granice ili demarkacione linije koja deli subjekte od ne-subjekata, odnosno, Prva tela od Drugih tela.

Osim Džudit Batler, teoriju zazornog Julije Kristeve razradila je i američka teoretičarka Ajris Marion Jang kako bi ukazala na mehanizme konstruisanja kulturalnog Drugog koje je u društvu označeno kao nepoželjno. Ona je u knjizi *Justice and politics of difference*[178] (*Pravda i politike razlike*) razmatrala na koji način hijerarhizacija i različito vrednovanje tela podstiču opresiju onih čija tela se ne uklapaju u zamišljeni normativni ideal telesnosti.

> „Kada dominantna kultura definiše neke grupe kao različite, kao Druge, pripadnici tih grupa su zarobljeni u svojim telima. Dominantni diskurs ih definiše u odnosu na telesne karakteristike, i konstruiše ta tela kao ružna, prljava, ukaljana, nečista, zagađena ili bolesna.“[179]

Jedan od uzroka mržnje, averzije i antagonizma koji se ispoljavaju u vidu rasizma, homofobije, transfobije, ejblizma, ejdžizma i ksenofobije, jeste osećaj iracionalnog straha i gađenja prema svemu onome što društvo odbacuje i označava kao zazorno Drugo. Subjekt se trudi da odbrani i sačuva granicu koja postoji između njega i Drugog, te u skladu sa tim ispoljava različite oblike

---

[177] Ibid., 2.
[178] Iris Marion Young, *Justice and politics of difference*, Princeton University Press, New Jersey, 1990.
[179] Ibid., 123.

agresije uzrokovane strahom od brisanja granica i gubitka svoje privilegovane pozicije. Suočavanje sa Drugim je suočavanje sa strahom od poroznosti granica što je posebno izraženo u slučajevima ejdžizma ili ejblizma koje subjekt ispoljava provociran strahom od smrti ili bolesti koje ga mogu zadesiti. U slučaju homofobije ili transfobije javlja se strah izazvan reakcijom na saznanje o tome da polne i rodne identitetske kategorije nisu stabilne niti prirodne, te da u skladu sa tim isto važi i za kategoriju seksualnosti.[180]

Problematizacija Drugog tela u studijama kulture a posebno unutar disciplina koje se bave manjnskim rodnim i seksualnim identitetima podrazumeva najpre identifikovanje mehanizama društvenog konstruisanja Drugosti i Drugog. Taj proces započinje uspostavljanjem normativa i univerzalizovanjem specifičnih karakteristika i praksi koje pripadaju dominantnoj ili većinskoj grupi. Sve ono što odstupa od zadatog normativa biva obeleženo kao Drugost i/ili Drugo u negativnom smislu i kao takvo podleže stereotipizaciji koja produbljuje razliku između Prvog i Drugog. Zatim sledi isključivanje i marginalizacija Drugog posredstvom institucija koje funkcionišu kao instrumenti u procesu diskriminacije i oduzimanja moći. Zapravo institucije legalizuju i sprovode u delo različite vidove opresije Drugog koja, kako navodi Marion Jang, podrazumeva: kulturalni imperijalizam, nasilje, marginalizaciju, eksploataciju i oduzimanje moći.

> „Grupa koja je definisana od strane dominantne kulture kao devijantna je, kao stereotipno Drugo, kulturalno različita od dominantne grupe, zbog toga što status Drugosti kreira specifična iskustva koja ova grupa ne deli sa dominantnom grupom i zbog toga što su kulturalno potlačene grupe često društveno izolovane i zauzimaju specifične pozicije u okviru društvene podele rada.“[181]

Institucionalna diskriminacija vrši se posredstvom medicinskih, naučnih, pravnih, obrazovnih, političkih, religijskih i drugih institucija koje svojim delovanjem na bilo koji način ugrožavaju manjinske grupe i uz to proizvode i podstiču druge tipove diskriminacije kojima su ove grupe izložene u društu u kome žive. U slučaju homoseksualnosti, transrodnosti i

[180] Ibid.
[181] Ibid., 60.

interpolnosti, medicinske i naučne institucije odigrale su važnu ulogu u kreiranju osnove za diskriminaciju i njeno učvršćivanje tokom 20. veka. Zahvaljujući njima su osobe koje pripadaju navedenim domenima seksualnosti, rodnosti i polnosti, klasifikovane i obeležene kao osobe sa mentalnim poremećajima, ili u slučaju interpolnosti kao osobe sa urođenim malformacijama i deformitetima polnih organa ili abnormalnostima drugih polnih odrednica. U sva tri slučaja medicinska klasifikacija doprinela je društvenoj stigmatizaciji i marginalizaciji ovih osoba koje su percipirane kao poremećene i bolesne, te su samim tim prognane u domen Drugog. Bez obzira na to što je Svetska zdravstvena organizacija uklonila homoseksualnost sa liste mentalnih poremećaja još 1990. godine, ona se često još uvek dovodi u vezu sa tom starom klasifikacijom, kako u javnom medijskom diskursu tako i unutar obrazovnog sistema. Recimo, to se može videti na primeru sadržaja aktuelnih srednjoškolskih udžbenika u Srbiji[182] u kojima se homoseksualnost povezuje sa psihološkim poremećajem i devijacijom.[183] Takvo stanje stvari je jasan pokazatelj toga koliko je teško osloboditi se štetnih klasifikacija i oznaka koje su nekada bile nametnute od strane medicinskih i naučnih institucija. U najnovijoj revidiranoj Međunarodnoj klasifikaciji bolesti (ICD-11) predstavljenoj u junu 2018. godine, Svetska zdravstvena organizacija uklonila je transpolnost i druge rodne kategorije koje odstupaju od binarnih, sa liste mentalnih poremećaja. Ove kategorije su smešetene u novouvedeni odeljak 17 koji se bavi Stanjima vezanim za polno zdravlje, a naziv Poremećaji rodnog identiteta zamenjen je nazivom Rodna nepodudarnost. Međutim, finalna verzija ovog dokumenta biće predstavljena i poslata na odobrenje 2019. godine, dok će zvanično stupiti na snagu 01. januara 2022. godine.[184] Nakon toga predstoji proces implementacije od strane pojedinačnih država koje svakako imaju mogućnost da odbiju primenu ovog dokumenta ili ga, pak, usvoje i modifikuju prema svojim potrebama. To zapravo znači da još uvek aktuelna klasifikacija može opstajati još dugo, odnosno

---

[182] Spisak pritužbi koji je Labris – organizacija za lezbejska ljudska prava iz Beograda, u decembru 2017. godine uputila Poverenici za zaštitu ravnopravnosti (a koje se odnose na sadržaj udžbenika za srednje škole u Srbiji), kao i mišljenje i preporuke koje je Poverenica za zaštitu ravnopravnosti donela tim povodom u aprilu 2018. godine, mogu se naći na internet stranici: http://ravnopravnost.gov.rs/prituzba-zbog-diskriminatornog-sadrzaja-u-udzbenicima-na-osn seksualne-orijentacije-u-oblasti-obrazovanja/, pristupljeno 25.06.2018.

[183] Mina Damnjanović, *Istopolna orijentacija u srednjoškolskim udžbenicima*, Labris - organizacija za lezbejska ljudska prava, Beograd, 2014.

Informacije su dostupne na zvaničnoj internet stranici Svetske zdravstvene organizacije http://www.who.int/news-room/detail/18-06-2018-who-releases-new-international-classification-of-diseases-(icd-11), pristupljeno 26.06.2018.

dok pojedinačne države ne odluče da je zamene novom. Za to vreme trans osobe suočene su sa diskriminacijom koja se bazira na medicinskim definicijama i odlukama donetim decenijama ranije. Osim toga, jasno je da će biti potrebno puno vremena i aktivističkog rada da se ove izmene prihvate u širem društvenom kontekstu u kome se razumevanje i definisanje rodnog identiteta svodi isključivo na binarni rodni/polni model.

Osim medicinskih institucija značajan doprinos diskriminaciji homoseksualnih, transrodnih i interpolnih osoba daju i pravne institucije čije delovanje je često usko povezano sa odlukama i stavovima medicinskih institucija. Pravni status seksualnih, polnih i rodnih manjina razlikuje se od države do države, međutim ako se sagleda ukupna globalna slika dolazi se do zaključka da su osobama koje pripadaju ovim manjinama u većini država uskraćena osnovna građanska prava. To znači da ih u nekim državama pravni sistem prepoznaje kao prekršioce zakona, što je slučaj u 72 države u kojima je homoseksualnost kriminalizovana.[185] Dok im u nekim državama pravni sistem ne omogućava jednaka prava kao heteroseksualnim osobama, odnosno uskraćuje im pravo na stupanje u brak. Prema podacima iz 2017. godine samo 22 države na svetu prepoznaje i omogućava istopolne brakove.[186] Navedeni podaci ukazuju na to da se putem pravnih institucija homoseksualne osobe na različite načine izdvajaju kao Drugo u odnosu na heteroseksualne osobe. To izdvajanje može biti praćeno istrebljivanjem Drugog, što se omogućava uvođenjem smrtne kazne za homoseksualne osobe (registrovana je u 8 država), zatvaranjem odnosno određivanjem kazne zatvora u određenom trajanju ili, pak, ignorisanjem zahteva i molbi za izjednačavanje statusa sa ostalim građanstvom. U Srbiji ne postoji mogućnost sklapanja braka ili registrovanog partnerstva između osoba istog pola, što za sobom povlači i niz drugih pravnih prepreka za homoseksualne osobe koje žele da oforme partnersku zajednicu. Tu je pre svega reč o pravu na usvajanje dece, pravu na veštačku oplodnju, zatim o pravu na porodičnu penziju, pravu na nasleđivanje imovine ili pak pravu na bolničke posete u situacijama kada su one dozvoljene samo najužim članovima porodice.

Kada je reč o trans osobama one se najpre suočavaju sa pravnim problemima koji se tiču promene ličnog imena, jedinstvenog matičnog broja građana i oznake pola u ličnim

33

[185] International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association: Aengus Carroll and Lucas Ramon Mendos, *State Sponsored Homophobia 2017: A world survey of sexual orientation laws: criminalisation, protection and recognition*, ILGA, Geneva, 2017, 193.
[186] Ibid.

dokumentima. Prema podacima iz 2018. godine pravna procedura priznanja roda postoji u 41 državi Evrope.[187] U najvećem broju država u kojima su ti procesi zakonski regulisani promena ličnih podataka moguća je isključivo uz prateću dokumentaciju koju izdaju medicinske institucije, dok je samo u 7 država u Evropi moguće promeniti lične podataka u dokumentima bez medicinskih intervencija. Trenutno je u 34 evropske države nemoguće promeniti podatke u dokumentima bez psihijatrijske procene i medicinske potvrde o postojanju odgovarajuće dijagnoze, 27 država zahteva određene medicinske intervencije pre promene dokumenata, dok je u 14 država promena dokumenata uslovljena sterilizacijom.[188] Osim medicinskih zahteva u nekim državama postoje i specifični pravni zahtevi, te se u 21 državi Evrope od trans osoba koje su u pravno važećem braku zahteva da pre promene ličnih podataka vezanih za polne/rodne odrednice poništе svoj brak.[189] Osim o zastupljenosti tranfobije, ovi podaci govore i o sprezi medicinskog i pravnog diskursa, odnosno o institucionalnim mehanizmima kojima se trans osobe nasilno normalizuju i prisiljavaju na određene telesne modifikacije čak i u slučajevima kada ih ne žele. Lični podaci poput imena, jedinstvenog matičnog broja građana ili oznake pola u dokumentima su oznake koje dobijamo po rođenju i to na zakonski predviđen način. Osobe koje se ne identifikuju sa tim oznakama ne mogu ih lako promeniti već moraju proći određenu proceduru koja može uključivati neželjene hiruške intervencije, sterilizaciju ili psihijatrijsku dijagnozu. Dakle, društvo nameće *set oznaka definisanih normativom* i ne dozvoljava njihovu izmenu ukoliko se osoba ne povinuje zadatim pravilima. Odustajanje od promene dokumenata kao i odustajanje od telesnih modifikacija, trans osobama otežava funkcionisanje u društvu koje je rodno binarno normirano. Osim nemogućnosti da biraju svoje ime i druge lične oznake, njihovo odstupanje od normativa se najčešće može očitati preko rodne prezentacije što nosi opasnost od različitih vidova diskriminacije koji se mogu javiti kod kuće, na ulici, u školi ili na radnom mestu.

Nametanje sistema vrednosti u koji se rodna i seksualna različitost ne uklapa proizvodi kod osoba koje pirpadaju ovim manjinama osećaj manje vrednosti, stid i strah od odbacivanja i isključivanja iz društva. Uz to, za razliku od rasnog, klasnog, ili etničkog Drugog, rodno i

---

[187] Podaci preuzeti sa internet stranice https://tgeu.org/trans-rights-map-2018/, pristupljeno 27.06.2018.
[188] Ibid.
[189] Ibid.

seksualno Drugo se suočava sa diskriminacijom i u svom privatnom prostoru odnosno u krugu porodice i sredini u kojoj odrasta. To se posebno odnosi na maloletne osobe kao i na sve one koji su prinuđeni da žive sa roditeljima ili starateljima. Takođe seksualne i rodne manjinske grupe ne obrazuju zajednice koje naseljavaju isti lokalni prostor – naselje ili gradski kvart, kao što je to često slučaj sa rasnim, klasnim i etničkim manjinama. Jasno je, dakle, da su osobe koje pripadaju ovim grupama praktično izolovane unutar većinske zajednice, te su samim tim okružene i upućene na sve što odražava dominantni sistem vrednosti. Način života, društvene norme i uopšte kultura većinskog društva uspostavlja se kao univerzalna i normalna pa je i njeno širenje nesmetano, a zastupljenost neuporedivo veća u poređenju sa drugim kulturama i modelima življenja. Tu je naravno reč o kulturalnom imperijalizmu koji utiče kako na način definisanja manjinskih grupa, tako i na način samodefinisanja unutar manjinskih grupa, koje su pozicionirane kao Drugo.

> „Sa obzirom na normalnost sopstvenog kulturalnog izraza i identiteta, dominantna grupa konstruiše razlike koje neke grupe ispoljavaju kao nedostatak i negaciju. Te grupe bivaju označene kao Drugo. [...] Oni koji žive pod kulturalnim imperijalizmom definisani su od spolja, pozicionirani, postavljeni mrežom dominantih značenja koja doživljavaju kao nešto što dolazi sa drugog mesta, od strane onih sa kojima se ne identifikuju i koji se ne identifikuju sa njima.“[190]

Manjinske grupe i pojedinačne osobe unutar tih grupa na različite načine reaguju na dobijenu društvenu poziciju. Često dugotrajna i kontinuirana izloženost pritiscima normalizacije dovodi do internalizovanja homofobije i/ili transfobije, anksioznosti i depresije što za rezultat ima izuzetno visoku stopu samoubistava trans osoba i osoba homoseksualne orijentacije.[191]

52

[190] Iris Marion Young, *Justice and politics of difference*, op. cit., 59.

[191] Sam Winter, Milton Diamond, et all., „Transgender people: health at the margins of society“, *The Lancet* , Volume 388 , Issue 10042 , 2016, 390-400, doi: 10.1016/S0140-6736(16)00683-8; David M. Frost and Ilan H. Meyer, „Internalized Homophobia and Relationship Quality among Lesbians, Gay Men, and Bisexuals“, *Journal of counseling psychology*, Volume 56, Issue 1, 2009, 97-109; Suzanne McKLaren, „The Interrelations Between Internalized Homophobia, Depressive Symptoms, and Suicidal Ideation Among Australian Gay Men, Lesbians, and Bisexual Women“, *Journal of Homosexuality*, Volume 63, Issue 2, 2016, 156-168, doi: 10.1080/00918369.2015.1083779.

Internalizacija homofobije i/ili transfobije se javlja kao posledica reakcije na stigmatizaciju seksualnih i rodnih manjina i vrši se usvajanjem i prihvatanjem negativnih stavova, stereotipa i predrasuda koje prema ovim manjinama izražava homofobično i transfobično većinsko društvo. U ekstremnim slučajevima internalizacija homofobije uzrokuje odricanje od sopstvene seksualne orijentacije i pristajanje na normativnu seksualnost, dok internalizacija transfobije uzrokuje odricanje od trans identiteta ili pak transnormativnost.

Negativan stav društva prema odstupanju od rodnih/polnih normativa u velikoj meri utiče na osobe koje se ne osećaju komforno prilikom izvođenja rodnih uloga ili identifikovanja sa rodnim/polnim oznakama koje su im dodeljene po rođenju. Svako odstupanje od binarnog rodnog normativa većinsko društvo identifikuje kao devijantno, bolesno, poremećeno ili najblaže rečeno – čudno. Zbog toga izvestan broj trans osoba veoma lako internalizuje transfobiju i (ne)svesno odlučuje da ne prestupa i ne prelazi granicu koju je društvo postavilo između prihvatljivog i neprihvatljivog ponašanja i načinja življenja. Sa druge strane, veliki broj trans osoba se pod pritiskom normalizacije odlučuje za medicinske intervencije prilagođavanja pola pomoću kojih se telesne/polne karakteristike modifikuju i usklađuju sa izabranim rodom. Naravno, rekonstrukcija pola se vrši kako bi se osoba koja se odlučuje za tu proceduru osećala komforno i prezentovala sebe u skladu sa svojim identitetom. Međutim, telesne modifikacije i rodno/polno prilagođavanje vrlo često postaju sredstvo za ispunjavanje rodnih normativa jer se izvode sa ciljem uklapanja u binarne definicije roda i utapanja u većinsko društvo. Opis ličnog doživljaja mnogih trans osoba u velikom broju slučajeva se svodi na rečenicu: *zarobljeni u pogrešnom telu*, odnosno *žena zarobljena u muškom telu* ili *muškarac zarobljen u telu žene*. Takav opis govori u prilog tome da je binarna rodna ideologija u takvoj meri zastupljena i uspostavljena kao jedina moguća, ispravna i prirodna, da čak i osobe koje joj inicijalno ne podležu posmataju sebe kao *grešku* i bivaju prisiljene da svoja tela modifikuju u skladu sa njom. Shodno tome, pojavljuje se i hijerarhizacija trans identiteta koja podrazumeva različito vrednovanje i procenjivanje stepena autentičnosti trans identiteta na osnovu ličnih izbora vezanih za ulazak u medicinski proces rekonstrukcije pola i drugih telesnih modifikacija. Ova pojava se definiše kao *transnormativnost*, a sociolog Ostin Džonson (Austin H. Johnson) je kvalifikuje kao „regulatornu normativnu ideologiju“ vrlo sličnu heteronormativnosti, kojom se iskustva, potrebe

i želje osoba koje se rodno ne konformiraju diskredituju kao neautentične.[192] Drugim rečima, ovde je reč o normalizaciji transrodnosti koja se vrši putem privilegovanja potreba za medicinskim prilagođavanjem pola u smeru usklađivanja sa binarnim rodnim normativom. One osobe koje ne žele da uđu u medicinski proces i izvrše sve neophodne zahvate kako bi nedvosmisleno mogle biti identifikovane kao muškarci ili žene, bivaju marginalizovane time što im se ukida pravo na (autentični) trans identitet. Transnormativnost je još jedan vid transfobije koja je u ovom obliku prisutna i unutar same trans zajednice koja se neretko struktuira prema ovoj regulativnoj normi.[193] Aktivističke grupe čiji ciljevi obuhvataju unapređivanje prava trans osoba, osnaživanje trans osoba i pružanje podrške često orijentišu svoj rad i aktivnosti isključivo prema potrebama trans osoba koje imaju želju da izvrše kompletan medicinski proces rekonstrukcije pola i kao takve se uklope u većinsko društvo. Pristajanje na medicinski model konstruisanja trans identiteta i prihvatanje transnormativnosti kao jedine validne solucije rezultat je kulturalnih i institucionalnih pritisaka i straha od društvenih sankcija koje ugrožavaju sve one koji ne pristaju na binarni polno/rodni model. Rezultati istraživanja koja su sprovođena sa ciljem utvrđivanja kvaliteta života sa posebnim akcentom na mentalno zdravlje trans osoba, pokazali su da trans osobe u odnosu na opštu populaciju imaju značajno smanjen kvalitet života.[194] Ovim istraživanjima utvrđeno je da trans osobe koje su izvršile medicinsku rekonstrukciju pola/tela imaju znatno bolji kvalitet života u odnosu na trans osobe koje nisu ušle u medicinski proces rekontrukcije pola/tela. Takođe, utvrđeno je da trans žene koje su osim hormonske terapije i hiruške rekonstrukcije genitalija izvršile i operacije vezane za facijalnu feminizaciju imaju značajno viši kvalitet života u odnosu na one kojima nije rađena hiruška rekonstrukcija lica u cilju feminizacije odnosno u cilju korigovanja i uklanjanja anatomskih karakteristika koje se

---

[192] Austin H. Johnson, „Transnormativity: A New Concept and Its Validation through Documentary Film About Transgender Men*“*Sociological Inquiry*, Volume 86, Number 4, 2016, 465–491, 466, doi: 10.1111/soin.12127.
[193] Austin H. Johnson, „Normative Accountability: How the Medical Model Influences Transgender Identities and Experiences“, *Sociology Compass*, Volume 9, Issue 9, 2015, 805-813, doi: 10.1111/soc4.12297.
[194] Istraživanje koje se odnosi na kvalitet života trans žena: Tiffiny A. Ainsworth and Jeffrey H. Spiegel, „Quality of life of individuals with and without facial feminization surgery or gender reassignment surgery“, *Quality of Life Research*, Volume 19, Issue 7, 2010, 1019-1024, doi.10.1007/s11136-010-9668-7. Istraživanje koje se odnosi na kvalitet života trans muškaraca: Emily Newfield, Stacey Hart, Suzanne Dibble, and Lori Kohler, „Female-to-male transgender quality of life“, *Quality of Life Research*, Volume 15, Issue 9, 2006, 1447-1457, doi: 10.1007/s11136-006-0002-3.

vezuju za maskulini model fizičkog izgleda.[195] Kod trans muškaraca ovaj vid hiruških zahvata na licu nije neophodan zahvaljujući efektima hormonske terapije (uzimanje testosterona) koja utiče na maskulinizaciju lica. U skladu sa tim, rezultati istraživanja ukazali su na znatno bolji kvalitet života onih trans muškaraca koji dobijaju hormonsku terapiju u odnosu na one koji je ne dobijaju. Osim toga, utvrđeno je i da oni trans muškarci koji su uradili rekonstrukciju grudi (uklanjanje dojki tj. subkutalnu mastektomiju) imaju bolje rezultate vezane za kvalitet života, od onih koji nisu izvršili ovaj hiruški zahvat.[196] Drugim rečima, prema navedenim istraživanjima trans osobe koje nisu medicinskim putem rekonstruisale svoje telo u skladu sa binarnim rodnim normativom sklonije su depresiji, anksioznosti, suicidnim mislima i tendencijama, od trans osoba koje su modifikovale svoje telo u skladu sa zadatim normativom. U oba slučaja, dakle i kod trans žena i kod trans muškaraca, utvrđeno je da rekonstrukcija anatomskih karakteristika i njihovo prilagođavanje rodnim normativima u velikoj meri utiče na porast samopouzdanja, smanjenje stresa i aknsioznosti, a samim tim olakšava i svakodnevne aktivnosti koje podrazumevaju bilo koji vid društvene interakcije ili kretanja u javnom prostoru. Posebnu pažnju privlači to što se kvalitet života povećava u skladu sa promenama onih telesnih karakteristika koje su vidljive prilikom svakodnevnih društvenih interakcija, a koje podrazumevaju izlazak na ulicu, boravak na radnom mestu, u školi ili prilikom druženja sa prijateljima. Kod trans žena reč je promenama koje se postižu facijalnom feminzacijom lica, a kod trans muškaraca rekonstrukcijom grudi. To dovoljno govori o faktorima koji utiču na depresiju, anksioznost i nizak stepen samopouzdanja, tj. pokazuje da su primarni uzroci ovih problema društvena stigmatizacija, neprihvatanje i diskriminacija onih osoba čija tela vizuelno ne ispunjavaju rodni/polni normativ. Normalizacijom tela postiže se nevidljivost trans identiteta čime trans osobe ostvaruju jednostavnije funkcionisanje u društvu koje podrazumeva i otvaranje mogućnosti za ostvarivanje radnog odnosa, napredovanje na poslu, školovanje i druge aktivnosti koje utiču na bolji kvalitet života.

U narednom poglavlju baviću se identifikovanjem mehanizama društvenog konstruisanja Drugosti i Drugog posredstvom diskursa nauke, tačnije medicine. Pokazaću na koji način su u

---

[195] Tiffiny A. Ainsworth and Jeffrey H. Spiegel, „Quality of life of individuals with and without facial feminization surgery or gender reassignment surgery“, op.cit., 1021.
[196] Emily Newfield, Stacey Hart, Suzanne Dibble, and Lori Kohler, „Female-to-male transgender quality of life“, op.cit., 1452.

domenu naučnog znanja koje se bavi nastankom, životom, funkcionisanjem, lečenjem i odumiranjem tela izvedene binarne normativizacije tela. Reč je o normativizacijama koje su zasnovane na specifičnim polnim, rodnim ili drugim telesnim karakteristikama kojima je telo dato kao medijsko telo, dakle, posredovano naučno tekstualnim normiranjem kriterijuma Prvih i Drugih tela. U izvođenju društvene normativizacije tela diskurs medicine ima konstitutivnu ulogu od posebnog značaja s obzirom na to da se radi o medijskom posredovanju tela koje se deklariše kao naučno, dakle, institucionalizovano, društveno javno istinito znanje o telu.

MEDIJSKO TELO – KROZ RAZLIČITE TIPOVE POSREDOVANJA TELA

Diskurzivna kritika biologizma

> „Ali, 'telo' kao takvo je i samo konstrukcija, kao i nebrojena 'tela' od kojih se sastoji domen rodno određenih subjekata."[197]

Teorijska rasprava o tome da li je, na koji način i u kojoj meri subjekt posredstvom tela uslovljen biologijom ili društvom, čini neizostavni deo većine diskusija koje se tiču tela. Suprotstavljanje biologizma i konstrukcionizma po ovim pitanjima traje od šezdesetih godina 20. veka sve do danas. Ukratko rečeno, sukob postoji zbog toga što biologistički pristupi telu polaze od teze da je biološka osnova ključna za razumevanje svih postojećih karakteristika, varijacija i potencijalnosti koje se mogu identifikovati kod ljudskih stvorenja i subjekata. Nasuprot tome, konstrukcionistički orijentisane teorije sâmo telo posmatraju kao društveno konstruisanu pojavu i negiraju biologističke stavove i pretpostavke. U središtu ovog sukoba našle su se one telesne karakteristike koje se pripisuju kategoriji *polnosti*. Naime, od velikog broja mogućih anatomskih i fizioloških karakteristika, kao osnova za polazno markiranje najznačajnijih telesnih razlika izabrane su one koje služe za definisanje pola kod ljudi. Polna podela predstavlja najvažniji sistem klasifikacije unutar ljudskog društva. Od nje zavisi i rodna podela kao i podela na osnovu seksualnosti. Svaki subjekt po rođenju najpre dobija oznaku pola, na osnovu te oznake dobija i rodnu oznaku, a kasnije tokom života biva kategorizovan i na osnovu svoje seksualnosti. Polni, rodni i seksualni identitet ugrađeni su u temelje društvenih institucija poput braka, porodice ili religije, koje ukidanjem ovih identieta ne bi bile održive niti bi mogle da funkcionišu na isti način.

---

[197] Džudit Batler, *Nevolja s rodom: feminizam i subverzija identiteta*, op. cit., 60-61.

U skladu sa tim, u nastavku teksta izložiću kratki pregled istorije društvenog konstruisanja kategorija pola i roda prema Tomasu Lakeru (Thomas Laqueur) – od modela jednog pola do uspostavljanja radikalnog polnog dimorfizma[198]. Problematizovaću ulogu naučnih teorija i njihov doprinos konstrukciji polnosti, a pored toga i rodnoj neravnopravnosti u društvu. Tu pre svega mislim na sociobiologiju, biosocijalne nauke i naučne platforme koje su ideološkom upotrebom evolutivnih teorija produbljivale – i još uvek produbljuju – jaz koji je postavljen između polnih/rodnih subjekata, pri čemu privileguju muški pol/rod u odnosu na ženski. Baviću se i fenomenom silovanja kao seksualnim ponašanjem koje su sociobiolozi pokušavali da objasne uz pomoć evolutivne biologije. Ovo će da mi posluži kao primer na kome se najjasnije mogu identifikovati posledice koje sociobiološke teorije mogu izazvati u društvu. Predstaviću i odnos savremene medicine prema polno određenom telu, budući da upravo medicinski diskurs kreira i uspostavlja normative koji se odnose na definisanje polnih i rodnih tela. Osim toga, medicinski diskurs diktira uslove i obrasce pristupa različitim telima, postavljajući muško telo kao univerzalni model telesnosti, što je neminovno dovelo do značajnog zanemarivanja zdravlja žena. Kao posledica toga, krajem 20. veka došlo je do stvaranja inicijative za stvaranje novog koncepta medicine zasnovanog na proučavanju razlika između iskustava bolesti koje se javljaju kod muškaraca i žena. Reč je o *rodno specifičnoj medicini*, koja ima potencijal da kategorije pola i roda sagleda i uzme u obzir na sasvim novi način, koji bi uticao na smanjenje diskriminacije ne samo žena, već i osoba koje se ne uklapaju u birani polni i rodni normativ. Odnos savremene medicine prema polno i rodno nenormativnim telima takođe govori o uticaju koji biomedicina ima na konstruisanje kategorija pola i roda, kao i na uspostavljanje binarnog polnog i rodnog normativa kao neprikosnovenog i neoborivog obrasca društveno prihvatljive telesnosti. Kritici biomedicinskog pristupa telu posvećujem posebnu pažnju. Razlog ovome je veliki uticaj koji institucija medicine kao nauke ima na formiranje i oblikovanje ideja i predstava o telu u okviru drugih tipova javnih diskursa kao što su, na primer, mnogobrojni diskursi medija. Institucija medicine kao nauke egzistira kao ključno polje u

[198] Reč dimorfizam je kovanica koja potiče od grčkih reči *dis* što znači duplo ili dostruko i reči *morphe* što znači oblik. U biologiji se upotrebljava da označi postojanje dva različita oblika ili tipa kod jedinki iste vrste (u biljnom i životinjskom svetu). Polni dimorfizam podrazumeva postojanje razlika između mužjaka i ženki jedne vrste. Te razlike (osim između polnih organa) podrazumevaju i razlike u veličini, građi, boji, ponašanju i drugim obeležjima.

procesu reprezentacija i normiranja medijskog, posredovanog tela. Upravo se u njenim okvirima, identifikovanjem patologizacija i direktnim intervencijama na samom telu, ostvaruje disciplinovanje, rekonstruisanje i normalizacija tela.

Model jednog pola/tela

Biologistički pristupi koji su uspostavili i učvrstili ideju polnog dimorfizma zasnovanog na biološkim razlikama postali su uticajni tokom 18. veka. Do tada je shvatanje pola bilo znatno drugačije od onog koje je iznedrila epoha Prosvetiteljstva. Naravno, razlika između muškarca i žene je izvođena oduvek. Međutim, od 18. veka ova razlika dobija jedno novo utemeljenje koje uprkos svim svojim nedostacima postoji i danas. O tim različitim načinima razumevanja pola u istoriji pisao je američki istoričar i seksolog Tomas Laker u knjizi *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*[199] [*Kreiranje pola: telo i rod od Grka do Frojda*]. On je identifikovao i definisao dva modela poimanja pola. Reč je o 'modelu jednog pola/tela' i 'modelu dva pola/tela'. Oba modela potkrepljivali su postojeći naučni dokazi i bazirani su na zaključcima koje su donosili lekari, biolozi i anatomi u nameri, ili pokušaju, da ukažu na sličnosti i razlike između muškog i ženskog tela. Prema modelu jednog pola/tela, kako navodi Laker, muško i žensko telo su samo verzije jednog pola koji se smatra univerzalnim, s tim da je muški pol uzet kao standard tj. obrazac kategorije pola. Drugim rečima, nauka je žensko telo sa svim njegovim karakteristikama posmatrala kao 'slabiju', 'nesavršenu' ili čak 'nezavršenu'[200] verziju muškog tela. O tome možda najbolje svedoči činjenica da sve do 19. veka nije postojao stručni niti bilo kakav drugi naziv za jajnike, već se na ovaj ženski reproduktivni organ referiralo putem naziva za testise.[201] Takođe, sve postojeće analize položaja ovih organa u telu pisane su sa nedvosmislenom namerom autora da podrži stav o tome da je žensko telo, zapravo, samo nesavršena verzija muškog tela. Ta nesavršenost je, između ostalog, proizilazila i iz zaključka da

---

[199] Thomas Walter Laqueur, *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, 1992.

[200] Čak i u 19. veku smatralo se da je razlika između ženskih i muških genitalija sadržan činjenici da ženske genitalije nisu do kraja i u potpunosti razvijene jer je njihov proces razvoja prekinut. Alice Domurat Dreger, *Hermaphrodites and the Medical Invention of Sex*, Harvard University Press, Cambridge, London, 2003, 35.

[201] Thomas Walter Laqueur, *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud,* op.cit. 4.

žensko telo nije u mogućnosti da obezbedi dovoljno telesne toplote, što je dovelo do toga da su jajnici ostali smešteni unutar tela za razliku od testisa koji se nalaze van.

Američka filozofkinja Nensi Tuana (Nancy Tuana) je u tekstu „The Weaker Seed: The Sexist Bias of Reproductive Theory" [„Slabije seme: seksističke predrasude reproduktivne teorije"] analizirala objašnjenja koja su Aristotel,[202] a kasnije i Galen (Aelius Galenus) izneli po pitanju nesavršenosti ženskog tela u odnosu na muško telo. Kao dokaz koji potkrepljuje Aristotelovo stanovište da je žensko telo nesavršeno, jer nije u mogućnosti da proizvede dovoljno toplote, Galen navodi poziciju ženskih genitalija koje se usled nedostatka telesne toplote formiraju unutar tela.[203] Ovakav zaključak smatrao se naučnim i održivim bez obzira na to što bi se istom takvom logikom moglo zaključiti i suprotno – da je muško telo nesavršeno zbog toga što se njegovi reproduktivni organi nalaze van tela gde su izloženi spoljašnjim uticajima i samim tim ranjivi, dok su u savršenom ženskom telu skriveni, zaštićeni i udobno smešteni u unutrašnjosti tela. Pronaučne studije ljudskog tela praktično su se sve do 19. veka bazirale na Aristotelovim i Galenovim idejama i zaključcima čija zajednička osnova podrazumeva inferiornost žene i ženskog tela u odnosu na muško telo. Novi naučni dokazi interpretirani su u skladu sa već uspostavljenim predrasudama i ideološkim postavkama o ženi kao nižem biću ili nesavršenoj replici muškarca. Ono što je važno napomenuti da bi se razumeo 'model jednog pola' je da se osim analize genitalija nije posvećivalo previše pažnje pravljenju drugih razlika između muškog i ženskog tela. Tako se, recimo, sve do sredine 18. veka[204] niko nije setio da anatomski predstavi ženski skelet jer se, kako navodi Tomas Laker, smatralo da muško i žensko telo imaju identičnu strukturu skeleta i nervnog sistema.[205] Ženske genitalije smatrane su, i prikazivane u udžbenicima anatomije, kao inverzne muške genitalije od kojih je svaki od muških genitalnih organa imao svog para u ženskom telu. Iz tog razloga stručni nazivi

---

[202] Nensi Tuana tira dva poznata Aristotelova teksta: *The generation of animals* (Aristotle, „The generation of animals", *The complete works of Aristotle*, Vol. 8, edited by: J. Barnes, ‚Princeton Univ Press, Princeton, 1984.) i *The History of Animals* (Aristotle „The history of animals", *The complete works of Aristotle*, Vol. I, edited by: J. Barnes, Princeton University Press, Princeton, 1984).

[203] Nancy Tuana, „The Weaker Seed: The Sexist Bias of Reproductive Theory", *Feminism and science*, edited by Nancy Tuana, Indiana University Press, Bloomington, 1989, 147-171, 154

[204] Thomas Walter Laqueur, *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*, op.cit. 10.

[205] Ibid, 149.

ženskih genitalnih organa nisu ni postojali skoro sve do 18. veka kada je odnos nauke prema razlikama između muškog i ženskog tela, odnosno razlikama između polova, počeo da se menja.

Uspostavljanje polnog dimorfizma

Tokom 18. i 19. veka postepeno je došlo do drugačijeg poimanja polnosti, pa se može reći da je model jednog pola/tela bio zamenjen modelom dva pola/tela. Veoma je važno naglasiti da tu promenu nisu inicirala i uzrokovala nova naučna otkrića, već da se ona, zapravo, javila kao posledica načina na koji je postavljena dominantna naučna ideologija. Svakako, razvoj nauka koje se bave ljudskim telom i njegovim funkcijama je neupitna istorijska činjenica, a isto tako i njihova umešanost i uloga u uspostavljanju radikalnog polnog dimorfizma kao modela shvatanja kategorije pola. Međutim, potrebu za uspostavljanjem modela dva pola nametnula je, pre svega, pojava novih društvenih vrednosti i ciljeva koji se vezuju za epohu Prosvetiteljstva.[206] Postalo je jako važno istaknuti ključne razlike između muškaraca i žena, i to ne bilo kakve razlike, već one koje se baziraju na naučnim činjenicama. Drugim rečima – rodnu neravnopravnost bilo je potrebno naučno dokazati i povezati sa 'prirodom' odnosno sa biološkim i anatomskim karakteristikama tela, te kao takvu, postaviti i posredovati kao društvenu istinu o telu. U periodu u kojem je preovladavalo shvatanje pola kao univerzalne monolitne kategorije sadržane u jednoj vrednosti, kulturalna oznaka društvenog položaja koja je pravila razlike između muškarca i žena bio je rod. Ali, u takvoj situaciji društvene promene koje su nastupile i bile vođene idejama o promociji vrednosti kao što su jednakost, tolerancija i solidarnost, podrazumevale bi izjednačavanje društvenog statusa za oba roda. Žene bi u takvim uslovima dobile priliku da uživaju isti društveni položaj kao i muškarci, a to bi, pre svega, podrazumevalo izmene brojnih pisanih i nepisanih običaja, pravila i pravnih zakona, koji su ograničavali žene da budu ravnopravne članice društva u kome žive. Kako ne bi došlo do tih promena koje bi sprečile, ili čak samo umanjile, represiju patrijarhata, i kako bi muškarci zadržali svoj privilegovani položaj, a žene ostale tamo gde su i bile, nauka je obezbedila objašnjenje i opravdanje postojeće neravnopravnosti. Binarni rodni model poslužio je kao osnova za kreiranje pola kao binarne

[206] Chris Shilling, *The Body and Social Theory*..., op.cit. 38-43.

opozicije. Sve ono što se podrazumeva pod kulturalno uslovljenim rodnim razlikama preneseno je na polne razlike. Pol je izveden iz roda zahvaljujući tome što su biologija i anatomija preslikale društveni koncept roda na telo odnosno na pol. Dominantni patrijarhalni diskurs je, zahvaljujući tome iskoristio mogućnost da na temelju nauke, koja u ovom periodu prerasta u autonomnu instituciju sa društvenim autoritetom, potvrdi i obrazloži postojeću telesnu razliku na odgovarajući način. Time se sâmo telo uspostavlja kao osnova za regulisanje društvenih odnosa koji dotiču sve sfere života – od organizacije porodice, načina vaspitanja dece do obrazovanja, podele rada i učestvovanja u javnom kulturalnom i društveno-političkom životu. Tomas Laker primećuje da se u periodu Prosvetiteljstva pojavljuju brojne knjige i tekstovi koji su posvećeni analizi žene kao drugom polu, odnosno analizi ženskog tela i psihe kao nečega potpuno drugačijeg od muškarca.[207] Uspostavljanje razlika nije se ograničilo samo na genitalije i reproduktivne organe. Diferencijacija je vršena i u pogledu telesnih detalja i to logikom radikalnog polnog dimorfizma zasnovanog na postojećim stereotipima i pretpostavkama o tome šta žena jeste. Istražujući medicinske tekstove koji datiraju iz 19. veka, a odnose se na problematizaciju histerije, Evelin Ender (Evelyne Ender) u knjizi *Sexing the Mind: Nineteenth-century Fictions of Hysteria*[208] [*Polno ustrojenje uma: devetnaestovekovske fikcije o histeriji*], zaključuje da je, zapravo, u tom veku nauka "utrla put mitu"[209]. Između ostalih, ona navodi tekstove lekara i hirurga Žana-Luja Brašea (Jean-Louis Brachet), u kojima on nedvosmisleno ističe biološku i anatomsku razliku žene i muškarca:

> „pronaćićete na svakom mestu da se njena tkiva i njeni organi razlikuju od istih tih tkiva i organa muškarca. [...] Obrve, nos, oči, uši, brada, obraz, sve ima svoju osobenost, sve ima obeležje njenog pola"[210].

---

[207] Tomas Walter Laqueur, *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*, op.cit. .6

[208] Evelyne Ender, *Sexing the Mind: Nineteenth-century Fictions of Hysteria*, Cornell University Press, New York, 1995.

[209] Ibid., 33.

[210] Jean-Louis Brachet, *Traité de l'hystérie*, Baillière, Paris, 1847, 63-64, citirano u: Evelyne Ender, *Sexing the Mind: Nineteenth-century Fictions of Hysteria*, 32.

On takođe ističe da:

> „se čini da su žene građene prema jednom zajedničkom kalupu: među njima postoji mnogo manje varijacija po pitanju konstitucije nego među muškarcima. Izuzeci su greška prirode“[211].

Uticaj anatomskih i fizioloških razlika prema Brašeovom mišljenju prenosi se i na emocije i percepciju te je u skladu sa tim kod muškaraca najvažnija inteligencija, a kod žena osećajnost, koja „konstituiše celu ženu“[212]. Ovakvi zaključci ne samo da su diferencirali muški i ženski pol vodeći se rodnim stereotipima već su i sam pojam ženskosti uspostavili i definisali po nekom univerzalistički postavljenom modelu. U pitanju je ideal žene koji je konstruisao beli obrazovani muškarac pripadnik više klase. Iz toga sledi pravilo – da bi neka osoba bila definisana kao žena ona mora da ispunjava niz anatomskih i fizioloških kriterijuma koji dalje utiču na njen način života jer su izbori i odluke koje donosi proizvod njene biološke pripadnosti ženskom polu. U skladu sa tim bi, na primer, odluka žene da se školuje bila potpuno neprirodna, a osim toga i opasna po njeno zdravlje, budući da su naučnici 19. veka smatrali da „žene ne bi mogle netaknute da prežive surovost visokog obrazovanja“.[213] U akademskom i naučnom svetu postojao je veliki otpor prema ideji da ženama obrazovanje bude dostupno u istoj meri kao i muškarcima. Vladao je stav da žene nisu sposobne za tako nešto niti da bi to bilo pogodno za njihovo reproduktivno zdravlje. Žene ne samo da su smatrane manje inteligentnim od muškaraca, već ih je 1879. godine francuski naučnik Gustav Le Bon (Gustave Le Bon) poredio sa decom i divljacima[214] u cilju isticanja njihovih intelektualnih (ne)mogućnosti.[215] Naravno, svi ti stavovi bili su naučno dokazivani metodama poput kraniometrije (merenje lobanje) ili prostim naučnim zapažanjem nastalim na temelju posmatranih slučajeva. Manjak inteligencije i zdravstvene

---

[211] Ibid., 33.
[212] 83., 35.
[213] Anne Fausto Sterling, *Myths of Gender: biological theories about women and men*, Basic Books, New York, 1985, 92.
[214] Pitanje rodne diskriminacije povezano je, takođe, i sa pitanjima rasne i generacijske/starosne diskriminacije koje su posledica konstituisanja bele muške civilizacije.
[215] Chris Shilling, *The Body and Social Theory*..., op.cit. 41.

komplikacije nisu samo razlozi za uskraćivanje prava na obrazovanje već su posledično, a i direktno, razlozi za uskraćivanje prava na rad u određenim strukama ili na poslovima koji zahtevaju izvesne kvalifikacije. Kao velike prepreke za ostvarivanje jednakih prava na rad označene su i specifične fiziološke funkcije ženskog tela poput menstruacije, trudnoće i menopauze.[216] Posebno je interesantan odnos prema ženskoj menstruaciji koji se najbolje može ilustrovati citatom iz jednog od najstarijih medicinskih časopisa na svetu *British Medical Journal*-a[217] [*Britanski medicinski žurnal*] iz 1878. godine koji glasi: „nesumnjiva je činjenica da se meso kvari kada ga dotakne žena koja menstruira“[218]. Ovaj citat je navela Simon de Bovoar (Simone de Beauvoir) u knjizi *The Second Sex*[219] [*Drugi pol*], uz niz drugih primera zabrana nametanih ženama koje menstruiraju. Ti primeri se odnose na period koji obuhvata kraj 19. i početak 20. veka. Obrazloženje zabrane pristupa procesima proizvodnje namirnica pozivalo se na verovanje da žene u tom delu mesečnog ciklusa mogu nepovoljno da utiču na prehrambene sirovine. Takvi primeri su, kao i pomenuti citat, odlični pokazatelji uticaja postojećih društvenih shvatanja na nauku. U odnosu na njih se jasno može videti prenošenje i uticaj društvenih tabua i mitova na naučne stavove ili polazne premise naučnika. Drugim rečima, biologija i druge naučne discipline koje se bave ljudskim organizmom, zdravljem i telom ne mogu biti izolovane od kulturalnih normi i društvenih predrasuda koje su usko povezane sa kulturalnim konstruktima kao što je rod, inferiornost žene, superiornost bele rase i slično. Prirodne nauke pripadaju domenu društvenih institucija koji kontrolišu dominantno Zapadni državni aparati u skladu sa jasno definisanim interesima.[220] Zbog toga je sasvim očekivano da modeli interpretacija bioloških činjenica budu ideološki i politički odeđeni tj. kulturalno determinisani. Zapravo, društveni i kulturalni kontekst je ono što biološkim i fiziološkim činjenicama daje smisao budući

40

[216] Anne Fausto Sterling, *Myths of gender: biological theories about women and men*..., op.cit. 90-122.

[217] Ovaj časopis u kontinuitetu izlazi od 1840. godine. Najpre je nosio naziv *Provincial Medical and Surgical Journal*, a zatim *British Medical Journal* dok danas nosi skraćeni naziv *The BMJ*. http://www.bmj.com/about-bmj Pristupljeno 23.12.2017.

[218] Simone de Beauvoir, *The Second Sex*, Jonathan Cape, London, 1956, 168.

[219] Ibid.

[220] Marie Bismark, Jennifer Morris, Laura Thomas, et al. „Reasons and remedies for underrepresentation of women in medical leadership roles: a qualitative study from Australia“, *BMJ Open,* 2015;5: e009384, doi:10.1136/bmjopen-2015-009384.

da – „one same po sebi nemaju značaj“[221]. Simon de Bovoar je o tome pisala još 1949. godine. u nameri da istakne važnost razumevanja postojeće veze između nečega što se smatra biološkom činjenicom i društvenog okvira u kome ta činjenica ima neki značaj i smisao. Izjava da su žene 'slabiji pol' može se opravdavati samo u društvu koje je već unapred uspostavilo definiciju slabosti i parametre na osnovu kojih se ta konkretna slabost može izmeriti i dokazati. Iz tog razloga i Tomas Laker zaključuje da je „pol i u svetu sa jednim polom i u svetu sa dva pola, situaciona kategorija; on je objašnjiv samo u okviru konteksta borbi za rod i moć“.[222]

Sociobiologija i razlike među polovima

U kulturi i društvu u kome muškarci polažu pravo ne samo na nauku, već i pravo na sam jezik kao sistem komunikacije, veoma je teško izboriti se za polnu/rodnu ravnopravnost, a istovremeno veoma lako zadržati status *kvo* ili učvrstiti i pojačati postojeću neravnopravnost. Takvi uslovi uvek su idealni za razvoj teorija koje podržavaju androcentrični poredak, te je, zahvaljujući tome, sociobiologija, o kojoj će u ovom delu poglavlja biti reči, gotovo trenutno postala popularna. Kada kažem da pravo na nauku polažu muškarci ja ciljam na istorijsku, pa i savremenu situaciju, u kojoj je upravljanje obrazovnim i naučnim sistemom rezervisano za bele muškarce pripadnike srednje i više klase u kontekstu Zapadne civilizacije.[223] Nekada je taj položaj *isključivo* pripadao muškarcima, jer ženama na Zapadu do 19. veka institucionalno obrazovanje nije bilo ni dostupno. Iako je danas situacija drugačija još uvek se ne može govoriti o polnoj/rodnoj ravnopravnosti u okviru obrazovnog i naučnog sistema. Žene su se izborile za pravo na obrazovanje i rad u akademskim institucijama, međutim, njihova procentualno slabija zastupljenost u određenim disciplinama[224] kao i na višim i rukovodećim pozicijama u okviru

---

[221] Simone de Beauvoir, *The Second Sex*, op. cit., 61.

[222] Thomas Walter Laqueur, *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*, op.cit. 11.

[223] Ruth Hubbard „Science, Facts, and Feminism“, *Hypatia*, Vol. 3, No. 1, Feminism and Science 2, 1988, 5-17.

[224] Sarah-Jane Leslie et al.„Expectations of brilliance underlie gender distributions across academic disciplines“, *Science*, Vol. 347, Issue 6219, 2015, 262-265. Lin Bian, Sarah-Jane Leslie and Andrei Cimpian, „Gender stereotypes about intellectual ability emerge early and influence children's interests“, *Science*, Vol. 355., Issue 6323, 2017, 389–391, doi: 10.1126/science.aah6524.

naučnih i obrazovnih institucija[225] još uvek je izražena i rezultat je postojanja polne/rodne neravnopravnosti u društvu. Ako su muškarci oduvek dominirali na polju nauke to znači da su naučna terminologija, metodologija, ciljevi, konceptualne šeme, način prikupljanja podataka i slično – formulisani na temelju maskulinocentričnog viđenja sveta. Naučna misao, pa i sam ideal objektivnosti koji se vezuje za nauku, kako navodi Evelin Foks Keler (Evelyn Fox Keller), oduvek su poistovećivani sa maskulinim.[226] U skladu sa tim, jasno je da je razvoj nauke oduvek bio pod velikim uticajem dominatne ideologije koja zastupa ideje o muškoj – kako fizičkoj tako i umnoj superiornosti – u odnosu na žene. Sama nauka je, u stvari, ideološka praksa jer se „izvodi u ideološkim aparatima države"[227] te zbog toga naučne dokaze, hipoteze i teorije uvek treba posmatrati u političkom i kulturalnom kontekstu u kome su nastale. Pojavom sociobiologije diskurs nauke je obogaćen još jednom disciplinom u okviru koje će mizogini stavovi dobijati naučna objašnjenja i opravdanja, čime će se dodatno degradirati već nezavidni društveni položaj žena. Iako se ovakvo pozicioniranje pomenute discipline može kvalifikovati kao oštra i gruba kritika, zaista je neizbežno pristupiti joj na takav način ako se uzmu u obzir seksistička retorika i argumentacija koja takvu retoriku podupire, a kojom se služe proponenti sociobiologije.

Termin *sociobiologija* pojavljuje se sredinom 20. veka, a skovao ga je bihejvioralni genetičar Džon Pol Skot (John Paul Scott) koji se bavio istraživanjima vezanim za ponašanje životinja.[228] Međutim, tek od 1975. godine, nakon pojave knjige *Sociobiology: The New Synthesis*[229] [*Sociobiologija: nova sinteza*] Edvarda O. Vilsona (Edward O. Willson), ovaj termin ulazi u čestu upotrebu sa značenjem koje i danas nosi. Iako se smatra da je tek tada sociobiologija formulisana kao nova naučna disciplina, ona je, zapravo, na izvestan način povezana sa istraživanjima koja su nakon 1946. godine sprovodili Džon Pol Skot, biolog Stjuart Altman (Stuart A. Altman), kao i sa idejama o povezivanju ekologije, komparativne psihologije i

---

[225] Sue V. Rosser, *The Science Glass Ceiling: Academic Women Scientists and the Struggle to Succeed*, Routledge, New York and London, 2005.

[226] Evelyn Fox Keller, „Gender and Science", *Discovering Reality:Feminist Perspectives on Epistemology, Metaphysics, Methodology, and Philosophy of Science*, edited by: Sandra Harding and Merrill B. Hintikka, Kluwer Academic Publishers, New York, Boston, 2004, 187–205.

[227] Miško Šuvaković, *Diskurzivna analiza*, Univerzitet umetnosti u Beogradu, Beograd, 2006, 229.

[228] Clement Levallois, „The Development of Sociobiology in Relation to Animal Behavior Studies, 1946–1975", *Journal of the History of Biology*, 2017, https://doi.org/10.1007/s10739-017-9491-x.

[229] Edward O. Wilson, *Sociobiology: The New Synthesis*, Harvard University Press, Cambridge, 1975.

etologije.[230] Vilson je na temelju rezultata već postojećih disciplina napravio sintezu koja je razultirala nastankom nove discipline koja je dobila naziv sociobiologija i koju je predstavio na sledeći način:

> „sociobiologija je definisana kao sistematsko proučavanje biološke osnove svih društvenih ponašanja. Ona se za sada fokusira na životinjska društva, njihovu populacionu strukturu, kaste, i komunikaciju, zajedno sa sveukupnom fiziologijom koja je u osnovi društvenih prilagođavanja. Ali ova disciplina se bavi i društvenim ponašanjem ranog čoveka i adaprivnim karakteristikama organizacije u primitivnijim savremenim ljudskim društvima"[231].

On dalje ističe da:

> „možda nije previše reći i da su sociobiologija i druge društvene nauke, kao i humanistika, poslednje grane biologije koje čekaju da budu uključene u Modernu sintezu. Jedna od funkcija sociobiologije je da reformuliše temelje društvenih nauka da bi ih uvukla u Modernu sintezu"[232].

Pod *Modernom sintezom* Vilson podrazumeva neodarvinističke evolutivne teorije koje su razvijane tokom 20. veka.

U vreme kada je Edvard Vilson popularizovao sociobiologiju i kada se ona afirmisala kao naučna disciplina sredinom sedamdesetih godina 20. veka, drugi talas feminizma već je uveliko bio u ekspanziji, energetska kriza, krah berze i recesija uzdrmavali su veliki broj razvijenih industrijskih država Zapadnog sveta, a posebno Sjedinjene Američke Države i Veliku Britaniju.[233] Cilj ove naučne discipline je da ljudsko ponašanje, temperament, crte ličnosti,

---

[230] Clement Levallois, „The Development of Sociobiology in Relation to Animal Behavior Studies, op.cit.
[231] Edward O. Wilson, *Sociobiology*, op.cit., 4.
[232] Ibid.
[233] Geofrey H. Moore, „Diagnosing the Problem of Inflation and Unemployment in the Western World", *After the Phillips Curve: Persistence of High Inflation and High Unemployment*, Proceedings of a Conference Held at

podelu rada, pa i velika društvena dešavanja kao što su na primer ratovi, objasni putem bioloških zakona, analize gena, a posebno putem evolutivne biologije.[234] U ekonomskim uslovima u kojima su nezaposlenost i inflacija neminovna pojava, i u sistemu u kome je rodna neravnopravnost poželjna, nastanak i razvoj naučne discipline koja na temelju biologije 'objašnjava' i potvrđuje neminovnost određenih društvenih dešavanja, su i više nego dobrodošli. Upravo to insistiranje na iznalaženju opravdanja za određena ljudska ponašanja i težnje obezbedilo je popularnost ovoj disciplini u okviru diskursa vladajućih struktura.[235] Reč je o tome da su sociobiolozi afirmativno promovisali pretpostavke – plasirajući ih kao biološke činjenice – o tome da su osobine kao što su agresija, kompetitivnost i sebičnost ukorenjene u samoj prirodi čoveka, te da bi u skladu sa tim trebalo uređivati ekonomske i društvene odnose u državi.[236] To, na primer, može da znači da država u uslovima nezaposlenosti ne bi trebalo da razvija programe podrške socijalno ugroženom stanovništvu, budući da bi takvo podsticanje bilo kontraproduktivno, jer stoji u nesaglasju sa zakonima evolucije i prirodom čoveka. Ili, pak, da je borba za rodnu ravnopravnost i unapređenje položaja žene u društvu uzaludna jer su muškarci biološki predisponirani da budu uspešniji od žena.[237]

Manir sociobiologa, kao što se može videti u knjigama Edvarda O. Vilsona, ogledao se u čestom iznošenju nekoliko različitih modela organizacije prema kojima bi trebalo usmeravati društvo. Svaki od modela zasnovan je na različitim procenama moguće modifikacije bioloških uslova i za svaki od njih su se mogle predvideti prednosti i mane. U knjizi *On human nature* [*O ljudskoj prirodi*][238] Vilson, kao odgovor na tada aktuelnu borbu za prava žena, sugeriše da bi svako društvo moralo da izabere jedan od tri modela koja on predlaže. Prvi model se odnosi na drastično isticanje polne razlike u ponašanju članova društva, drugi model se odnosi na osposobljavanje članova društva za eliminisanje tih razlika i treći model se odnosi na obezbeđivanje jednakih mogućnosti za oba pola bez daljeg uplitanja u dalji proces razvoja

---

Edgartown, Massachusetts, 1978, 11-28. Meg Jacobs, *Panic at the pump: the energy crisis and the transformation of American politics in the 1970s*, Hill and Wang, New York, 2016.

[234] Chris Shilling, *The Body and Social Theory*...,op.cit. 43-49.

[235] Ted Peters, *Playing God?: Genetic Determinism and Human Freedom*, Routledge, New York and London, 2003, 48.

[236] Jeffrott White, „Sociobiology and Politics", *Political Science Reviewer*, Vol. 8, No. 1, Fall, 1978, 263-286.

[237] Edward O. Wilson, *On Human Nature*, Harvard University Press, Cambridge, London, 1978, 132-134.

[238] Ibid.

situacije. On smatra da bi društvo koje se usmerava prema prvom modelu 'jakih polnih podela', koji je inače aktivan i aktuelan u većini društava, „moglo biti bogatije duhom, raznovrsnije i čak produktivnije od uniseks društva".[239] Usmeravanjem ka drugom modelu bi se proizvelo harmonično društvo koje je takođe produktivno. Međutim, Vilson ističe da bi „taj nivo regulacije svakako ugrozio neke lične slobode, a barem nekoliko individua ne bi bilo u mogućnosti da dostignu svoj puni potencijal"[240]. Usvajanjem trećeg modela se ne bi proizvelo društvo u okviru koga vlada rodna ravnopravnost, jer će, kako Vilson pretpostavlja: „čak i sa identičnim obrazovanjem za muškarce i žene i jednakim pristupom svim profesijama muškarci verovatno zadržati nesrazmernu zastupljenost u političkom životu, poslovanju i nauci"[241]. Ovakvi stavovi nisu neočekivani, budući da autor u ovoj knjzi, u poglavlju o polu, više puta ističe da je polna podela rada zasnovana na biološkim činjenicama, da su „prosečne razlike u temperamentu između polova kod ljudi takođe u skladu sa opštim karakteristikama biologije sisara"[242], kao i da su „fizičke razlike i razlike u temperamentu između muškaraca i žena pojačane kulturom i pretvorene u univerzalnu mušku dominaciju. Istorija ne beleži ni jedno društvo u kome su žene kontrolisale politički i ekonomski život muškaraca"[243]. Prilikom objašnjavanja drugog modela koji podrazumeva eliminaciju polnih razlika, Vilson navodi, da bi se moglo ići i do 'apsurdnih krajnosti' kao što je zanemarivanje kategorije pola u atletskim takmičenjima. Njegov izbor termina puno govori o tome šta zaista misli o ovom modelu. Međutim, interesantno je to što u istom poglavlju iznosti statistiku vezanu za sportska dostignuća muškaraca i žena gde navodi da muškarci ostvariju daleko bolje rezultate, iako postoji i nekoliko sportova u kojima su žene uspešnije. Takođe, kaže da bi razvoj sporta u smeru koji podrazumeva neophodnost posedovanja osobina kao što su veština i agilnost, približio uspehe žena i muškaraca. Ovo upravo govori u prilog tome da, zapravo, od pravila i ciljeva igre zavisi uspeh onih koji u njoj učestvuju. Anatomske karakteristike imaju odlučujući značaj i vrednuju se samo u uslovima u kojima se očekuje upotreba snage i sile. Ovde se mogu ponovo pozvati na stav Simon de Bovoar koja kaže da biološke činjenice dobijaju na značaju samo u zavisnosti od konteksta u kome se javljaju jer

[239] Ibid., 132-133.
[240] Ibid., 132.
[241] Ibid.
[242] Ibid., 128.
[243] Ibid.

„tamo gde je nasilje u suprotnosti sa običajima, mišićna sila ne može biti osnova za dominaciju“[244]. Osim toga, u tradicionalno muškom sportu kao što je boks takmičari se prema pravilima ovog sporta dele u kategorije prema kilaži, te osim polne podele ovde postoji i podela koju uslovljava težina kao karakteristika tela. To zapravo govori o tome da ukoliko bi se telesna masa uzela kao primarna distinktivna anatomska karakteristika, pokazalo bi se da između pripadnika muškog pola postoje ogromne telesne razlike čije zanemarivanje bi se, po logici Edvarda Vilsona, moglo smatrati apsurdnim.

Sociobiologija nije prva, a ni poslednja, naučna disciplina koja je uz pomoć evolutivne biologije i genetike pokušavala da objasni obrasce ljudskog ponašanja i koja je na temelju biološkog determinizma predlagala efektivne modele organizacije ljudskog društva u cilju njegovog napretka i razvoja. Kritike koje su na račun Vilsonove knjige *Sociobiology: The New Synthesis*,[245] [*Sociobiologija: nova sinteza*] koja je otvorila vrata sociobiologiji kao novoj disciplini, uputili brojni stručnjaci iz oblasti biologije, medicine, psihologije i antropologije,[246] dovodile su ovu disciplinu u vezu sa, u to vreme, već ozloglašenom eugenikom. Takve optužbe nisu zasnovane samo na osnovu povlačenja paralele između nekih ideja i ciljeva već i na osnovu toga što su – usled negativnih konotacija koje su se počele vezivati za eugeniku – brojnim organizacijama i udruženjima promenjeni nazivi radi prikrivanja ideologije i ciljeva baziranih na eugeničkim idejama.[247] Smatralo se da se eugenika i dalje promoviše i zastupa, ali pod plaštom sociobiologije. Naime, eugenika je u SAD promovisana kako pre tako i posle Drugog svetskog rata, međutim, njeno povezivanje sa nacističkim zločinima i Holokaustom u ratnom i posleratnom periodu vremenom joj je donelo negativni predznak. Tako je, na primer, *The American Eugenic Society* [*Američko eugeničko društvo*] 1972. godine promenilo ime u *Society for the Study of Social Biology* [*Društvo za studije socijalne biologije*], a danas nosi naziv *Society for Biodemography and Social Biology* [*Društvo za biodemografiju i socijalnu*

---

[244] Simone de Beauvoir, *The Second Sex*, op. cit., 62.

[245] Edward O. Wilson, *Sociobiology: The New Synthesis*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1975.

[246] Elizabeth Allen, Barbara Beckwith, Jon Beckwith, Steven Chorover, and David Culver, et al., „Against 'Sociobiology'", *The New York Review of Books*, Vol. 22, No.18, 1975.

[247] Rebecca Messall„The Long Road of Eugenics: From Rockefeller to Roe v. Wade“, *The Human Life Review*, 30 (4), 2004, 33–74.

biologiju].[248] Časopis koji je ovo društvo izdavalo od 1954. godine pod nazivom *Eugenics Quarterly* [*Tomesečnik o eugenici*] još 1969. godine promenio je naziv u *Social Biology* [*Socijalna biologija*], dok danas postoji pod nazivom *Biodemography and Social Biology* [*Biodemografija i socijalna biologija*].[249] Međutim, interdisciplinarno povezivanje bionauka i društvenih nauka bilo je jako popularno tokom sedamdesetih godina prošlog veka bez obzira na kritike i kontroverze koje je izazivalo. Karl Degler (Carl N. Degler) tvrdi da je svakako jedan od važnijih razloga za pokretanje takve naučne sinteze ideja o superiornoj 'krovnoj nauci o čoveku' koja bi prevazišla sva ograničenja usko specijalizovanih disciplina.[250] Ono što je zagovornicima ove ideje bilo od izuzetne važnosti je povezivanje razjedinjenih društvenih nauka gde bi ulogu spone preuzela biologija, a posebno evolutivna teorija koja je u tom perodu bila popularna zahvaljujući razvoju genetike. Naravno, ova ideja je takođe posledica i novih naučnih otkrića na polju genetike, endokrinologije i uopšte biologije i medicine. Mnogi su sociobiologiju posmatrali kao tu univerzalnu nauku o čoveku kojoj se težilo. Međutim, bilo je i onih koji su se ograđivali od nje iako su zastupali veoma slične ideje. To se možda najbolje može videti na primeru naučnog rada sociološkinje i feministkinje Alis Rosi (Alice S. Rossi) koja je nakon teksta „Equality between sexes: an immodest proposal" [„Jednakost polova: neskromni predlog"][251] objavljenog 1964. godine, bila prepoznata kao neko ko se nedvosmisleno zalaže za rodnu ravnopravnost, a koja je svoje stanovište kasnije revidirala označivši ga nepotpunim. Ona je u tekstu „A biosocial perspective on parenting" [„Biosocijalne perspektive roditeljstva"],[252] objavljenom 1977. godine, iznela nedvosmislenu i oštru kritiku polne/rodne ravnopravnosti i, uopšte, naučnih i aktivističkih težnji ka izgradnji društva koje se ne zasniva na polnim/rodnim podelama. Istovremeno je zastupala ideje o neophodnosti isticanja polnih/rodnih razlika u društvu, očuvanju nuklearne porodice kao stuba društva i zadržavanju tradicionalnih vrednosti

---

[248] Andrew S. Winston, „Eugenics", *Encyclopedia of Critical Psychology*, edited by: Tomas Teo, Springer New York, 2014, 619-626, 620.

[249] Informacije o časopisu i promenama njegovog naziva mogu se naći na web stranici izdavača: http://www.tandfonline.com/action/journalInformation?journalCode=hsbi20, pristupljeno: 11.12.2017.

[250] Carl N. Degler, *In search of human nature: biology and culture in American social science, 1880 to present*, Oxford University Press, Oxford New York, 1991, 310-317.

[251] Alice S. Rossi, „Equality between sexes: an immodest proposal", *Daedalus*, Vol. 93., No.2., The MIT Press, 1964, 607-652.

[252] Alice S. Rossi,„A Biosocial Perspective on Parenting", *Daedalus*, Vol. 106., No. 2., The MIT Press, 1977, 1-31.

kada su u pitanju polna/rodna podela rada, organizacija porodice i odgajanje i vaspitanje dece. Poziciju svog teksta pojašnjava na sledeći način:

> „ovaj rad će argumentovati da je određena verzija egalitarizma koja postoji u osnovi aktuelnih sociooloških istraživanja i zagovaranja 'varijantnih' brakova i porodičnih formi, neadekvatna i pogrešna zbog toga što zanemaruje neke fundamentalne ljudske karakteristike koje su ukorenjene u našem biološkom nasleđu"[253].

Pod 'varijantnim' brakom Rosi ovde podrazumeva one oblike bračnih zajednica koje se ne uklapaju u tradicionalno zamišljenu zajdnicu muškarca i žene, odnosno koje se ne uklapaju u definiciju nuklearne porodice koju čine muž, žena i njihova deca. Namera autorke bila je da iz perspektive biosociologije analizira koncepte seksualnosti i roditeljstva, budući da sociološka analiza ne uzima u obzir biološke činioce, te zato kaže:

> „mi želimo da prodremo ispod ovih društvenih koncepata i društvenog ponašanja na koje se oni odnose kako bi ih povezali sa urođenim fiziološkim činiocima kod muškaraca i žena kao i sa nasleđem sisara koje delimo sa drugim primatima"[254].

Autorka u pomenutom tekstu određene biološke razlike između muškog i ženskog pola tumači kao faktore koji su ključni za savladavanje određenih veština. To zapravo znači da bi svaki od polova morao da uloži određni dodatni napor da bi savladao veštinu za koju nije biloški predodređen. Prema njenom mišljenju posledica urođenih polnih razlika ogleda se u polno/rodnoj podeli rada i, uopšte, u podeli društvenih sfera muških i ženskih aktivnosti. Da bi do promene ovakvog stanja stvari došlo društvo bi kroz obrazovne i sve druge institucije moralo da vrši kontinuirani pritisak na oba pola kako bi se njihove društvene uloge izjednačile. Takvo institucionalno delovanje moralo bi da traje generacijama da bi se postigao željeni efekat s obzirom na to da su evolutivne promene izuzetno spore. Svako posustajanje i diskontinuitet delovanja, kako Rosi ističe, vratilo bi stvari na prvobitno stanje zahvaljujući urođenim

[253] Ibid., 2.
[254] Ibid., 3.

predispozicijama koje polovi imaju i na osnovu kojih se konstantno i reprodukuje polna podela rada.[255] Bez obzira na to što Alis Rosi ne osporava stavove o tome da postoji mogućnost da oba pola učenjem i vežbom steknu iste veštine, ona ovakvim tvrdnjama biološke karakteristike i zakone evolutivne biologije definiše i uspostavlja kao neminovne prepreke koje će stajati na tom putu ka polnoj/rodnoj jednakosti. Samim tim, ona otvara pitanje neophodnosti i uopšte smislenosti delovanja institucija u cilju promena trenutnog stanja, budući da bi te promene bile spore, a možda čak i nedostižne s obzirom na to da se nalaze u konfliktu sa urođenim polnim karakteristikama i nesaglasju sa dosadašnjom linijom evolutivnog razvoja ljudske vrste. Interesantno je da ona kao paralelne primere koji potvrđuju neophodnost kompenzovanja bioloških razlika navodi napore koje žene aktivno angažovane u vojsci moraju da ulože kako bi nadomestile telesne slabosti uzrokovane manjom mišićnom masom ili slabijom telesnom konstitucijom, dok muškarci moraju uložiti veći napor prilikom pripremanja hrane i držanja novorođenčadi. Ova dva primera govore o ispunjavanju potpuno različitih zahteva, od kojih ovaj prvi vezan za upotrebu mišićne snage/mase može da se primeni kako na žene tako i na muškarce slabije konstitucije. Za drugi primer čak ne postoji racionalno i činjenično biološko utemeljenje, već isključivo kulturalno, budući da za pripremanje hrane i držanja novorođenčadi nije potrebno imati specifične telesne karakteristike kao ni stručne kvalifikacije. Osim toga, ratovanje i izvršavanje vojnih obaveza spada u korpus društvenih aktivnosti koje su definisane pravilima ratovanja od kojih zavise kriterijumi podobnosti za stupanje u vojnu službu. Odluke o njima donose muškarci zbog toga što žene na svetskom nivou procentualno nemaju velikog, a u slučaju pojedinačnih država nemaju čak nikakvog uticaja na vođenje države, i još manje, na formiranje i vođenje vojnih institucija. To zapravo znači da se u ovom slučaju biološke karakteristike ocenjuju kao upotrebljive ili neupotrebljive u zavisnosti od društveno definisanih zahteva i potreba koji kreiraju taj specifičan kontekst. Ovakvi primeri kao posledicu imaju opravdavanje polne/rodne neravnopravnosti biološkim teorijama koje mogu imati smisla/značaja samo u kontekstu patrijarhalno organizovanog društva. Vrednosti ovog društva leže na temelju ideje o ženi kao pripadnici slabijeg pola zaduženog za reprodukciju i muškarcu kao pripadniku fizički i mentalno superiornijeg pola. U takvim uslovima žene su primorane da se prilagođavaju

[255] Ibid., 5.

pravilima i zahtevima patrijarhata koji ih definiše kao biološki pogodne ili nepogodne za određene aktivnosti. Prema mišljenju Alis Rosi, briga o deci jedna je od aktivnosti za koju žene, za razliku od muškaraca, ispunjavaju biološke zahteve/kriterijume. Međutim, kako primećuje Džudit Lorber (Judith Lorber) postavlja se pitanje zbog čega onda žene nemaju kontrolu i nad donošenjem odluka vezanih za trudnoću, pravo na abortus, plaćeno trudničko bolovanje, školovanje dece, a kasnije i na slanje te iste svoje dece u rat?[256] Biološki argumenti se, po pravilu, uvek upotrebljavaju protiv žena u cilju njihovog daljeg obespravljivanja i opravdavanja diskriminacije.

Ovakvi modeli razmišljanja bili su veoma zastupljeni u oviru sociobioloških teorija. Ako se uzme u obzir da se sociobiologija razvijala od sredine sedamdesetih godina prošlog veka, u vreme intenzivnih borbi za prava žena, kao i borbi za prava seksualnih manjina, nije neobično to što je ova disciplina popularizovala heteropatrijarhalni način razmišljanja. Pa ipak, Alis Rosi se u svom odgovoru na kritike upućene njenom tekstu ogradila od Vilsonove sociobiologije indirektno je okarakterivsavši kao arogantni intelektualni i istraživački poduhvat.[257] Ona je istakla da je od naročite važnosti praviti razliku između sociobiologije i platforme sa koje ona polazi, a koja pripada domenu biosocijalne nauke „koja je usredsređena na pokušaj da produbi naše razumevanje ljudskog ponašanja tragajući za uticajima fizioloških faktora koji su u interakciji sa društvenim i kulturalnim faktorima“[258]. Ova autorka je zaboravila činjenicu da su naučna istraživanja, kao i naučni rezultati, pod velikim uticajem dominantne heteropatrijarhalne ideologije, te da se kao takvi mogu zloupotrebiti ili se njima može manipulisati na različite načine. Potraga za urođenim biološkim faktorima koji bi objasnili rodnu podelu rada u društvu u kome je baš na takvoj podeli rada zasnovana rodna neravnopravnost i kontrola/posedovanje ekonomske i uopšte društvene moći koju imaju muškarci, najverovatnije će voditi ka rezultatima koji opravdavaju postojeće stanje stvari.

Jedan od zanimljivih primera zloupotrebe sociobiologije i biosocijalnih teorija svakako jesu istraživanja vezana za fenomen silovanja. Naravno, reč je o tekstovima koji se bave

---

[256] Harriet Engel Gross, Jessie Bernard, Alice J. Dan, Nona Glazer, Judith Lorber, Mar[illegible]McClintock, Niles Newton and Alice Rossi, „Considering 'A Biosocial Perspective on Parenting'“, *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, Vol. 4., No.4., University of Chicago Press, 1979, 695-717, 702-703.

[257] Ibid., 714.

[258] Ibid.

utvrđivanjem bioloških i evolutivnih faktora koji dovode do akta silovanja i pronalaženju paralele između ove pojave u životinjskom svetu i ljudskom društvu. Proučavanje ponašanja životinja i njihovih navika i rituala prilikom parenja, uz korišćenje sociobioloških teorija, rezultiralo je veoma problematičnim interpretacijama i objašnjenjima dobijenih rezultata. Evolutivni biolog Rendi Tornhil (Randy Thornhill) je, najpre, posmatranjem ponašanja insekata, kao što je muva-škorpija, došao do teze da je silovanje deo evolutivnog procesa zahvaljujući kome jedinka pokušava da poveća adaptivnu vrednost koja podrazumeva sposobnost preživljavanja i razmnožavanja.[259] On smatra da je i polni dimorfizam, koji se ogleda u tome da su jedinke mužjaka krupnije od ženki, povezan sa evolutivnom istorijom i sistemom parenja koje uključuje i silovanje. Kod ljudi to podrazumeva favorizovanje krupnijih muškaraca prilikom odabira partnera, budući da oni zahvaljujući toj prednosti imaju veće šanse da izvrše akt silovanja i time sebi obezbede potomstvo.[260] Takođe, jedna od njegovih teza je da se silovanje češće javlja kod vrsta kod kojih je karakteristično da mužjaci kontrolišu resurse neophodne za opstanak jedinki i njihovog potomstva. U skladu sa tim, Rendi Tornhil i Nensi Vilmsen Tornhil (Nancy Wilmsen Thornhill) u zajedničkom tekstu „Human rape: An evolutionary analysis"[261] [„Silovanje kod ljudske vrste: evolutivna analiza"] izvode zaključak da je i u ljudskom društvu kontrola resursa, odnosno socioekonomski status izuzetno važan prilikom predviđanja očekivanih obrazaca ponašanja silovatelja. Oni navode da će

> „muškarci koji imaju najviše poteškoća prilikom uspona na društvenoj lestvici (tj. siromašni muškarci) češće biti silovatelji nego muškarci koji su uspešno kompetitivni. Od muškaraca sa visokim statusom se ne očekuje da siluju zbog toga što im status obezbeđuje neiznuđen seksualni pristup velikom broju poželjnih partnerki."[262]

---

[259] Randy Thornhill, „Rape in Panorpa scorpionflies and a general rape hypothesis", *Animal Behaviour*, Vol. 28, Issue 1, February 1980, 52-59, https://doi.org/10.1016/S0003-3472(80)80007-8

[260] Randy Thornhill, „Rape in Panorpa scorpionflies and a general rape hypothesis", op.cit., 57.

[261] Randy Thornhill and Nancy Wilmsen Thornhill, „Human rape: An evolutionary analysis", *Ethology and Sociobiology*, Volume 4, Issue 3, 1983, 137-173, https://doi.org/10.1016/0162-3095(83)90027-4.

[262] Ibid., 150.

Izbor žrtve, ističu ovi autori, takođe ide u prilog evolutivnim teorijama i uslovljen je, pre svega, fertilnom dobi žene, odnosno, periodu života kada je ona na vrhuncu plodnosti. U skladu sa tim, oni zaključuju da su muškarci koji siluju žene koje su u predreproduktivnom ili postreproduktivnom dobu u najvećem broju slučajeva psihotični, te se na njih ne može primeniti adaptivni model.[263] Kada je reč o žrtvama silovanja Rendi i Nensi Tornhil smatraju da se žene koje prilikom silovanja dožive veći stepen nasilja koje ostavlja fizičke posledice na telu, lakše i brže izbore sa psihičkom traumom koja se javlja nakon silovanja. Razlog za to je, kako navode, takođe, vezan za evolutivni proces i odbranu reproduktivnih interesa, budući da žene koje imaju fizičke dokaze da su silovane jednostavnije i brže mogu ubediti svoje izabrane partnere u to da su zaista bile žrtve čime osiguravaju njihovo poverenje i zadržavaju ih kao buduće očeve svog potomstva.[264] Ovi autori navode istraživanja koja ukazuju na to da žrtve doživljavaju veći stepen traume ukoliko su svesne da je silovatelj nižeg društvenog statusa od njih „što ukazuje na to da je žena naročito lišena moći da izabere svog partnera ili da dobije materijalnu korist za sopstvenu reprodukciju nakon silovanja kada je muškarac koji je siluje nižeg društvenog standarda od nje“[265]. U zaključnom delu teksta ističu da „iz njihovih analiza proizilazi da je evolutivna teorija veoma relevantna za svaki pokušaj razumevanja silovanja i njegovih posledica“.[266] Drugim rečima, tekst upućuje na to da je motiv za silovanje, zapravo, potreba za reprodukcijom koju silovanjem pokušavaju da ostvare one jedinke koje nisu u mogućnosti da na drugi način obezbede potomstvo. Osim toga, ovaj tekst iz više različitih pozicija pokušava da ukaže na to da žrtve akt silovanja u najvećoj meri doživljavaju kao pretnju koja je usmerena ka njihovim reproduktivnim planovima.

U knjizi *A Natural History of Rape: Biological Bases of Sexual Coercion*[267] [*Prirodna istorija silovanja: biološke osnove seksualne prinude*] koju je Rendi Tornhil 2000. godine objavio u koautorstvu sa Kregom T. Palmerom (Craig T. Palmer), autori upozoravaju mlade žene na činjenicu da je upravo ženski izbor partnera kroz evolutivnu istoriju 'proizveo muškarce' koji

---

[263] Ibid., 164.
[264] Ibid., 156-157.
[265] Ibid., 157.
[266] Ibid., 167.
[267] Randy Thornhill and Craig T. Palmer, *A Natural History of Rape: Biological Bases of Sexual Coercion*, The MIT Press, Cambridge, London, 2000.

munjevito reaguju na svaki signal koji protumače kao poziv na seksualnu aktivnost, bez obzira na to da li je signal upućivao na to ili ne.[268] Oni takođe podvlače da izbor garderobe i način ponašanja čine ženu potencijalnom metom silovatelja na šta upućuje evolutivni pristup ovom fenomenu. U prilog tome navode istraživanje koje je pokazalo da se žene odevaju i ponašaju konzervativnije u okruženjima u kojima postoji veliki broj potencijalnih partnera koji ispunjavaju reproduktivne zahteve. Takvo ponašanje oni klasifikuju kao 'žensku taktiku' koja osigurava izbor adekvatnog partnera sa kojim žele da ostvare potomostvo. Nasuprot tome, u okruženjima u kojima ne registruju takve partnere, žene se odevaju i ponašaju seksualno provokativnije čime rizikuju da privuku čak i nepoželjne muškarce.[269] Na visok stepen nasilja nad ženama u fertilnom dobu prilikom akta silovanja, prema Tornhilu i Palmeru, utiču dva faktora koja su u vezi sa evolutivnom teorijom. Prvi faktor podrazumeva to da se žene u fertilnom dobu više odupiru prilikom napada jer štite svoj reproduktivni potencijal, te samim tim zadobijaju više povreda. One, dakle, ne žele da utroše svoje jajne ćelije na neželjenog partnera i iz tog razloga se agresivnije brane, za razliku od žena koje su u predreproduktivnom ili postreproduktivnom dobu. Drugi faktor se odnosi na to da muškarci primenjuju veći stepen sile prema takvim ženama upravo zato što ih njihov reproduktivni potencijal izuzetno privlači, te pokazuju veći stepen odlučnosti da izvrše započeti akt i oplodnju žene koja je u fertilnom dobu.[270]

Tekstovi koji se bave problemom silovanja, a koje je Rendi Tornhil objavljivao najpre sa Nensi Tornhil, a zatim i sa Kregom Palmerom, analiziraju ovaj fenomen sa stanovišta evolutivne biologije definišući ga kao jednu od reproduktivnih strategija koje muškarci primenjuju da bi ostvarili potomtsvo. Iz tog razloga ovi autori najveću pažnju posvećuju razmatranju uzroka i posledica silovanja žena koje su u reproduktivnom dobu, čime pokušavaju da održe tezu o silovanju kao prirodnom biološkom fenomenu koji se javlja kao posledica evolucije. Da bi opravdali svoje teorije posezali su i za strategijama kao što su zloupotreba i manipulacije statističkim podacima, kao i izvođenje nekih zaključaka na osnovu podataka za koje nigde nisu navedene reference, o čemu je kritički detaljno pisao biolog Džeri A. Kojn (Jerry A. Coyne) u

---

[268] Ibid., 181.
[269] Ibid.
[270] Ibid., 91-92.

tekstu „Of Vice and Men: A Case Study in Evolutionary Psychology“[271] [„O poroku i čoveku: studija slučaja u evolutivnoj psihologiji“]. Osim toga, neke od hipoteza koje su izneli su, u najmanju ruku, uvredljive za žrtve silovanja zbog toga što impliciraju da je trauma koju žene doživljavaju tokom i nakon zločina isključivo vezana za brigu o reprodukciji. To je na izuzetno beskrupulozan način ilustrovano prilikom iznošenja pretpostavke o tome da žena veći stepen traume doživljava ukoliko ne može da „dobije materijalnu korist za sopstvenu reprodukciju“[272], to jest, ako je silovatelj nižeg društvenog statusa od nje. Time se pretpostavlja da postoje okolnosti u kojima žrtva silovanje posmatra kao reproduktivni akt, a od silovatelja očekuje da učestvuje u odgajanju potomstva. Kao uvrede upućena ženama se mogu klasifikovati i teorije koje odnose na procenu faktora rizika koji dovode do silovanja. S tim u vezi, Tornhil i Palmer kao preventivu metodu predlažu uvođenje edukativnih progama kako za muškarce tako i za žene, pri čemu odbacuju tvrdnje društvenih nauka prema kojima seksualna privlačnost žrtve ne podstiče potencijalne silovatelje na zločin. Ovakav pristup problemu silovanja nedvosmisleno upućuje na to da i na ženama leži deo odgovornosti za seksualne zločine koje nad njima vrše muškarci. Sa jedne strane, implicira se da su odgovorne jer čine deo evolutivne istorije koja je usmerena *ženskim izborom* jednog ili manjeg broja partnera pogodnih za razmnožavanje. Time su ugrožavale reproduktivna prava onih muškaraca koji ne spadaju u taj izbor, što je dalje dovelo do pojave silovanja kao adaptivne strategije unutar evolutivnog procesa. Sa druge strane, smatra se da su žene odgovorne i danas, jer izborom garderobe, ponašanjem, a uz to i nedovoljnim poznavanjem evolucije muške seksualnosti lako postaju žrtve silovanja.[273]

Biološkinja i teoretičarka roda En Fausto Sterling (Anne Fausto-Sterling) kritikovala je sociobiološke teorije silovanja ukazujući, između ostalog, i na jezičke manipulacije koje predstavljaju izuzetno karakterističnu taktiku koju sociobiolozi primenjuju. U slučaju teorija silovanja sociobiolozi najpre biraju termin *silovanje* – koji označava fenomen vezan za ljudsko društvo i koji u svojoj definici sadrži pojam svesne volje. Zatim, tom pojmu menjaju značenje time što ga primenjuju za označavanje interakcija koje su vezane za životinjsko ponašanje, da bi,

---

[271] Jerry A. Coyne, „Of Vice and Men: A Case Study in Evolutionary Psychology“, *Evolution, Gender, and Rape*, edited by Cheryl Brown Travis A Bradford, The MIT Press, Cambridge, London, 2003, 171-190, 183-189.

[272] Randy Thornhill and Nancy Wilmsen Thornhill, „Human rape: An evolutionary analysis“, op. cit., 157.

[273] Randy Thornhill and Craig T. Palmer, *A natural history of rape: biological bases of sexual coercion*, op. cit.181-183.

na posletku, uz pomoć njih objasnili prirodu tog fenomena u ljudskom društvu. Na taj način definicija silovanja kao seksualnog akta koji je nasilno spoveden protiv volje žrtve gubi smisao krivičnog dela kakvim ga je kategorizovalo ljudsko društvo i smešta se u domen biologije. Sterling, takođe, navodi da je reč silovanje do sredine sedamdesetih godina 20. veka u literaturi veoma retko primenjivana na ponašanje životinja, te da su takvu primenu podsticali upravo sociobiolozi u periodu intenzivnih feminističkih borbi na planu rešavanja problema vezanih za ovaj vid nasilja prema ženama.[274] Ona smatra da su sociobiološke teorije silovanja depolitizovale ovaj vid nasilja nad ženama, trivijalizovale posledice sa kojima se žrtve moraju nositi nakon silovanja i relativizovale uticaj koji postojanje ovakve vrste nasilja ima na sve žene. Strah od silovanja za žene predstavlja važan činilac koji određuje način njihovog života i direktno utiče na ograničavanje njihovog kretanja u javnom prostoru. Žrtve silovanja se, osim fizičkih i mentalnih posledica nastalih usled napastvovanja, suočavaju i sa društvenom stigmom koja, između ostalog, postoji i kao posledica uverenja da je žena odgovorna za seksualno nasilje koje je pretrpela.

Savremena medicina i razlike između polova

Radikalni polni dimorfizam uspostavljen je sa namerom da se muško i žensko telo razdvoje kao dva zasebna modela ili oblika telesnosti, pri čemu je žensko telo poslužilo kao argument za opravdanje subordiniranosti žene u androcentričnom društvu. Žena je, nažalost, oduvek bila na toj poziciji zahvaljujući svom rodnom određenju, a sada joj je i kroz kategoriju pola biologija definitivno učvrstila i zagarantovala tu poziciju. Muško telo smatra se superiornijim od ženskog i, kao takvo, ono je zadržalo status prvog tela, odnosno, univerzalnog modela telesnosti. Osim toga, androcentrično društvo je pozicioniralo ženu kao manje važnu, te su se i nauke o telu razvijale i usmeravale u skladu sa navedenim premisama. Zahvaljujući tome, a bez obzira na stav nauke da su razlike između polova velike, medicinska istraživanja se i danas u najvećoj meri usmeravaju na muško telo, osim ako se izuzmu reproduktivni organi. To znači da je muško telo u centru svih medicinskih istraživanja izuzev, naravno, onih istraživanja koja se

40

[274] Anne Fausto Sterling, *Myths of gender: biological theories about women and men*, op.cit.161-162.

odnose na žensku reproduktivnu fiziologiju.[275] U to spadaju istraživanja vezana za razvoj različitih tipova bolesti kao i klinička ispitivanja lekova.[276] Jedna od poznatijih dokumentovanih posledica ovakve politike medicinskih istraživanja je visoka smrtnost žena od posledica infarkta miokarda. Statistički podaci pokazuju da je u Sjedinjenim Američkim Državama godišnja stopa smrtnosti žena od posledica kardiovaskularnih bolesti veća od godišnje stope smrtnosti muškaraca od iste bolesti i to počevši od 1984. godine do danas. Takođe, i na svetskom nivou kardiovaskularne bolesti predstavljaju vodeći uzrok smrtnosti žena, dok istovremeno i dalje postoji tradicionalno verovanje da ova klasa oboljenja pogađa većinom muškarce.[277] Uprkos tome, utvrđeno je da žene najčešće čine samo 20% od ukupnog broja pacijenata koji učestvuju u kliničkim ispitivanjima vezanim za kardiovaskularne bolesti. Budući da ih većinom ove bolesti pogađaju u starijoj životnoj dobi one su dvostruko diskriminisane zahvaljujući praksi neuključivanja starijih pacijenata u klinička istraživanja.[278] Pored toga, podaci sa kliničkih ispitivanja se često ne razvrstavaju prema polu tako da dobijeni rezultati praktično ne rešavaju i ne umanjuju probleme nastale usled polne diskriminacije koja postoji u okviru ovih istraživanja.[279] Kardiološkinja Bernadina Hili (Bernadine Healy), prva žena na poziciji direktorke Nacionalnog instituta za zdravlje (National Institutes of Health) SAD, napisala je 1991. godine tekst o ovom problemu nazvavši ga *Jentl sindrom* [*Yentl syndrome*] – prema liku devojke iz priče koju je napisao Isak Baševis Singer (Isaac Bashevis Singer). Jentl je ime devojke koja je jako želela da se školuje. Međutim, kako u 19. veku u vreme kada je živela, institucionalno obrazovanje nije bilo dostupno ženama, ona je morala da se maskira u muškarca jer je jedino na taj način mogla da prevari sistem i ostvari svoju želju za obrazovanjem. U tekstu pod naslovom „The Yentl Syndrome" [„Jentl sindrom"] Bernadina Hili upućuje kritike na račun

---

[275] Laxmi S. Mehta, Theresa M. Beckie, et all., „Acute Myocardial Infarction in Women: A Scientific Statement From the American Heart Association", *Circulation*, Volume 133, Issue 9, 2016, 916-947, 916-917. doi: 10.1161/CIR.0000000000000351

[276] Marek Glezerman, „Foreword: Gender-Specific Medicine - Environment and Biology", *Principles of Gender-Specific Medicine*, edited by: Marianne J. Legato, Academic Press, London and New York, 2010, xxvii-xx.

[277] Laxmi S. Mehta, Theresa M. Beckie, et all., „Acute Myocardial Infarction in Women: A Scientific Statement From the American Heart Association", op. cit., 916.

[278] Ibid., 931.

[279] Wenger Nanette K. Wenger, „Are we there yet? Closing the gender gap in coronary heart disease recognition, management and outcomes", *Expert Review of Cardiovascular Therapy*, Volume 11, Issue 11, 2013, 1447–1450. doi: 10.1586/14779072.2013.845526.

diskriminacije kojoj su žene izložene u okviru zdravstvenog sistema, ističući da je na osnovu rezultata medicinskih studija koje navodi, utvrđeno da žene sa koronarnom bolešću imaju znatno lošiji tretman u odnosu na muškarce. Ona tvrdi da se prilikom lečenja ove bolesti ženama pristupa kao i muškarcima, ali tek nakon što dožive infarkt miokarda ili tek kada im se dijagnostifikuje teška koronarna bolest. To praktično znači da zdravstveni radnici preduzimaju adekvatne mere lečenja nad ženama tek kada je njihovo zdravstveno stanje kritično, što često ima za posledicu smrtni ishod ili reinfarkciju. Na primer, statistički podaci iz 1998. godine govore da je u SAD od koronarne bolesti srca patilo 6 300 000 žena i 6 000 000 muškaraca. Sličan odnos brojki bio je i kad su u pitanju kardiovaskularne bolesti, ali je uprkos tome angioplastika izvedena na 594 000 muškaraca i 332 000 žena, dok je intervencija aortokoronarnog bajpasa izvedena nad 396 000 muškaraca i 158 000 žena.[280] Berandina Hili ističe sledeće:

> „problem je ubediti i laike i one koji su deo medicinskog sektora da je koronarna bolest takođe i bolest žena, a ne prerušena muška bolest. [...] Decenije polno isključivih istraživanja ojačale mit da je koronarna arterijska bolest jednstveno muška bolest i generisale skupove podataka u kome su muškarci postavljeni kao normativni standard".[281]

Upravo zbog toga što se najveći deo korpusa znanja kojim medicina raspolaže bazira na istraživanjima koja su uključivala uglavnom muškarce, Hili smatra da su promene koje podrazumevaju smanjenje diskriminacije u okviru zdravstvenog sistema moguće ukoliko se radi na uspostavljanju nove naučne baze znanja koja uključuje i žene.[282]

---

[280] K. Ramasubbu, H. Gurm and D. Litaker, „Gender Bias in Clinical Trials: Do Double Standards Still Apply?", *Journal of Women's Health & Gender-Based Medicine*, Volume 10, Number 8, 2001, 757-764, 762, doi:10.1089/15246090152636514

[281] Bernadine Healy, „The Yentl Syndrome", *New England Journal of Medicine*, 325 (4), 1991, 274–276, 275. doi:10.1056/NEJM199107253250408

[282] Bernadine Healy, „Women's Health, Public Welfare", *JAMA*, Volume 266, Number 4, 1991, 566-568, doi:10.1001/jama.1991.03470040130037

Konkretno, kada je reč o akutnom infarktu miokarda utvrđeno je da muškarci najčešće imaju takozvane *tipične simptome* kao što je bol u grudima, dok se kod žena češće javljaju *atipični simptomi* koji uključuju umor, mučninu, kratkotrajno gubljenje svesti, probleme sa varenjem, vrtoglavicu, kao i bolove u vratu, ramenima, desnoj ruci i vilici.[283] Zbog simptoma koji se prilikom infarkta miokarda ispoljavaju drugačije kod žena u odnosu na muškarce, često dolazi do slučajeva loše ili pogrešne dijagnoze, odlaganja revaskularizacije i neblagovremenog lečenja, što vodi ka većoj stopi smrtnosti žena od posledica ove bolesti. Iz istog razloga, po pravilu, izostaje i preventivno delovanje koje podrazumeva edukaciju po pitanju podizanja svesti o simptomima pojave bolesti. To znači da, pre svega, postoji nedostatak edukacije u okviru samog zdravstvenog sistema gde medicinsko osoblje pacijentkinjama ne pruža dovoljno korisnih informacija vezanih za preventivno delovanje, prepoznavanje simptoma i pristup lečenju. A zatim, tu je i nedostatak edukacije u javnoj i medijskoj sferi u kojoj se ne govori o različitim simptomima infarkta miokarda koji se javljaju kod žena u odnosu na muškarce, već se insistira samo na prezentaciji *tipičnih simptoma*. Sama činjenica da se jedna grupa simptoma stručno naziva *tipični simptomi,* a druga grupa *atipični simptomi,* govori u prilog tome da je medicina ovu bolest razmatrala kao isključivo mušku bolest. Prvi naučni izveštaj koji se tiče navedenih problema vezanih za akutni infarkt miokarda kod žena Američko kardiološko udruženje [American Heart Association] je objavilo tek 2016. godine.[284]

Seksizam i mizoginiija prisutni su kako u samim medicinskim istraživanjima i medicinskoj literaturi tako i prilikom samog procesa lečenja pacijentkinja. O tome je pisala filozofkinja Anke Bueter (Anke Bueter) u tekstu „Androcentrism, Feminism, and Pluralism in Medicine“[285] [„Androcentrizam, feminizam i pluralizam u medicini“], u kome je navela niz primera koji govore o ovakvoj praksi. Ona navodi analizu medicinskih udžbenika iz oblasti ginekologije objavljenih od 1943. do 1972. godine, koju su sprovele Diana Skali (Diana Scully) i Paulina Bart (Pauline Bart) i predstavile u tekstu „A Funny Thing Happened on the Way to the

---

[283] Laxmi S. Mehta, Theresa M. Beckie, et all., „Acute Myocardial Infarction in Women: A Scientific Statement From the American Heart Association“, op.cit., 922.

[284] Ibid., 916.

[285] Anke Bueter, „Androcentrism, Feminism, and Pluralism in Medicine“, *Topoi*, Volume 36, Issue 3, 2017,521-530, doi: 10.1007/s11245-015-9339-y.

Orifice: Women in Gynecology Textbooks“[286] [„Čudna stvar se dogodila na putu do grlića: žene u ginekološkim udžbenicima“]. Njihova analiza nedvosmisleno ukazuje na to da se u medicinskoj literaturi mogu izdvojiti i jasno klasifikovati primeri mizoginije koji idu u prilog predrasudama i stereotipima koje je učvrstila nauka prilikom uspostavljanja modela dva pola/tela. Širenje ideje o pasivnoj ulozi žene u društvu i njenoj anatomskoj predodređenosti da rađa i bude na usluzi svom suprugu činile su deo namera autora pomenutih udžbenika. Kao primer seksizma u nauci Anke Bueter navodi medicinske tekstovi koji se odnose na dismenoreju (bolne menstruacije) i mučnine koje se javljaju u trudnoći.[287] Uprkos brojnim naučnim dokazima koji ukazuju na fiziološke uzroke dismenoreje i mučnine u trudnoći, postoji veliki broj tekstova koji bez adekvatne validne argumentacije insistiraju na tome da su uzroci navedenih zdravstvenih problema kod žena psihosomatski. Takvi zaključci su upravo posledica naučnih shvatanja koja ženu definišu kao psihički labilno i neuravnoteženo stvorenje. To je takođe i razlog zbog koga medicinski radnici prilikom samog procesa lečenja žene tretiraju drugačije od muškaraca, na šta ukazuju podaci o primeni lekova protiv bolova nakon identičnih hiruških intervencija ili prilikom lečenja bolesti sa istom kliničkom slikom. Na primer, studija je pokazala da muškarci nakon operacije aortokoronarnog bajpasa znatno češće dobijaju narkotike od žena, dok žene češće dobijaju sedative zahvaljujući pretpostavci da su one zapravo samo više anksiozne i da trpe manji bol od muškaraca.[288]

Na diskriminaciju koju žene doživljavaju u okviru zdravstvenog sistema najpre su ukazale feministkinje krajem šezdesetih godina 20. veka. Nakon seminara, radionica i grupa samopodrške vezanih za žensko zdravlje koje su pokrenule borkinje za prava žena u Bostonu 1969. godine, nastala je brošura od 193 stranice koja je objavljena 1970. godine pod naslovom *Women and Their Bodies*[289] [*Žene i njihova tela*]. Brošura se bavila i problemom abortusa koji je u to vreme u SAD bio ilegalan, kao i temom različitih seksualnosti, što je takođe bila tabu tema.

---

[286] Diana Sc[123]nd Pauline Bart, „A Funny Thing Happened on the Way to the Orifice: Women in Gynecology Textbooks“, *American Journal of Sociology*, Volume 78, No. 4, Changing Women in a Changing Society, 1973, 1045-1050.

[287] Anke Bueter, „Androcentrism, Feminism, and Pluralism in Medicine“, op. cit., 524-525.

[288] Diane E. Hoffmann and Anita J. Tarzian, „The Girl Who Cried Pain: A Bias Against Women in the Treatment of Pa[103]*The Journal of Law, Medicine & Ethics*, Volume 29, 2001, 13-27, 17.

[289] https://www.ourbodiesourselves.org/cms/assets/uploads/2014/04/Women-and-Their-Bodies-1970.pdf, pristupljeno 22.01.2018.

Naziv brošure je 1971. promenjen u *Our Bodies Ourselves* [*Naša tela, mi*], a od tada do danas ova brošura je prevedena na 30 jezika[290] i prodata u više miliona primeraka. U pisanju brošure je učestvovalo dvanaest autorki koje su se potpisale kao *Boston Women's Health Book Collective* [*Bostonski kolektiv knjige i ženskom zdravlju*], što je zapravo bilo ime aktivističke grupe koja se u Bostonu oformila prilikom pokretanja diskusija na temu ženskog zdravlja. Današnji naziv ove neprofitne organizacije je *Our Bodies Ourselves*[291] [*Naša tela, mi*]. Feminističke aktivistkinje su na taj način stvorile uslove za dublje zalaženje u problem seksizma i mizoginije koja postoji u okviru same medicine kao nauke i u okviru zdravstvenog sistema. Ubrzo je ovaj problem postao veoma značajan za feministkinje koje su imale pristup akademskim krugovima, što je vremenom rezlutiralo pojavom sve većeg broja akademskih tekstova koji su pitanje ženskog zdravlja pokrenuli na institucionalnom nivou.

Opisanoj seksističkoj praksi pristupa lečenju se u SAD prvi put problemski na državnom institucionalnom nivou pristupilo tek 1985. godine nakon objavljivanja *Izveštaja službe za javno zdravlje Radne grupe za pitanja ženskog zdravlja* [*Report of the Public Health Service Task Force on Women's Health Issues*][292] koji predstavlja svojevrsnu prekretnicu na planu ovog problema i obeležava trenutak kada je situacija počela da se menja u korist razvoja rodno ravnopravne medicine.[293] Naravno, te promene su izuzetno spore, budući da je tek tokom 1990-ih godina američka vlada počela sa donošenjem zakona koji su uticali na izmene politika kliničkih ispitivanja koje finansira *Nacionalni institut za zdravlje* [*The National Institutes of Health*].[294] Cilj takvih zakona je bio da se poveća uključivanje žena i manjinskih grupa u klinička ispitivanja kako bi se smanjili rizici njihovog neadekvatnog lečenja i poboljšala preventivna zdravstvena zaštita. Drugi korak ka rodno ravnopravnom zdravstvu predstavlja razvoj rodno

---

[290] Za srpskom jeziku objavljenja je u izdanju Autonomnog ženskog centra 2001. godine. Dostupna je na stranici http://www.womenngo.org.rs/sajt/sajt/izdanja/autonomni_zenski_centar/nasa_tela_mi_sadrzaj.htm, pristupljeno 22.01.2018.

[291] http://www.ourbodiesourselves.org/about/, pristupljeno 22.01.2018.

[292] Department of Health and Human Services (US), Public Health Service, „Women's health: report of the Public Health Service Task Force on Women's Health Issues", *Public Health Rep.*, 1985, Vol. 100, No.1, 73-106.

[293] Anna C. Mastroianni, Ruth Faden, and Daniel Federman (eds.), *Women and Health Research Ethical and Legal Issues of Including Women in Clinical Studies*, Volume 1, National Academies Press, Washington DC, 1994, 43, doi: 10.17226/2304.

[294] Stacie E. Geller, Marci Goldstein Adams and Molly Carnes, „Adherence to Federal Guidelines for Reporting of Sex and Race/Ethnicity in Clinical Trials", *Journal of Women's Health*, Vol. 15, No. 10, 2006, 1123-1131.

specifične medicine kao polja istraživanja razlika u razvoju bolesti i uopšte razlika u funkcionisanju muškog i ženskog tela.[295] Međutim, uprkos merama koje su donete kako bi se povećao procenat žena i rasnih i etničkih manjina koje su uključene u klinička ispitivanja, nije se puno uspeha postiglo na tom planu. Studija koja je sprovedena 2001. godine zasniva se na statističkoj obradi podataka vezanih za klinička istraživanja koja su objavljena u periodu između 01. januara 1994. godine i 31. decembra 1999. godine u časopisu *The New England Journal of Medicine*. [*Medicinski žurnal Nove Engleske*]. Izabran je baš ovaj časopis zbog toga što se smatra da je jedan od najuticajnih časopisa na engleskom jeziku iz oblasti medicine, ima visoku citatnost i čitan je širom sveta. Rezultati studije pokazali su da su žene bile uključene u samo 24,6% kliničkih ispitivanja koja su izvršena u navedenom periodu. Ovo dalje vodi ka zaključku da mere koje su sprovedene u cilju uključivanja većeg broja žena u klinička ispitivanja nisu dale rezultate, odnosno da su u toku prve decenije sprovođenja izvršile veoma mali uticaj na promene.[296] Situacija je ostala nepromenjena i u narednih deset godina na šta su ukazale sprovedene studije koje su samo potvrdile nedovoljnu inkluziju žena i rasnih i etničkih manjina prilikom kliničkih ispitivanja.[297]

Argumenti koji su u poslednjih nekoliko decenija navođeni kao razlozi za to da se žene ne uključuju u klinička ispitivanja lekova, tiču se navodne brige za reproduktivno zdravlje žena. Osim toga, ističe se i problem koji se odnosi na ženski mesečni ciklus i hormonalne fluktuacije koje bi mogle uticati na rezultate istraživanja, te se iz tog razloga smatra da je za uspeh istraživanja pogodnije uključiti samo muškarce.[298] Međutim, postavlja se pitanje zbog čega se onda u istraživanja ne uključuju žene koje nisu više u reproduktivnom dobu? U tom slučaju bi se svakako izbegli rizici koji se tiču reproduktivnog zdravlja, a pritom bi se dobili značajni rezlutati koji bi doneli novi korpus znanja vezanog za lečenje žena i starijih osoba. Tu je i pitanje zbog čega se istraživanja ne vrše na ženkama životinja? I naravno, postavlja se pitanje rizika koji

---

[295] Marianne J. Legato, „Preface“, *Principles of Gender-Specific Medicine*, edited by: Marianne J. Legato, Academic Press, London and New York, 2010, xxi-xxii.

[296] K. Ramasubbu, H. Gurm and D. Litaker, „Gender Bias in Clinical Trials: Do Double Standards Still Apply?“, op.cit., 761.

[297] Lori A. Blauwet, „Sex and Race/Ethnicity Reporting in Clinical Trials: A Necessity, Not an Option“, *Journal of Women's Health*, Volume 20, Number 3, 2001, 313-314, doi:10.1089/wh.2011.2744

[298] Alyson J. McGregor and Esther K. Choo, „The Emerging Science of Gender-Specific Emergency Medicine“, *Rhode Island Medical Journal*, Volume 98, Issue 6, 2015, 23-26, 23.

postoji za žene prilikom korišćenja lekova koji su testirani samo na muškarcima!? To je posebno problematično ako se uzme u obzir podatak da u SAD oko 80% farmaceutskih proizvoda konzumiraju žene.[299] U izveštaju koji je nastao kao rezultat istraživanja uticaja aspirina na prevenciju kardiovaskularnih bolesti jasno se ističe da, budući da je u istraživanju učestvovalo 22 071 muškarac, „nema direktnog dokaza o ulozi aspirina u primarnoj prevenciji kardiovaskularnih bolesti kod žena“[300]. U istom tekstu dalje se navodi da se „može razmotriti generalizacija rezultata istraživanja primarne prevencije na ženama, ali svaka takva klinička procena mora uzeti u obzir njen apsolutni rizik od različitih kardiovaskularnih slučajeva kao i mogućnost da aspirin u malim dozama može imati drugačiji farmakološki efekat kod žena“.[301] Ukoliko je zaista briga za reproduktivno zdravlje žena jedan od glavnih argumenata koji idu u prilog tome da se one ne uključuju u klinička ispitivanja lekova, neobično je da je istovremeno nauka radila na razvijanju hormonskih i hemijskih kontraceptiva isključivo za žene. Na sajtu organizacije *Planned Parenthood* [*Planirano roditeljstvo*] može se naći 18 različitih metoda koji se preporučuju u cilju kontrole rađanja, a koje je odobrila Uprava za hranu i lekove SAD.[302] Od toga je 14 metoda namenjeno isključivo ženama, 2 metode muškarcima, dok se 2 metode odnose na apstinenciju i prekid seksualnog odnosa. Od 14 metoda namenjenih ženama ukupno 6 metoda podrazumeva korišćenje sredstava koja sadrže hormone (implant, flaster, pilula, injekcija, vaginalni prsten, spirala). Korišćenje spermicida u obliku kreme, gela, pene ili supozitorija predstavlja takođe jednu od metoda koja se preporučuje ženama. Uz to, radi bolje efikasnosti barijernih kontraceptiva (dijafragma, cervikalna kapica, kontracepcijski sunđer), sugeriše se da je poželjno koristiti ih uz spermicid. Jedan metod podrazumeva žensku sterilizaciju. Metode koje su namenjene isključivo za muškarce su kondom i muška sterilizacija. Hormonski kontraceptivi su se na tržištu pojavili 1960-ih godina i tokom prve dve decenije postojanja njihovo korišćenje bilo je izuzetno rizično za žene, budući da su izazivali stvaranje krvnih ugrušaka, sterilizaciju, perforaciju materice, a mogli su da izazovu i smrt. Danas se smatra da ovi kontraceptivi ne nose

---

142

[299] 89 da Schiebinger, *Has feminism changed science?,* Harvard University Press, Cambridge, London, 1999, 114.

[300] Steering Committee of the Physicians' Health Study Research Group, „Final Report on the Aspirin Component of the Ongoing Physicians' Health Study“, *The New England Journal of Medicine*, Volume 321, Number 3, 1989, 129-135, 134, doi: 10.1056/NEJM198907203210301

[301] Ibid.

[302] https://www.plannedparenthood.org/learn/birth-control, pristupljeno 23.01.2018.

tu vrstu rizika, iako i dalje imaju nuspojave u vidu obilnog krvarenja, poremećenog menstrualnog ciklusa, stvaranja krvih ugrušaka, smanjenja gustine kostiju, grčeva u abdomenu, migrene, bolova u mišićima, bolova u grudima, depresije, razdražljivosti i slično.[303] Reč je, naravno, o kontraceptivnim sredstivma koja su se našla na tržištu i koja su odobrena kao sigurna i bezopasna za zdravlje žena. A šta je sa zdravljem žena koje učestvuju u procesu kliničkog testiranja hormonskih kontraceptiva i izlažu rizicima koje taj proces nosi?[304] Osim toga, žene koje žive u zemljama u razvoju često su u prilici ili su, pak, prinuđene da koriste kontraceptivna sredstva koja su još uvek u početnim fazama kliničkog ispitivanja.[305] Kada su u pitanju kontraceptivna sredstva koja su namenjena isključivo ženama svakako treba pomenuti dietilstilbestrol (DES) – sinteticki nesteroidni estrogen. On je najpre od 1943. do 1970. godine masovno prepisivan trudnicama u cilju smanjenja rizika od pobačaja i drugih komplikacija u trudnoći. Bez obzira na to što su neka istraživanja još 1953. godine pokazala da ovaj lek nije efikasan za tu vrstu preventivnog delovanja[306] lekari su ga trudnicama prepisivali do 1971. godine, te se procenju da ga je u periodu od 1943. i 1971. godine koristilo između 2 i 10 miliona žena širom sveta.[307] Prestali su da ga prepisuju trudnicama tek 1971. godine kada su se pojavile studije koje ukazuju na to da je dietilstilbestrol uzročnik retkog vaginalnog tumora, kako kod žena koje su ga koristile u trudnoći tako i kod devojčica čije majke su uzimale ovaj hormon. Njegovu upotrebu u stočarstvu je Uprava za hranu i lekove SAD zabranila 1972. godine jer je utvrđeno da se u mesu goveda predviđenom za ljudsku upotrebu detektovani ostaci u vrednosti od 0,3 mikrograma. Međutim, naredne godine ista vladina agencija je odobrila proizvodnju dietilstilbestrola u dozama od 250 miligrama (pakovanje sadrži 10 tableta od kojih svaka sadrži 25 miligrama dietilstilbestrola) za upotrebu u cilju hitne kontracepcije neophodne ženama nakon

---

[303] Emmalon Davis, „What is it to Share Contraceptive Responsibility?“, *Topoi*, Volume 36, Issue 3, 2017, 489–499, 495, doi: 10.1007/s11245-015-9342-3

[304] Anita Hardon, „The development of contraceptive technologies: a feminist critique“, *Gender & Development*, 2:2, 1994, 40-44, doi: 10.1080/09682869308520010

[305] Emmalon Davis, „What is it to Share Contraceptive Responsibility?, op.cit., 495.

[306] Kay Weiss, „Vaginal cancer: an iatrogenic disease?“, *International Journal of Health Services*, Volume 5, Number 2, 1975, 235-251, 235, doi: 10.2190/VRY2-DMBE-VCTM-AYW5

[307] Casey E. Reeda and Suzanne E. Fentona, „Exposure to Diethylstilbestrol during Sensitive Life Stages: A legacy of heritable health effects“, *Embryo Today*, Volume 99, Issue 2, 2013, 134-146, doi: 10.1002/bdrc.21035.

slučajeva silovanja ili incesta.[308] Trenutno su aktuelna istraživanja koja se bave procenom i utvrđivanjem rizika uticaja ovog hormona na treću generaciju potomaka koja može trpeti posledice iako nije direktno bila izložena njegovom uticaju.[309] Navedeni primeri i činjenice vezane za *feminizaciju kontracepcije* koja, zapravo, podrazumeva tako uspostavljeni poredak i odnos među polovima u kome se sav teret i odgovornost vezana za kontrolu rađanja svaljuje na ženu, svedoče o tome koliko se stručnjaci iz oblasti nauke i medicine zaista brinu o ženama, njihovom reproduktivnom zdravlju i njihovoj opštoj dobrobiti. Jasno je da se radi o izgovorima ili, čak, pokušajima obmane i maskiranja dobro poznatog naučnog stava o muškom telu kao Prvom, važnijem i univerzalnom telu. Predrasude, seksistički i mizogini stavovi usmereni ka ženama nisu samo uticali na naučne rezultate već i na sam pravac razvoja medicine kao nauke. Reč je o povratnoj sprezi koja postoji u odnosu između predrasuda i nauke, te u tom smislu kao primer može poslužiti i relacija između homofobije i odnosa nauke prema AIDS-u.

O tome možda najbolje govori Tekst Pole Treičler (Paula Treichler) pod nazivom „AIDS, Homophobia, and Biomedical Discourse: An Epidemic of Signification“[310] [„AIDS, homofobija i biomedicinski diskurs: epidemija označavanja“], koji je izašao u 43. broju časopisa *Oktobar*[311]. U tekstu se preispituju odnos Zapadnog društva prema epidemiji AIDS-a i društveno konstruisanje ovog fenomena zasnovano na informacijama koje pruža naučni medicinski diskurs. Autorka je analizirala društvena shvatanja i naučne rezultate koji su prezentovani tokom prvih šest godina nakon što je AIDS prvi put klinički posmatran u SAD i zaključila da je nemoguće povući jasnu liniju između naučnih i nenaučnih predstava i zabluda o AIDS-u koje su u to vreme bile aktuelne. Zapravo, naučni biomedicinski diskurs igrao je važnu ulogu u kreiranju konfuzije, predrasuda i sterotipa koje su ojačavale homofobiju, ksenofobiju i strah od nepoznatog opasnog

---

[308] Kay Weiss, „Vaginal cancer: an iatrogenic disease?“, op.cit., 245.

[309] Casey E. Reeda and Suzanne E. Fentona, „Exposure to Diethylstilbestrol during Sensitive Life Stages: A legacy of heritable health effects“, op. cit., 142.

[310] Paula Treichler, „AIDS, Homophobia, and Biomedical Discourse: An Epidemic of Signification“, *October*, Volume 43, 1987, 31-70. doi: 10.2307/3397564

[311] *AIDS: Kulturalna analiza/kulturalni aktivizam* naziv je 43. broja časopisa *Oktobar* koji je izdat 1987. godine. Ovo specijalno izdanje posvećeno je tada aktuelnoj temi AIDS-a i jedan je od prvih zbornika i uopšte knjiga koje se bave ovom temom a koja problematizuje označiteljske prakse vezane za AIDS kao društveni fenomen. Urednik ovog broja je Daglas Krimp (Douglas Crimp) teoretičar i istoričar umetnosti i u to vreme jedan od aktivnih članova aktivističke organizacije ACT UP koja se bavila problemima vezanim za diskriminaciju ljudi obolelih od AIDS-a.

Drugog oličenog u njegovom nemoralu, grehu i poreklu.[312] Centralna figura u okviru konstruisanja mita o AIDS-u bio je muški homoseksualni subjekt, te je proizvodnja značenja vezana za epidemiju u najvećoj meri bila odraz homofobičnih stavova društva i novo opravdanje za diskriminaciju i nasilje usmereno ka gej populaciji. Neki od privremenih naziva bolesti bili su GRID – gej imunodificijencija [gay related immunodificiency] pa čak i WOGS – sindrom gneva božjeg [wrath of god syndrom] koji je ukazivao na društveno shvatanje epidemije kao božje kazne za homoseksualnost, seksualnu revoluciju, rasno mešane brakove i slične aktivnosti koje su smatrane neprihvatljivim, devijantnim i razvratnim. „AIDS je spona višestrukih značenja, priča i diskursa koji su međusobno ispresecani, koji se preklapaju, jačaju i subvertiraju jedni druge.“[313] Društveni nenaučni i naučni diskurs delovali su po principu povratne sprege – homofobija je uticala na odnos nauke prema epidemiji, dok je, istovremeno nauka uticala na fiksiranje značenja i jačanje homofobije. U skladu sa tim, Pola Treičler je identifikovala pojavu dve vrste epidemije koje simultano deluju – epidemiju smrtonosnog virusa i epidemiju značenja koja se nagomilavaju i naslojavaju kao reakcija na pojavu tog virusa. Naučni medicinski diskurs poslužio je, dakle, još jednom kao institucionalna podrška i generator velikog talasa homofobije u SAD i to manje od deset godina nakon što je Američko udruženje psihijatara 1973. godine uklonilo homoseksualnost sa liste mentalnih poremećaja. Gej aktivistički pokret, koji je od početka 1970-ih godina sve više jačao, upustio se borbu sa mitom o AIDS-u kao bolesti koju šire homoseksualci. Jedna od najpoznatijih aktivističkih grupa koja je delovala u tom smeru ACT UP osnovana je 1987. godine, a postoji i danas. U domen njenog delovanja ulazili su različiti oblici borbe protiv diskriminacije obolelih od AIDS-a – od uličnih protesta, do javnog zagovaranja i lobiranja koja se tiču medicinskih istraživanja, pravnog statusa obolelih, dostupnosti lečenja za sve, medijskog istupanja i slično. Međutim, uprkos svim tim naporima čak i nakon skoro četrdeset godina od pojave AIDS-a ova bolest snažno se vezuje za homoseksualnost i muški homoseksualni subjekt. Takvo stanje predstavlja još jedan dokaz i pokazatelj jačine naučnog medicinskog diskursa, legitimiteta koje mu društvo daje i njegove moći da proizvodi i fiksira

---

[312] Centar za kontrolu bolesti je identifikovao kao visokorizične sledeće grupe stanovništva: homoseksualce, heroinske zavisnike, obolele od hemofilije i haićane. Paula Treichler, „AIDS, Homophobia, and Biomedical Discourse: An Epidemic of Signification“, op. cit., 44.

[313] Ibid., 42.

značenja koja imaju potencijal da utiču na društvene stavove, razmišljanja i predrasude koje se vezuju za fenomene koji nas okružuju. U tom svetlu, tekst Pole Treičler koji analizira ovaj problem predstavlja referencu koja nije izgubila puno na svojoj aktuelnosti iako je napisan pre 32 godine.

Rodno specifična medicina

Kada se od perioda usvajanja modela dva pola/tela sagleda odnos medicine i uopšte nauke prema muškom i ženskom telu mogu se izdvojiti dve potpuno različite pa, čak se može reći, i opozitne tendencije razumevanja ta dva modela tela. To ne bi bilo neobično da su u pitanju dva različita pravca mišljenja o polnim i telesnim razlikama. Međutim, reč je o jednoj opšteprihvaćenoj naučnoj i medicinskoj platformi. Istovremeno, u okviru nje, postoje dve različite paradigme koje, istina, imaju jedan isti cilj. Ili, ako to zvuči previše oštro, onda se, pak, može sa sigurnoću reći da dovode do istog rezultata. A taj rezultat jeste različito vrednovanje muškog i ženskog tela, pri čemu veći značaj i vrednost dobija muško telo kao univerzalni model ljudskosti, dok je žensko telo shvaćeno kao odstupanje od tog normativa. U okviru prve paradigme postoji snažna potreba da se ukaže na bitne razlike koje postoje između polova, te se u skladu sa tim ženama i pristupa drugačije prilikom lečenja. Simptomi bolesti na koje žene ukazuju se najčešće odbacuju kao simptomi fiziološke prirode i pripisuju se 'ženskoj sklonosti' ka anksioznosti, hipohondriji i histeriji – odnosno, razmatraju se kao posledica psihičkih stanja. Žensko telo smatra se slabijim i osetljivijim, a njegova reproduktivna funkcija stavlja se u prvi plan kada je reč o proučavanju ženskog zdravlja. U okviru druge paradigme postoji potreba da se ukaže na istost/jednolikost muškog i ženskog tela, naravno, uvek uz izuzimanje reproduktivne fiziologije. U skladu sa tim, medicina koja se bavi ženskim zdravljem razvijala se u domenu *bikini medicine* budući da je podrazumevala samo istraživanja koja se tiču reproduktivnih organa, ženskih grudi, menstrualnog ciklusa i menopauze. Zahvaljujući toj ideji o istosti, sve bolesti koje se javljaju kod muškaraca i žena smatrale su se univerzalnim, te su se i klinički ispitivale na univerzalnom muškom telu. Decenijama se klinička ispitivanja bolesti kao i klinička ispitivanja lekova sprovode isključivo ili pretežno na muškarcima što je dovelo do potpunog zanemarivanja ženskog zdravlja. Promene koje su inicirane osamdesetih godina 20. veka polako

usmeravaju naučna i klinička istraživanja ka tome da osim muškaraca uključuju i žene. Na tom putu došlo je i do razvoja novog koncepta u okviru medicine, a to je rodno specifična medicina koja se bavi:

> „istraživanjem načina na koji se normalno funkcionisanje i iskustvo bolesti razlikuju između muškaraca i žena. Posvećena je istraživanju jedinstvenih aspekata kako muške tako i ženske biologije; zapravo poređenje između dva pola je ono što je izazvalo neka od najinteresantnijih i najnovijih pitanja u medicini."[314]

Da li to znači da je paradigma razlike između dva pola prevagnula i da je zahvaljujući novim naučnim otkrićima model jednog univerzalnog pola/tela konačno nakon toliko vremena u potpunosti prevaziđen? Na ovo pitanje bi možda bilo uzbudljivo potvrdno odgovoriti da je postavljeno tokom prve polovine 20. veka. Međutim, s obzirom na to da je sada pri kraju već druga decenija 21. veka, takav odgovor se baš i ne očekuje sa nekim naročitim nestrpljenjem i oduševljenjem. Uprkos tome Marian Legato (Marianne Legato), jedna od najpoznatijih ekspertkinja iz oblasti rodno specifične medicine i zagovrnica razvoja ovog koncepta, u predgovoru drugog izdanja zbornika *Principles of Gender-Specific Medicine* [*Načela rodno-specifične medicine*] sa velikim entuzijazmom predstavlja i najavljuje buduća istraživanja i „poređenja muškaraca i žena" kao nešto što „stvara i što će stvarati zapanjujuću poplavu neočekivanih i neobičnih novih informacija"[315]. Ona smatra da je:

> „medicina odraz društva čiji je deo; način na koji mi razumemo ljudsko stanje i njegovu tendenciju ka bolestima je uslovljen time na koji način društvo vidi uloge, kompetencije i relativni značaj muškaraca i žena".[316]

U androcentričnom društvu razvoj rodno specifične medicine nije mogao ni da počne bez napora koji su žene uložile u to da dokažu da ih zdravstveni sistem tretira kao osobe drugog reda i da

---

[314] Marianne J. Legato, „Preface", op.cit., xxi.
[315] Ibid. xxii.
[316] Ibid., xxi.

sam razvoj medicinske nauke nije usmeren ka cilju koji bi omogućio promene na planu postojeće situacije. Čak i danas – bez obzira na sve naučne dokaze koji idu u prilog tome da su žene diskriminisane i ugrožene time što su isključene iz kliničkih ispitivanja – postoji otpor prema promenama koje bi podrazumevale inklulziju žena. Glavni argumenti za to su komplikovanost istraživanja i veći troškovi zahvaljujući kojima bi se smanjio broj istraživanja, što bi kako oponenti inkluzije smatraju – štetilo svima.[317] Budući da sada šteti samo ženama, onda se verovatno zato smatra prihvatljivim. Iz tog razloga, da bi se izbegle kritike i napadi, uvek se ističe da rodno specifična medicina nije 'ženska medicina' već koncept razvoja medicine koji uzima u obzir polne i rodne razlike i teži nečemu što bi se zvalo *personalizovana medicina*. To znači da bi u idealnom slučaju medicina bila u stanju da se kako zdravljem tako i bolestima bavi na individualnom novou svake osobe. Uvođenje pola kao faktora koji se ne sme zanemariti prilikom različitih medicinskih istraživanja i lečenja nije dovoljno ukoliko društvo teži tome da svima obezbedi pravo na jednak tretman u okviru zdravstvenog sistema. Upravo zbog toga, jedna od zamerki koja se upućuje zalaganjima za unapređenje *ženskog zdravlja* ukazuje na to da postoji opasnost od kreiranja nove generalizacije i samim tim zanemarivanja različitosti među ženama. Drugim rečima, ne može se na isti način pristupati zdravlju svih žena jer nije u pitanju homogena grupa u okviru koje ne postoje razlike koje su zavisne od uticaja sredine. U skladu sa tim, društvene kategorije kao što su rodni identitet, rasa, etnicitet i klasa moraju takođe biti uzete u obzir budući da od njih u mnogome zavisi način života pojedinaca i društvenih grupa.

Sam naziv rodno specifična medicina nije osmišljen sa namerom da ukaže na to da je rodni identitet kategorija koja je relevantnija od kategorije pola, već se pojam *rod* u stvari odnosio na *pol*. Kao što je navedeno na početku ovog odeljka, prvobitna ideja i cilj ovog koncepta ili discipline je da u fokusu medicinskih istraživanja budu oba pola. To naravno ne znači da se koncept roda kao društvene kategorije zanemarivao, već da je često dolazilo do zamene jednog pojma drugim – termini rod i pol su se često koristili neprecizno. To nije slučaj samo u okviru ove discipline već, uopšte, u okviru medicine. Do 1970-ih godina pojam rod se uopšte nije koristio u medicinskoj literaturi, dok nakon tog perioda dolazi do njegove česte

[317] Anke Bueter, „Androcentrism, Feminism, and Pluralism in Medicine", op. cit., 529.

upotrebe i neopravdane zamene pojma pol pojmom rod.[318] Naravno, postoji i literatura u kojoj su se ova dva termina pojavljivala u skladu sa značenjima koja nose ali, ako se izuzmu takvi slučajevi, neadekvatna upotreba ove terminologije izaziva nedoumice i zabunu. Pod pojmom pol podrazumevaju se biološki definisane karakteristike tela kao što su hormonalni status, hromozomski sastav, reproduktivni organi i genitalije. Pod pojmom rod podrazumeva se korpus kulturalno uslovljenih karakteristika i konvencija vezanih za ponašanje, odevanje i društvene uloge. Iako se obe kategorije mogu klasifikovati kao društveni konstrukti ne treba ih mešati i zamenjivati jedan pojam drugim. Kako bi istakla zbog čega je važno razlikovate ove dve kategorije, kada je u pitanju analiza njihove povezanosti za zdravljem, Nensi Kriger (Nancy Krieger) je uz pomoć tabele i dijagrama na 12 primera prikazala njihove različite uloge i uticaj na stepen izloženosti zdravstvenim rizicima i moguće zdravstvene ishode. Izložiću prvi i šesti primer kao ilustraciju dve različite mogućnosti. Na prvom primeru pokazala je na koji način rodne uloge utiču na veći stepen zaraženosti/obolevanja od HIV/AIDS-a kod žena koje u svojstvu medicinskih radnica pružaju pomoć pacijentima, nego kod muškaraca koji obavljaju isti posao. U ovom slučaju, pol nije determinanta koja utiče na veći stepen izloženosti žena, niti je pol uzrok mogućeg ishoda, odnosno obolevanja, budući da i žene i muškarci obolevaju na isti način. Međutim, rod je determinanta koja u ovom slučaju utiče na veći stepen izloženosti zahvaljujući rodnoj podeli rada jer žene većinom rade kao medicinske sestre. Na šestom primeru pokazala je na koji način i rod i pol mogu biti determinante rizika i ishoda. U pitanju je veći rizik od pojave hipospadije kod muških novorođenčadi čije majke su izložene hemikalijama koje su klasifikovane kao endokrini disruptori. Rod, u ovom slučaju, predstavlja determinantu koja utiče na stepen izloženosti budući da se, na primer, ftalati (jedinjenja koja remete hormonski balans) nalaze u sprejevima za kosu, a kako veći procenat žena u odnosu na muškarce radi u ženskim frizerskim salonima one su, zahvaljujući rodnoj podeli rada, više izložene uticaju ovih hemikalija. Pol u ovom slučaju ne predstavlja determinantu koja utiče na izloženost, ali je zato on determinanta koja utiče na ishod nakon izloženosti, jer je hipospadija kogenitalna malformacija penisa koja može biti uzrokovana hormonskim disbalansom u toku trudnoće. Ostali

149

[318] Nancy Krieger, „Genders, sexes, and health: what are the connections – and why does it matter?“, *International Journal of Epidemiology*, Volume 32, Issue 4, 2003, 652–657, doi: 10.1093/ije/dyg156.

primeri ukazuju na različite mogućnosti koje uključuju pol i rod kao determinante rizika i ishoda, te Nensi Kriger na kraju teksta zaključuje sledeće:

> „značaj rodnih odnosa i biološkog pola za dati zdravstveni ishod je empirijsko pitanje a ne filozofski princip; u zavisnosti od zdravstvenog ishoda koji se ispituje obe, ni jedna, jedna ili druga kategorija mogu biti relevantne kao samostalne, nezavisne ili sinergijske determinante. Razjašnjenje koncepata i obraćanje pažnje kako na rodne relacije tako i na biološki pol je od ključnog značaja za validnost naučnih istraživanja vezanih za zdravlje stanovništva.“[319]

U slučajevima izjednačavanja koncepata pola i roda ili, pak, neadekvatnim korišćenjem tih termina usled nemarnosti ne samo da se ignoriše čitav spektar uticaja okoline na zdravlje ljudi već se zanemaruje i uticaj okoline na način na koji percipiramo, razvijamo i tretiramo sopstvena tela. Osim toga, takva praksa konstruiše i fiksira birnarni rodni normativ koji podrazumeva postojanje samo dva roda – muškog i ženskog – koji su bazirani na binarnoj polnoj podeli. Razlikovanje ovih koncepata otvara mogućnost i potencijal za razumevanje i prihvatanje drugačijih tipova rodnosti koje se ne uklapaju u binarni rodni model. Takođe, to stvara prostor za dekonstruisanje binarnosti same kategorije pola. Naravno, tim putem će se napredovati izuzetno malim koracima. Medicina i biologija su se jedva odrekle modela jednog pola/tela u korist modela dva pola/tela tako da će proći puno vremena do priznavanja pola kao spektra. Međutim, ono što je veoma važno naglasiti kada je u pitanju rodno specifična medicina jeste njena otvorenost ka mogućim promenama na planu drugačijeg poimanja kategorije pola. Tekst koji uliva nadu je „Gender-specific medicine in the genomic era“[320] [„Rodno-specifična medicina u eri genoma“] u kome Marian Legato otvara pitanja rekonceptualizacije rodno specifične medicine u svetlu novih naučnih dostignuća koja se odnose na znanja vezana za kategoriju biološkog pola. Osim toga što o biološkom polu govori kao o spektru ona to ističe kao neospornu činjenicu i smatra da je predmet proučavanja prirode i stabilnosti biološkog pola od izuzetnog

---

[319] Ibid., 656.

[320] Marianne J. Legato, „Gender-specific medicine in the genomic era“, *Clinical Science*, Volume 130, Issue 1, 2016, 1-7, doi: 10.1042/CS20150551.

značaja za rodno specifičnu medicinu. Pritom, ova autorka smatra da bi „prvi korak mogao biti razmatranje korišćenja termina 'varijacije polnog razvoja'", umesto termina *poremećaji polnog razvoja*, „kao korak ka korigovanju shvatanja da se radi o patološkim fenomenima".[321] Takav pristup daje šansu pozitivnim promenama kada je u pitanju reprezentacija različitih nebinarnih oblika rodnosti, polnosti i telesnosti.

Odnos savremene medicine prema polno i rodno nenormativnim telima

Kada se neko telo klasifikuje kao *polno* i/ili *rodno nenormativno* to znači da se ono ne uklapa u uspostavljeni model dva pola/tela, odnosno, to znači da ono ne ispunjava definisani medicinski standard muškog ili ženskog tela. Ta oznaka najpre ukazuje na to da postoji *norma,* odnosno, kriterijum klasifikacije koji se tiče pola i/ili roda. Zahvaljujući tom kriterijumu neka tela se označavaju na poseban način kako bi se ukazalo na to da moraju biti izdvojena kao drugačija jer ne pripadaju grupi polno i/ili rodno normativnih tela. U stručnoj medicinskoj literaturi se za takva tela vezuju termini kao što su abnormalnost, devijacija, poremećaj ili patologija. Na primer, savremena medicina pod *normalnim polnim razvojem* podrazumeva formiranje jasno diferenciranih muških ili ženskih polnih karakteristika, dok se atipični polni razvoj ili postojanje bilo kakve nejasnoće koja se odnosi na polne karakteristike smatra *poremećajem polnog razvoja.*[322] Ova terminologija se od 2006. godine sve više upotrebljava kao zamena za nazive koji se smatraju uvredljivim ili pogrdnim, a pre svega za hermafroditizam, pseudohermafroditizam, polne greške tela, pa čak i kao zamena za termin interseksualnost.[323] Međutim, bez obzira na to, u aktuelnoj desetoj reviziji Međunarodne klasifikacije bolesti i srodnih zdravstvenih problema [*ICD - International Classification of Diseases and Related Health Problems*] koju je objavila Svetska zdravstvena organizacija, mogu se naći termini kao što je hermafrodit, pseudohermafrodit ili, pak, himera.[324] Kada je reč o nenormativnim

---

[321] Ibid., 4.

[322] Gaya S. Aranoff and Jennifer J. Bell, „Sexual Development, Growth, and Puberty in Children", *Principles of Gender-Specific Medicine*, edited by: Marianne J. Legato, Academic Press, London and New York, 2010, 18-34, 19.

[323] Indrajit Majumdar and Tom Mazur, „Management of Infants Born with Disorders of Sex Development", *Pediatric Endocrinology: A Practical Clinical Guide*, edited by: Sally Radovick, Margaret H. MacGillivray, Humana Press, New York, 2013, 423-440.

[324] http://apps.who.int/classifications/icd10/browse/2016/en#/Q99.0, pristupljeno 13.02.2018.

ponašanjima koja se tiču rodnog identiteta kao što su transpolnost i transvestizam – savremena medicina ih klasifikuje kao *poremećaje ličnosti i ponašanja odraslih,* odnosno specifično kao *poremećaje rodnog identiteta.*

Definisanje i utvrđivanje normi koje se vrši u okviru medicinskih istraživanja predstavlja prvi postupak koj je neophodan za kategorizaciju bilo kog fenomena i stvaranje specifične klasifikacije i nomenklature. Prilikom tog procesa pravi se razlika između normalnog i nenormalnog, odnosno između zdravog i bolesnog. Ono što definiše i klasifikuje kao bolesno medicina smatra da je neophodno lečiti ili rekonstruisati tako da se može uklopiti u zadati normativ. Kada je u pitanju pol, prema savremenim definicijama u kategoriju nenormalnog i bolesnog spadaju „urođena stanja kod kojih je razvoj hromozomskog, gonadnog ili anatomskog pola atipičan“[325]. Prema zvaničnoj revidiranoj nomenklaturi reč je o poremećajima polnog razvoja ili kliničkim stanjima koja je savremena medicina precizno definisala i kategorizovala. Na taj način polno nenormativna tela smeštaju se u domen patologije i ulaze u specifičnu nadležnost medicine čiji imperativ je da takva tela normalizuje. Ukoliko se izuzmu situacije kada je medicinska intervenija neophodna jer su život ili zdravlje osobe ugroženi sve druge intervencije mogu se smatrati kozmetičkim i definisati kao postupci normalizacije pola.

Važnu ulogu u procesu medikalizacije polno nenormatnivnih tela odigrao je francuski biolog Isidor Žofroa Sen-Iler (Isidore Geoffroy Saint-Hilaire) koji je sredinom 19. veka uveo termin *teratologija* za naučnu disciplinu koja se bavi urođenim telesnim deformitetima i anomalijama. Ovi fenomeni su i ranije bili predmet interesovanja pronaučnih disciplina koje su se njima bavile na opisnom nivou i razmatrale ih u domenu natprirodnih pojava. Međutim, od 19. veka teratologija se sve više povezuje sa biologijom zahvaljujući kojoj dobija naučnu bazu za proučavanje uzroka, mehanizama i procesa koji dovode do pojave različitih vrsta telesnih malformacija.[326] Zahvaljujući tome, fenomeni koji su ranije smatrani natprirodnim smeštaju se u domen prirode i klasifikuju kao aberacije ili odstupanja od normalnog razvoja. Žofroa Sen-Iler, koji se između ostalog bavio i hermafroditizmom, zastupao je tezu o 'prirodi kao celini' kojoj pripadaju i normalna i nenormalna tela, te je u skladu sa tim hermafroditizam smatrao delom

---

[325] Peter A. Lee, Chistopher P. Houk, et all, „Consensus Statement on Management of Intersex Disorders“, *Pediatrics*, Volume 118, Issue 2, 2006, 488-500, 488, doi:10.1542/peds.2006-0738.

[326] Eduard Ujházy et all, „Teratology – past, present and future“, *Interdisciplinary Toxicology*, Volume 5, Issue 4, 2012, 163–168, doi:10.2478/v10102-012-0027-0.

prirode, a ne natprirodnim fenomenom kakvim se do tada smatrao.[327] Na taj način su polno nenormativna tela prešla iz domena čuda i natprirodnih pojava u domen medicine koja će ih klasifikovati u skladu sa svojim aktuelnim utvrđenim normama. U tom istorijskom periodu bilo je zastupljeno insistiranje na polnom dimorfizmu i konceptu 'nesamerljivih polnih razlika'[328] između muškog i ženskog tela. Uspostavljanjem polnih razlika medicinski diskurs je istovremeno težio i uspostavljanju neupitne inteligibilnosti samo dve kategorije pola – muškog i ženskog, kao i otkrivanju apsolutne materijalne determinante pola. Kategorija *pravog hermafrodita* koja podrazumeva telo u kome su sadržana oba pola je time dovedena u pitanje, odnosno diskreditovana i ukinuta. Rešenje problema ponudio je nemački patolog Teodor Albreht Edvin Klebs (Theodore Albrecht Edwin Klebs) koji je 1876. godine napravio kriterijum određivanja 'pravog pola' kod hermafrodita i objavio ga u knjizi *Handbuch der pathologischen Anatomie* [*Priručnik patološke anatomije*].[329] Taj kriterijum je podrazumevao pravilo da je reč o ženi ukoliko gonade hermafrodita sadrže ovarijalno tkivo, odnosno, da je reč o muškarcu ukoliko gonade sadrže testikularno tkivo. Pravi hermafrodit bi, prema Klebsu, morao da ima barem jedan testis i barem jedan jajnik, dok pseudohermafrodit ima dvostruke spoljnje genitalije ali samo jednu vrstu gonada.[330] Dakle, prema ovom kriterijumu gonade predstavljaju apsolutnu materijalnu determinantu pola. Lena Ekert (Lena Eckert) autorka knjige *Interseksualizacija: klinika i kolonija* [*Intersexualization: The Clinic and the Colony*][331] ističe da je uvođenje nove klasifikacije podstaknuto idejom i odlučnom namerom medicinskih stručnjaka da se izbriše kategorija pravih hermafrodita. Promena kriterijuma na osnovu kojih se definiše hermafroditizam i određuje pravi pol, uticala je na to da definicija pravog hermafrodita postane znatno sužena, te je, zahvaljujući tome, pravi hermafrodit postao izuzetna retkost. Pseudohermafroditi su podeljeni u dve kategorije: feminini pseudohermafroditi koji imaju jajnike i muške spoljne genitalije i maskulini pseudohermafroditi koji imaju testise i ženske spoljne genitalije. Time je određen i utvrđen pravi pol pseudohermafrodita, a nauka je još jednom

---

[327] Alice Domurat Dreger, *Hermaphrodites and the medical invention of sex*, Harvard University Press, Cambrigde, London, 1998, 33-34.
[328] Thomas Walter Laqueur, *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*, op. cit.
[329] Edwin Klebs, *Handbuch der pathologischen Anatomie*, August Hirschwald, Berlin, 1876.
[330] Lena Eckert, *Intersexualization: The Clinic and the Colony*, Routledge, New York and London, 2017, 27.
[331] Ibid.

potvrdila postojanje samo dva pola što joj je bio i cilj. Hermafroditizam je označen i klasifikovan kao anomalija i vid malformativnog odstupanja od pravog pola.

Istoričarka i filozofkinja nauke Alis Domurat Dreger (Alice Domurat Dreger) smatra Klebsovu klasifikaciju nekom vrstom ustava čijom pojavom je započelo razdoblje koje ona naziva – *Period gonada*, a tokom koga je tip gonada bio jedini kriterijum za određivanje pravog pola.[332] Na tu usredsređenost na gonade uticali su tada aktuelna nova naučna saznanja i trendovi u okviru patologije, embriologije i evolutivnih teorija. Međutim, ipak je, kao i uvek, bila presudna odlučnost medicine da odbrani polni dimorfizam. Određivanje pola na osnovu tipova gonada poslužilo je kao odličan kriterijum za utvrđivanje pravog pola i posledično za ukidanje kategorije pravog hermafrodita. Drugim rečima, bez obzira na to kakva su aktuelna naučna znanja i u kom smeru idu istraživanja bionauka one uvek imaju i brane jednu premisu – postoje samo dva pola, a to su muški i ženski pol, dok su sve ostalo aberacije. Iako je, između ostalih, klasifikacija na osnovu gonada opstala do danas, kao i termini muški pseudohermafrodit i ženski pseudohermafrodit, ova autorka smatra da je Period gonada završen 1915. godine kada je tip gonada prestao da bude jedina i odlučjuća determinanta pola. Najveće zasluge za nosi britanski hirurg, ginekolog i akušer Vilijam Bler Bel (William Blair-Bell) koji je doveo u pitanje kriterijum određivanja pravog pola na osnovu gonada. Razvoj hiruških zahvata kao što su laparotomija i biopsija omogućili su pregled gonada na živim pacijentima, te je, zahvaljujući tome, postalo znatno jednostavnije potvrditi kategoriju pravog hermafrodita. Ukoliko se pokaže da pacijent ima ovotestis, odnosno gonadu koja sadrži odlike i jajnika i testisa, mora biti svrstan u kategoriju pravog hermafrodita. Kako bi se to izbeglo Vilijam Bler Bel je odbacio klasifikaciju na osnovu gonada i zaključio da:

> „Pošto je sada moguće dokazati činjenicu da psihički i fizički atributi pola ne moraju nužno zavisiti od gonada, mislim da svaki slučaj treba posmatrati kao celinu; to jest, pol treba odrediti na osnovu očigledne dominacije karakteristika, posebno sekundarnih, a ne samo na osnovu nefunkcionalnih polnih žlezda jer to nije ni naučno, a ni tačno.“[333]

---

[332] Alice Domurat Dreger, *Hermaphrodites and the medical invention of sex*, op. cit., 11.
[333] William Blair Bell, „Hermaphroditism“, *Liverpool Medico-Chirurgical Journal*, number 35, 1915, 272-292, 291, citirano u: Alice Domurat Dreger, *Hermaphrodites and the medical invention of sex*, op. cit., 163-164.

Zahvaljujući razvoju novih i unapređivanju postojećih medicinskih znanja ponovo je došlo do promena kada je u pitanju određivanje pravog pola i ponovo su te promene bile pre svega motivisane potrebom da se odbrane granice pola i održi uspostavljeni poredak. Osim toga, uz novu medicinsku tehnologiju uvedena je nova praksa koju je sprovodio Bler Bel i koju je preporučivao i drugim hirurzima, a podrazumevala je odstranjivanje svih 'anomalija' koje se javljaju uz utvrđeni pravi pol pacijenta. Na primer, u slučaju postojanja testisa kod pacijenta kome je dodeljen ženski pol pribegavalo se odstranjivanju testisa. Kako navodi Alis Domurat Dreger u knjizi *Hermafroditi i medicinski izum pola* [*Hermaphrodites and the medical invention of sex*], prvo pojavljivanje pojma rod u literaturi koja se bavi hermafroditizmom bilo je u tekstu „Hermafroditizam" [„Hermaphroditism"] koji je 1915. godine napisao Vilijam Bler Bel:

> „Naše mišljenje o rodu (određenog pacijenta) potrebno je prilagoditi specifičnim okolnostima i našem savremenom znanju o složenosti pola i [...] hiruške zahvate je potrebno sprovoditi kako bi se u potpunosti utvrdio očigledan pol individue"[334]

Kategorija roda će nekoliko decenija kasnije, prvenstveno zahvaljujući američkom psihologu i seksologu Džonu Maniju (John Money) i njegovoj psihosocijalnoj teoriji rodnog identieta, postati ključna za utvrđivanje i rekonstrukciju pola. Naime, tokom 1940-ih godina kada je psihologija sve više dobijala na značaju u okviru diskursa medicinskih nauka, u proceduru određivanja pola uključena je i psihološka procena pacijenata. Ova praksa je još više učvrstila polnu i rodnu binarnost kao normativni ideal budući da je kao važna determinanta pola, osim materijalne biološke komponente, uvedena i društveno konstruisana kategorija očekivanih rodnih uloga. U okviru te katergorije najvažnija je bila seksualna orijentacija, odnosno ispunjavanje isključivo onih rodnih uloga koje se zasnivaju na heteroseksualnom modelu. To znači da je prilikom određivanja pola od izuzetne važnosti bila seksualna orijentacija pacijenta. Određivanje i/ili rekonstruisanje pola obavljalo se u skladu sa zahtevom da se pacijentu obezbede uslovi da što je moguće bolje ispuni kriterijume koje nameće heteroseksualni model ponašanja. Hirurzi su

---

[334] Ibid., 166.

rekostruisali genitalije pacijenata u skladu sa predviđenim normativom o izgledu genitalija zanemarujući njihovu funkcionalnost. Takva praksa je praktično podrazumevala sakaćenje ljudi bez ikakvog medicinski opravdanog razloga, osim ako se opravdanim razlogom ne smatra heteroseksualna normalizacija zahvaljujući kojoj bi pacijenti mogli da obavljaju predviđene bračne dužnosti na društveno prihvatljiv način. U to vreme homoseksualnost je smatrana psihičkim poremećajem i kao takva našla se u prva dva izdanja *Dijagnostičkog i statističkog priručnika za mentalne poremećaje* [*Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders – DSM*] koji od 1952. godine publikuje Američko psihijatrijsko udruženje (American Psychiatric Association). U prvom priručniku *DSM I* izdatom 1952. godine, homoseksualnost je dijagnostifikovana kao *seksualna devijacija* u kategoriji *sociopatski poremecaji licnosti*.[335] U drugom izdanju priručnika *DSM II* izdatom 1968. godine, homoseksualnost se našla u kategoriji *poremećaji ličnosti i određeni drugi nepsihotični mentalni poremećaji* u okviru koje je smeštena u grupu pod nazivom *seksualne devijacije*.[336] Zahvaljujući tome što je homoseksualnost bila društveno neprihvatljiva seksualna praksa koja je smeštena u domen patologije, medicinski stručnjaci su insistirali na tome da se u skladu sa tim tretiraju pacijenti sa nenormativnim polnim stanjima. Njihov cilj je bio kreiranje tela koja će ispunjavati zadati polni i rodni normativ.

> „Osim definicije pravog hermafrodita, koja je kontinuirano revidirana sa dolaskom svakog tehnološkog napretka, ono što je tokom prve polovine dvadesetog veka ostalo dosledno je lekarska posvećenost heteroseksualnom braku i, sve više, operacijama koje su trebale da garantuju opstanak unije dva različita polna tela putem stvaranja 'perfektnih' muškaraca i žena."[337]

Već tokom druge i treće decenije 20. veka postupci normalizacije pola uključivali su hiruške i hormonske intervencije, ali već u četvrtoj deceniji na pitanje u kom pravcu će se odvijati normalizacija pola odgovorila je psihologija. Razvoj medicine je zapravo još više

---

[335] *Diagnostic and statistical manual: mental disorders*, prepared by The Committee on Nomenclature and Statistics of the American Psychiatric Association, American Psychiatric Associantin, Washington, 1952, 39.
[336] *Diagnostic and statistical manual of mental disorders*, prepared by The Committee on Nomenclature and Statistics of the American Psychiatric Association, American Psychiatric Associantin, Washington, 1968, 44.
[337] Elizabeth Reis, *Bodies in Doubt: An American History of Intersex*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2009,85.

zakomplikovao proceduru određivanja pravog pola jer je postalo sve jednostavnije utvrditi veliki broj determinanti pola i to na živim pacijentima koji su već imali određeni rodni identitet. Osim gonada trebalo je uzeti u obzir i determinante kao što su hromozomski sastav, spoljašnje genitalije i hormonski status osobe. Lekarima je postalo sve teže da donesu odluku o pravom polu zahvaljujući pojavi brojnih složenih slučajeva i nedostatku jedinstvene teorije koja bi se mogla primeniti prilikom njihovog rešavanja. Tokom 1940-ih godina sve više pažnje i značaja poklanjalo se psihološkoj proceni pacijenata, te se u skladu sa tim odlučivalo o daljem toku lečenja koje je podrazumevalo hiruške zahvate i/ili hormonski tretman. Naravno, postavljalo se pitanje kako postupati sa tek rođenom decom na koju se ovaj kriterijum određivanja pola nije mogao primeniti. Međutim, ubrzo su se pojavile teorije koje su ponudile naizgled veoma jednostavno rešenje tog problema. Reč je o teorijama Džona Manija koje su se bazirale na idejama o plastičnosti roda i koje su privilegovale izgled spoljašnjih genitalija označavajući ih kao najvažniju determinantu pola. Njegove terorije su bile vrlo brzo prihvaćene tako da su Mani i njegovi saradnici psiholozi Džon Hempson (John Hampson) i Džoan Hempson (Joan Hampson) još tokom 1950-ih godina postavili temelje nečemu što se može nazvati standardima lečenja osoba sa interpolnošću koji i danas opstaju bez obzira na sve krtike. Njihov pristup problemu interpolnosti podrazumevao je usklađivanje 'rodne uloge' sa morfologijom spoljašnjih genitalija. Pod pojmom 'rodna uloga' podrazumevali su usvajanje rodnih oznaka poput ličnih zamenica, načina ponašanja, izbora garderobe i frizure, odnosno svih onih oznaka koje se stereotipno vezuju za muškarce ili za žene. Pri tome, podrazumevali su da dete usvaja samo jednu od dve ponuđene rodne uloge – mušku ili žensku. Izgled spoljašnjih genitalija smatrali su veoma važnim za formiranje rodne uloge kod deteta i u skladu sa tim su insistirali na tome da se odmah po rođenju interpolne bebe izvrši korekcija ovih organa ukoliko se utvrdi da ne ispunjavaju normativni izgled. Kao razlog za brzo reagovanje u takvim slučajevima navodili su hipotezu prema kojoj je rodni identitet izvesno vreme plastičan, odnosno da je rodni identitet moguće menjati do uzrasta od 18 meseci. Ukoliko se do tog uzrasta izvrše neophodne korekcije spoljašnjih genitalija i ukoliko se roditelji pridržavaju vaspitavanju deteta u skladu sa dodeljenim polom, ovi psiholozi su smatrali da će dete bez ikakvog problema razviti i prihvatiti rodnu ulogu koja mu je namenjena. Slična teorija važila je i za usmeravanje seksualne orijentacije za koju se smatralo da nije urođena već da je povezana sa rodnom ulogom i genitalijama, te se u skladu sa

tim kod interpolnih osoba sa razvijenim stabilnim i čvrstim rodnim identitetom seksualna orijentacija razvija kao heteroseksualna. Normalizacija genitalija je prema ovim teorijama bila od presudne važnosti za ispravan i uspešan proces odgajanja interpolnog deteta u okviru jednog izabranog pola kao i za mentalno zdravlje deteta. Preporuka koju su Džon Mani, Džoan i Džon Hempson istakli u tekstu objavljenom 1955. godine „Hermaphroditism: Recommendations Concerning Assignment of Sex, Change of Sex, and Psychologic Management" [„Hermafroditizam: preporuke u vezi sa dodeljivanjem pola, promenom pola i psihološkim menadžmentom"], glasi:

> „Za novorođenčad i za vrlo mladu odojčad sa hermafroditizmom, naša preporuka je da bi pol trebalo dodeliti prvenstveno na osnovu spoljašnjeg izgleda genitalija, i prema tome koliko ih je jednostavno hirurški rekonstruisati u odnosu na dodeljeni pol i u odnosu na program hormonskih intervencija."[338]

Pri istom stavu ostali su i u teksu objavljenom dve godine kasnije „Imprinting and the Establishment of Gender Role" [„Utiskivanje i utvrđivanje rodne uloge"]:

> „U najkraćem sažetku, naši nalazi ukazuju na krajnju poželjnost odlučivanja, sa što je moguće manje dijagnostičkog odlaganja, o odrednici pola i odgajanju u skladu sa tim, kada se beba hermafrodit rodi. Hromozomski pol ne bi trebalo da bude krajnji kriterijum niti bi to trebalo da bude gonadni pol. Baš naprotiv, veliki značaj trebalo bi pridavati morfologiji spoljašnjih genitalija i lakoći sa kojom ovi organi mogu biti hiruški rekonstruisani kako bi bili u sladu sa dodeljenim polom."[339]

Jedan od saveta koji je ovaj tim stručnjaka davao roditeljima interpolnih beba je da pokušaju da prikriju interpolnost svog deteta tako što neće podeliti tu informaciju sa rodbinom ili prijateljima

---

[338] John Money, Joan Hampson, and John Hampson, „Hermaphroditism: Recommendations Concerning Assignment of Sex, Change of Sex, and Psychologic Management," *Bulletin of the Johns Hopkins Hospital,* 97, 1955, 284–300, 29(dirano u: Elizabeth Reis, *Bodies in Doubt: An American History of Intersex*, op. cit.114.

[339] John Money, Joan G. Hampson, and John L. Hampson, „Imprinting and the Establishment of Gender Role", *AMA Archives of Neurology and Psychiatry*, Volume 77, 1957, 333–36, 334.

i da se ukoliko je to potrebno presele sa detetom u drugi grad i tamo započnu novi život. Smatrali su da ovakvim potezom roditelji štite dete od stigme i diskriminacije koja bi ga zadesila u okruženju koje je upoznato sa situacijom. Međutim, upravo su skrivanje i radikalne promene u načinu života koje ga prate doprinele tome da se deca u zrelijem dobu identifikuju kao drugačija u negativnom smislu i da, zahvaljujući tome, teže prihvate sopstveno telo i situaciju u kojoj se nalaze. Džon Mani je krajem 1960-ih godina promenio stavove po pitanju skrivanja interpolnosti dece od okoline nakon što je shvatio da to za roditelje i samu decu predstavlja veliki emotivni teret i dodatni problem sa kojim nisu uvek u mogućnosti da se uhvate u koštac. Uprkos tome, veliki broj medicinskih stručnjaka je nastavio i dalje da promoviše prvobitne Manijeve preporuke koje su se odnosile na skrivanje interpolnosti od okoline.[340]

Slučaj zahvaljujući kome je Džon Mani dobio izuzetno puno kritika na račun svoje teorije o plastičnosti roda je slučaj Dejvida Rejmera (David Reimer) koji je poznat i kao slučaj Džon/Džoan (John/Joan).[341] Dejvid Rejmer je biološki muškarac kome su usled hiruške intervencije obrezivanja oštećene spoljašnje genitalije. Kako je u tom periodu imao manje od dve godine Mani je predložio roditeljima ovog dečaka da pristanu na hirušku korekciju genitalija i hormonsku terapiju koja bi usledila kasnije, te da u skladu sa tim dečaka odgajaju kao devojčicu. Oni su postupili u skladu sa medicinskim preporukama, te je Dejvid Rejmer odgajan kao devojčica. Ipak u ranom tinejdžerskom dobu Dejvid je uspeo da se izbori za pravo na odlučivanje o sopstvenom telu i identitetu, te je odbacio nametnutu žensku rodnu ulogu i pistupio ponovnoj rekonstrukciji pola. Ovaj slučaj izazvao je brojne polemike, a pre svega bes Džona Manija koji se snažno odupirao kritikama koje su upućivane na njegov račun.[342]

Kada je u pitanju interpolnost, ili, pak, slučajevi poput Dejvida Rejmera, može se zaključiti da su medicinski stručnjaci potpuno zdravu i fiziološki funkcionalnu decu podvrgavali nepotrebnim i kozmetičkim hiruškim zahvatima i hormonskim terapijama. To je rađeno sa namerom da se tela te dece približe jednom od dva normativna polna modela. Nakon toga, savetovali su roditelje da sve informacije o tome sakriju od porodice i prijatelja kako bi izbegli stigmatizaciju deteta. Time su povukli još jedan potez koji vodi upravo ka stigmatizaciji. Deca

---

[340] Elizabeth Reis, *Bodies in Doubt: An American History of Intersex*, op. cit.146-147.
[341] ., 148-149.
[342] Anne Fausto Sterling, *Sexing the Body: Gender Politics and the Construction of Sexuality*, Basic Books, New York, 2000, 68-71.

kojoj su rađene hiruške genitalne korekcije rasla su uz roditelje koji su morali da se nose sa tim i da kriju dijagnozu poremećaja koja je njihovoj deci dodeljena. Ta deca u interfobičnom društvu nisu imala jednake šanse za život kao deca koja nisu bila u takvoj situaciji. Psiholozi kao što su Džon Mani i njegovi istomišljenici očigledno su bili svesni interfobije koja postoji u društvu, ali su smatrali i delovali u skladu sa idejom da je lek za interfobiju rekonstruisanje genitalija dece i njihovo skrivanje. Drugim rečima, društvenu fobiju nisu smatrali dovoljno problematičnom da bi je klasifikovali kao mentalni poremećaj, već su pokušavali da eliminišu ili rekonstruišu objekt, u ovom slučaju interpolno telo, ka kome je fobija usmerena. Spoljašnje genitalije predstavljaju mesto na telu koje je društveno tabuisano i, kao takvo, uvek skriveno garderobom od pogleda drugih. Ta praksa skrivanja predstavlja društvenu konvenciju ili, pak, deo pisanih pravnih zakona koji se tiču izlaganja nagosti u javnosti. Zahvaljujući tome, čak i osobe sa genitalijama čiji izgled ispunjava zadati normativ osećaju izvesnu nelagodnost ili stid prilikom njihovog otkrivanja drugoj osobi, a posebno kada se radi o tinejdžerima ili mladim osobama. To je delimično uzrokovano time što većina ljudi smatra da njihove genitalije vizuelno ne ispunjavaju normativ u dovoljnoj meri, što je svakako rezultat ili posledica medijske reprezentacije 'idealnih' genitalija kojoj su izloženi. Pornografski sadržaji koji se prezentuju na televiziji, internetu ili putem drugih medija utiču na kreiranje ideje o tome kako bi trebalo da izgledaju idealne i poželjne genitalije. Tu je reč ne samo o dimenzijama već i o celokupnom izgledu genitalija, a u slučaju žena uz to reč je i o veličini i izgledu grudi. Osim pornografije veliki uticaj na ljude imaju i reklame koje se mogu naći na internetu. U pitanju su reklame koje promovišu kozmetičku genitalnu hirurgiju nudeći paletu različitih hiruških zahvata namenjenih 'ulepšavanju' genitalne anatomije. Osobe koje smatraju da im je neophodan takav vid hiruške modifikacije ili rekonstrukcije genitalija vrlo često se odlučuju na takav korak zbog osećaja nelagodnosti, anksioznosti i sličnih emotivnih, psihičkih i fizičkih reakcija.[343] U slučaju interpolnih osoba ta nesigurnost i nelagodnost je daleko izraženija i to naročito ukoliko je osoba odgajana u okruženju koje je interfobično ili ukoliko nije imala podršku u svojoj užoj okolini. Poigravanje različitim teorijama koje upućuju na neophodnost medicinskih intervencija kojima se rekonstruiše telo u domenu primarnih i

[343] 23 Mei Liao and Sarah M Creighton, „Requests for cosmetic genitoplasty: how should healthcare providers respond?", *BMJ: British Medical Journal*, Volume 334, Issue 7603, 2007, 1090-1092, doi:10.1136/bmj.39206.422269.BE.

sekundarnih polnih karakteristika bez ikakvog zdravstvenog razloga, predstavlja ne samo kršenje osnovnih ljudskih prava i prava na odlučivanje o sopstvenom telu već i bezobzirno uništavanje psihičkog i fizičkog zdravlja osobe. Hiruški zahvati koji se izvode na interpolnoj deci često podrazumevaju više od jedne intervencije nakon kojih se u zavisnosti od tipa izvršenih zahvata dete često suočava sa nastavkom medicinskih tretmana. Na primer, nakon uklanjanja gonada dete je doživotno prinuđeno da uzima zamensku hormonsku terapiju. Nakon izvršene vaginoplastike roditelji ili staratelji deteta godinama moraju vršiti redovnu dilataciju, odnosno proširivanje genitalija. Ovaj postupak može dovesti do traumatizacije i ostaviti trajne psihičke posledice budući da dete dilataciju može doživeti kao seksualno nasilje.[344] U okviru istraživanja koje su sproveli Hjuman rajts voč [Human Rights Watch] i organizacija Interakt [InterACT] veliki broj intervjuisanih interpolnih osoba je istaklo problem poverenja u druge ljude koji je nastao kao posledica medicinskih tretmana u detinjstvu i adolescenciji. Česti pregledi genitalija, fotografisanje za potrebe medicinskih istraživanja i negativan odnos lekara prema interpolnosti nepovoljno utiču na decu koja su suočena sa tim problemom. Očekivanu zaštitu od roditelja deca ne uspevaju da dobiju, budući da su roditelji u takvim situacijama u nemogućnosti da je pruže. Skrivanje istine od deteta, kako od strane lekara tako i od strane roditelja, takođe, doprinosi velikom nepoverenju koje dete razvija prema svetu koji ga okružuje.[345] Pored navedenih postoje i brojne druge negativne i trajne posledice hiruških intervencija koje uključuju pojavu inkontinencije, steriliteta, čestih bolova, oštećenja nerava, ožiljaka, seksualne disfunkcije, kao i mogućnost pogrešnog odabira pola što kasnije može voditi novim operacijama u cilju ponovne rekonstrukcije genitalija.[346] Ono što je posebno poražavajuće kada je u pitanju ova praksa jeste činjenica da je najveći broj tih operacija potpuno nepotrebno izvoditi i da se one mogu klasifikovati kao kozmetički zahvati.

> „Dva zajednička cilja ovih kozmetičkih 'normalizujućih' operacija na dečjim genitalijama su omogućavanje heteroseksualnog penetrativnog odnosa i pomaganje

---

[344] Human Rights Watch and InterACT, *„I Want to Be Like Nature Made Me": Medically Unnecessary Surgeries on Intersex Children in the US*, Human Rights Watch, 2017, 64, dostupno na: https://www.hrw.org/sites/default/files/report_pdf/lgbtintersex0717_web_0.pdf, pristupljeno 14.03.2018.
[345] Ibid., 60.
[346] Ibid., 89.

> detetu da se prilagodi rodnom i polnom normativu i očekivanjima. Na primer kao razlog za izvođenje operacije hipospadije lekari navode potrebu dečaka da mogu da stoje dok uriniraju. Hiruški zahvati koji se izvode sa namerom da se telo usaglasi sa rigidnim rodnim stereotipima pre no što pojedinac može izraziti svoju seksualnu orijentaciju ili rodni identitet, u velikoj meri narušavaju pravo na slobodno izražavanje tokom razvoja deteta u odraslu osobu sa telom koje je hiruški izmenjeno tako da ispunjava društveni normativ a ne individualni osećaj za sopstvo. Ove operacije takođe narušavaju brojna prava interpolne dece na telesni integritet i zdravlje."[347]

Ta potreba da se telo po svaku cenu ukalupi u zamišljeni normativ postala je primarni cilj medicine koja je time potpuno previdela i zanemarila dobrobit pacijenata i potvrdila svoj status institucije koja je u službi dominantne ideologije. Ona je postavila normative, zatim proglasila izvesna anatomska stanja bolešću, označivši ih kao deformacije i, u skladu sa tim, pristupila lečenju, odnosno rekonstruisanju tela, kako bi ih približila normativu.

> „Stoga, medicina nije zamišljena jednostavno kao tehnika intervencije koja se u slučajevima bolesti oslanja na lekove i operacije. Ona je takođe trebala da definiše, u obliku korpusa znanja i pravila, način života, refleksivni model odnosa prema sebi, svom telu, hranu, budnosti i snu, različitim aktivnostima i okolini. Od medicine se očekivalo da u formi upravljanja predloži voljnu i racionalnu strukturu ponašanja."[348]

Tek početkom 1990-ih godina interpolnost postaje tema o kojoj se raspravlja i van okvira medicine i koja se sagledava u svetlu društvene pojave, a ne isključivo patologije i poremećaja. Promene su nastupile sa osnivanjem Društva interpolnih osoba Severne Amerike [Intersex Society of North America – ISNA] koje je 1993. godine osnovala američka interpolna aktivistkinja Bo Lorent (Bo Laurent) koja je u to vreme bila poznatija pod pseudonimom Čeril Čejs (Cheryl Chase). Misija ovog udruženja bila je „posvećenost sistemskoj promeni koja bi

---

[347] Ibid.
[348] Michel Foucault, *The History of Sexuality Volume 3: The Care of the Self*, Pantheon Books, New York, 1986, 99-100.

okončala stid, skrivanje i neželjene genitalne operacije za osobe koje su rođene sa anatomijom koju je neko odredio nestandardnom za muškarce ili žene".[349] Od 1994. do 2003. godine ovo društvo je objavljivalo bilten *Hermaphrodites with Attitude* [*Hermafroditi sa stavom*][350], čija je urednica bila Bo Lorent. Bilten je sadržao tekstove koje su pisale interpolne osobe govoreći o svojim iskustvima, kao i tekstove koje su pisali aktivisti i aktivistkinje i naučnice i naučnici koji se bave problemom interpolnosti. Cilj aktivističkog delovanja bio je najpre usmeren ka ukidanju ustaljene prakse hiruških intervencija koje su lekari sprovodili na tek rođenim interpolnim osobama i maloj deci, kao i ka uključivanju interpolnih osoba u proces odlučivanja o sopstvenom telu. Tek 2000. godine dogodio se presedan kada je Bo Lorent bila pozvana na sastanak najveće organizacije specijalista dečije endokrinoloije u SAD – Društvo endkrine pedijatrije Loson Vilkins [Lawson Wilkins Pediatric Endocrine Society]. To je bio prvi put da je jednoj interpolnoj osobi dozvoljeno da u okviru medicinske institucije iznese stavove pacijenata po pitanju medicinskih procedura vezanih za interpolnost. Kako navodi En Fausto Sterling, samo par godina ranije Američka akademija pedijatrije [American Academy of Pediatric] grubo je i uz uvrede odbila molbu Bo Lorent da u ime interpolnih osoba prezentuje stavove pacijenata.[351] Ispostavilo se da je aktivistički rad ipak doveo do nekih promena koje bi se mogle okarakterisati kao pozitivne. Tokom prve decenije 21. veka medicinske institucije su konačno revidirale kako nomenklaturu i definicije, tako i ustanovljene procedure vezane za dijagnostiku, kliničku evaluaciju, hiruške zahvate i hormonski tretman interpolnih osoba. U časopisu *Pediatrics* [*Pediatrija*] koji prestavlja zvanični žurnal Američke akademije pedijatrije, 2006. godine objavljen je „Consensus Statement on Management of Intersex Disorders" [„Izveštaj o konsenzusu vezanom za menadžment interpolnih poremećaja"].[352] U izradi nacrta ovog izveštaja učestvovale su i dve osobe kao predstavnici interpolnih pacijenata, što je naravno bio izuzetak od uobičajene prakse, ali je takođe samo simboličan gest budući da su taj projekat vodili medicinski stručnjaci.[353] Do revizije je svakako došlo, međutim, ona se ne može okarakterisati kao drastična

---

[349] http://www.isna.org/, pristupljeno 01.03.2018.
[350] Svi primerci biltena dostupni su u pdf formatu na stranici http://www.isna.org/books, pristupljeno 07.03.2018.
[351] Anne Fausto Sterling, „The Five Sexes, Revisited", *The Sciences*, Volume 40, Issue 4, 2000, 18–23, doi: 10.1002/j.2326-1951.2000.tb03504.x
[352] Peter A. Lee, Chistopher P. Houk, et all, „Consensus Statement on Management of Intersex Disorders", op.cit.
[353] Tania M. Jenkins and Susan E. Short, „Negotiating intersex: A case for revising the theory of social diagnosis",*Social Science & Medicine* , Volume 175, 2017, 91-98. doi: 10.1016/j.socscimed.2016.12.047.

promena odnosa medicine prema ovom problemu. Na primer, u izveštaju se sugeriše da bi kozmetičke operacije na deci trebalo izbegavati i da bi hiruške intervencije trebalo sprovoditi ukoliko su medicinski neophodne, ali one i dalje ostaju kao legitimna opcija.

Sociološkinje Tanja Dženkins (Tania M. Jenkins) i Suzan Šort (Susan E. Short) u tekstu „Negotiating intersex: a case for revising the theory of social diagnosis" [„Pregovaranje o interpolnosti: slučaj za revidiranje teorije društvene dijagnoze"] analiziraju društvene aktere koji doprinose medikalizaciji interpolnosti, ili joj se, pak, snažno suprotstavljaju zalažući se za demedikalizaciju. Pod pojmom medikalizacija podrazumeva se proces putem koga se određeno stanje klasifikuje kao bolest, te se u skladu sa tom klasifikacijom definišu i medicinske procedure lečenja, dok se pod pojmom demedikalizacija podrazumeva proces uklanjanja medicinskih markera i procedura koje dato stanje smeštaju u domen patologije. Kada je u pitanju interpolnost Dženkins i Šort su izdvojile četri grupe društvenih aktera koji na različit način utiču na ove procese, a to su: 1. kliničari, 2. aktivisti i stručnjaci iz oblasti humanistike, 3. roditelji i 4. interpolne osobe. Najviše uticaja i zalaganja za medikalizaciju imaju pre svega kliničari. Bez obzira na to što su medicinske institucije revidirale svoj pristup, one i dalje zadržavaju svoju poziciju moći i poziciju donosioca odluka o tome kako treba pristupiti pojavi interpolnosti. Grupa kojoj pripadaju aktivisti i stručnjaci iz oblasti humanistike, a koja je tokom 1990-ih bila ujedinjena u kritikovanju medikalizacije interpolnosti, danas je podeljena po tom pitanju. Naravno, svi koji pripadaju ovoj grupi se zalažu za zabranu hiruških intervencija bez saglasnosti pacijenata, ali su podeljeni kada su u pitanju usvajanje patologizujuće terminologije i demedikalizacija. Naime, neki od aktera koji pripadaju ovoj grupi smatraju da je zadržavanje interpolnosti unutar medicinske klasifikacije bolesti neophodno i poželjno zbog jednostavnijeg pristupa zdravstvenom sistemu. Roditelji su svrstani u jednu od grupa društvenih aktera zahvaljujući tome što učestvuju u donošenju odluka umesto dece nad kojom se vrše medicinske intervencije. Oni su, takođe, kao grupa podeljeni i njihove odluke i stavovi su pod velikim uticajem društvene sredine u kojoj žive i načina na koji lekari pristupaju problemu interpolnosti. U najvećem broju slučajeva roditelji su skloni traženju medicinskih odgovora i rešenja verujući da na taj način štite dete i sebe od diskriminacije kojoj bi kasnije bili izloženi. Stavovi interpolnih osoba su najpre oblikovani odnosom roditelja prema interpolnosti, zatim savetima lekara i društvenom sredinom u kojoj žive. Ukoliko imaju pristup grupama samopodrške i

aktivističkim organizacijama koje se zalažu za demedikalizaciju uticaj društvenih aktera koji se zalažu za medikalizaciju je oslabljen. U skladu sa tim interpolne osobe su takođe podeljene kada je u pitanju odnos prema ovim procesima.

Sve navedene grupe funkcionišu u okviru društvenih struktura od kojih autorke Dženkins i Šort, kao najrelevantnije za ove procese izdvajaju: 1. tehnologiju, 2. pravne insitucije i vladajuću državna strukturu, 3. društvene i kulturalne norme. Pod tehnologijom se podrazumeva razvoj novih medicinskih dijagnostičkih procedura, hiruških tehnika i brojnih tehničkih inovacija kojima se medicina služi. Međutim, pošto se razvoj tehnologije odvija u okviru medicine to znači da je i način na koji funkcioniše i način na koji se upotrebljava pod kontrolom medicine. Na primer, precizno prenatalno utvrđivanje interpolnosti može dovesti do uvođenja procedura koje podrazumevaju prekid trudnoće u takvim situacijama. Razvoj hiruških tehnika postao je još jedan argument kojim se hirurzi služe kako bi ubedili roditelje u to da su hiruške intervencije na bebama bezbedne i uspešne. Pravne institucije i vladajuća državna struktura utiču na društvene aktere putem zakonskih regulativa koje se odnose na prava interpolnih osoba. Oznaka pola u ličnim doktumentima podrazumeva izbor pola u okviru binarnog normativa što znači da osoba može dobiti oznaku ženskog ili muškog pola. Izuzetak od tog pravila trenutno postoji samo u malom broju država. Promena zakonske regulative kada je u pitanju oznaka pola u dokumentima nije uvek pozitivna. To se može videti na primeru Nemačke koja je 2013. godine postala prva evropska država koja omogućava roditeljima interpolne dece da ne izaberu oznaku pola. Ta mogućnost može se činiti pozitivnom jer roditelje ne prisiljava da se odluče za jedan od dva pola. Međutim, time se interpolne osobe zakonski lišavaju prava na polnu, odnosno, rodnu kategoriju. Aktivističke organizacije koje se bave pravima interpolnih osoba reagovale su na doneti zakon i uložile žalbu koju je Savezni ustavni sud Nemačke usvojio 2017. godine. Odluka suda podrazumeva da zakonodavna tela moraju do kraja 2018. godine kreirati nove zakonske odredbe kojima će uvesti opciju trećeg roda u vidu posebne oznake koja se ne bazira na biološkom polu osobe.[354] Takođe, zakon ne sputava lekare da vrše prisilnu normalizaciju pola kod odojčadi i male dece i na taj način podržava medikalizaciju interpolnosti. Izuzetak predstavlja zakon u Kolumbiji i na Malti koji eksplicitno zabranjuje izvođenje hiruških zahvata na interpolnoj deci

[354] https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Pressemitteilungen/EN/2017/bvg17-095.html, pristupljeno 13.03.2018.

bez njihovog pristanka, osim u slučajevima medicinske neophodnosti. [355] Zapravo, Malta je 2015. godine „postala prva država na svetu koja štiti fizičku autonomiju i telesni integritet interpolnih osoba na temelju polnih karakteristika".[356] Iz navedenih primera može se zaključiti da pravne institucije i vladajuća državna struktura podržavaju medikalizaciju interpolnosti, ali da uprkos tome postoji mogućnost za promene i delovanje u korist demedikalizacije. Te promene su spore ali u slučaju Nemačke i Malte jasno je da postoji mogućnost njihovog ostvarivanja uz velike pritiske i zalaganja društvenih aktera koji se protive medikalizaciji. Društvene i kulturalne norme predstavljaju društvenu strukturu koja je najzaslužnija za medikalizaciju interpolnosti budući da se najveći broj kultura oslanja na binarni polno/rodni model. Osim toga, predrasude i društvena stigma koja se vezuje za svako odstupanje od polnog/rodnog normativa su izuzetno zastupljeni i snažni u većini društava, te je zahvaljujući tome veoma je teško promeniti njihov odnos prema interpolnosti.

Iz navedene analize društvenih aktera i okruženja u kojima oni deluju može se izvesti zaključak da postoje daleko pogodniji uslovi za učvršćivanje medikalizacije interpolnosti nego za njeno slabljenje ili ukidanje. Čak i oni društveni akteri koji su se najpre protivili medikalizaciji vremenom su promenili način delovanja i svoje ciljeve kako bi ostvarili izvesni stepen promena. To je podrazumevalo saradnju sa medicinskim institucijama i planiranje ciljeva koje uključuje te institucije u proces borbe za prava interpolnih osoba. Drugim rečima, interpolno telo je isuviše dugo shvatano kao naučni objekt medicine koja ga je stavila pod svoju apsolutnu kontrolu, te ga je kao takvo teško osloboditi njenih okova. Tek početkom druge decenije 21. veka neke medicinske instucije su se javno oglasile protiv rane genitalne hirurgije i sterilizacije interpolne dece. Svetska zdravstvena organizacija je uz još šest specijalizovanih agencija i programa koji pripadaju Organizaciji ujedinjenih nacija tek 2014. godine objavila zajednički izveštaj u kome se protivi prisilnoj sterilizaciji i ranoj genitalnoj hirurgiji interpolnih osoba.[357] U izveštaju se navodi:

---

[355] Tania M. Jenkins and Susan E. Short, „Negotiating intersex: A case for revising the theory of social diagnosis", op. cit., 96.

[356] Dan Christian Ghattas, *Standing up for the human rights of intersex people – how can you help?*, ILGA Europe, OII Europe, 2015.

[357] *Eliminating forced, coercive and otherwise involuntary sterilization: an interagency statement, OHCHR, UN Women, UNAIDS, UNDP, UNFPA, UNICEF and WHO*, World Health Organization, 2014, dostupno na: http://www.unaids.org/sites/default/files/media_asset/201405_sterilization_en.pdf, pristupljeno: 14.03.2018.

„Posebno su interpolne osobe povrgnute kozmetičkim i drugim medicinski nepotrebnim hiruškim zahvatima u detinjstvu koji dovode do steriliteta, a koji se vrše bez saglasnosti pacijenta ili roditelja ili staratelja. Takve prakse su od strane međunarodnih organa za ljudska prava i nacionalnih sudova prepoznate kao kršenje ljudskih prava.“[358]

Ovaj izveštaj svakako predstavlja jedan korak ka rešavanju problema sa kojim se sreću interpolne osobe, međutim, on sadrži samo preporuke i osnovna načela kojih bi se medicinska struka trebala pridržavati. Usvajanje tih sugestija i predloga u velikoj meri zavisi od pojedinačnih zakonskih regulativa na čije donošenje, pak, često veliki uticaj imaju same medicinske institucije. Na taj način praktično do nekih promena može doći samo uz velike pritiske nevladinih organizacija i drugih aktivističkih grupa koje se zalažu za prava interpolnih osoba. Otpor koji će državne medicinske institucije pružati zavisi pre svega od trenutne političke situacije u državi, zatim od stavova vodećih medicinskih stručnjaka u datoj oblasti, kao i od odnosa šire javnosti prema tom problemu.

Kada je reč o odnosu medicine prema transpolnosti situacija je veoma slična kao i kod interpolnosti ukoliko se razmatra problem normalizacije tela odnosno pola. Transpolne osobe se, za razliku od interpolnih osoba, rađaju sa polnim karakteristikama koje medicina klasifikuje kao normalne. Zahvaljujući tome medicina transpolne osobe može identifikovati kao takve tek nakon što počnu sa izvođenjem rodnog idetiteta koji nije u saglasju sa polnim karakteristikama, odnosno sa oznakom pola koja im je pripisana po rođenju. Najveći broj transpolnih osoba dobije medicinsku dijagnozu prilikom ulaska u medicinski proces rekonstrukcije pola, odnosno nakon što se samostalno izjasne po pitanju odnosa prema sopstvenom telu i polnim karakteristikama. Od tog trenutka transpolne osobe ulaze u proces usklađivanja roda i pola koji između ostalog uključuje hormonsku terapiju i/ili hiruške zahvate koji vode ka normalizaciji pola, odnosno tela, kao i u slučajevima interpolnih osoba. U slučaju transpolnosti patologizacija pre svega podrazumeva smeštanje ovog fenomena u grupu mentalnih poremećaja i poremećaja ponašanja. Zbog toga razgovor sa psihijatrom predstavlja prvu fazu dijagnostičkog procesa koju u većini država moraju proći transpolne osobe ukoliko žele da pristupe daljem procesu medicinskog

[358] Ibid., 2.

usklađivanja i/ili pravnog priznavanja pola. Druga faza podrazumeva prelazak na trajnu hormonsku terapiju koju najpre mora odbriti stručno lice za mentalno zdravlje, dok samu terapiju određuje stručno lice iz oblasti endokrinologije. Hormonska terapija može biti feminizirajuća ili maskulinizirajuća, a neke od njenih posledica podrazumevaju ireverzibilne fizičke promene na telu. Uticaj maskulinizirajućih hormona proizvodi efekte kao što su: preraspodela telesne masnoće, povećanje mišićne mase, dublji glas, pojačanja maljavost, mogući gubitak kose, prestanak menstruacije, uvećanje klitorisa i vaginalna atrofija. Upotreba feminizirajućih hormona dovodi do preraspodele telesne mase, smanjenja mišićne mase, rasta dojki, slabljenje i usporeni rast telesnih i facijalnih malja, smanjena veličina testisa, smanjenje libida i muške seksualne disfunkcije.[359] Treća faza procesa rekonstukcije pola podrazumeva hiruške intervencije koje obuhvataju rekonstrukciju grudi, genitalija i veoma često odstranjivanje reproduktivnih organa.

Jedan od prvih stručnjaka iz oblasti medicine koji se bavio problemom transpolnosti bio je nemački lekar i seksolog jevrejskog porekla Magnus Hiršfeld (Magnus Hirschfeld). On je u Berlinu 1919. godine osnovao Institut za seksologiju [Institut für Sexualwissenschaft] u okviru koga su vršena istraživanja koja se tiču pola, roda i seksualnosti u domenu biologije, psihijatrije i psihologije. Prva operacija rekonstrukcije pola za koju se zna izvršena je upravo na ovom institutu 1931. godine, kada je pacijentkinji Dori Rihter (Dora Richter) uspešno urađena vaginoplastika. Aktivnosti koje je institut sprovodio podrazumevale su edukaciju, terapiju i zagovaranje seksualnih reformi i sloboda u društvu.[360] To je bio prvi takav institut u svetu, a radio je do 1933. godine kada su tadašnje nacističke vlasti naredile njegovo uništavanje i javno spaljivanje biblioteke, fotografija i drugih materijala koji su se nalazili u institutu.[361] Ova institucija je predstavljala sigurno mesto i utočište za veliki broj homoseksualnih i transrodnih osoba od kojih su neke bile i zaposlene u njoj kao osoblje. U cilju borbe za građanska prava i slobode homoseksualnih osoba, Hiršfeld je još 1897. godine osnovao Naučno-humanitarni odbor [Die Wissenschaftliche Humanitäre Kommittee] koji je kao organizacija zastupao seksualne manjine u borbi za ukidanje zakona kojima se kriminalizuje homoseksualnost. Ovaj odbor

---

[359] WPATH, *Standardi nege zdravlja transpolnih, transrodnih i osoba koje se rodno ne konformiraju 7. verzija*, Gejten-LGBT, Centar za promociju LGBT prava, Beograd, 2014, 69-70.
[360] Elena Mancini, *Magnus Hirschfeld and the Quest for Sexual Freedom : A History of the first international sexual freedom movement*, Palgrave Macmillan, New York, 2010, 115.
[361] Ibid, 140.

predstavlja prvu organizaciju za prava homoseksualnih osoba na svetu. Ono što izdvaja Magnusa Hiršfelda od drugih stručnjaka koji su se tokom prve polovine 20. veka bavili naučnim radom u ovoj oblasti, jeste pozitivan stav kako prema homoseksualnosti tako i prema transrodnosti. Takođe, za razliku od drugih on je pravio razliku između ova dva fenomena ne pokušavajući da svede transrodnost na homoseksualnost ili na neki oblik fetišizma. Homoseksualnost nije smatrao patološkim stanjem ili abnormalnošću već oblikom razvojne varijacije koja se od heteroseksualnosti razlikuje zahvaljujući tome što predstavlja manjinski oblik seksualnosti. Pojavu efeminacije, koja podrazumeva feminiziranost muškaraca, razdvajao je od pojave homosekualnosti ističući da: „rečenicu 'nisu svi homoseksualci feminizirani' treba proširiti tako da njen nastavak uključuje i 'niti su svi feminizirani muškarci homoseksualci'".[362] Hiršfeld je prvi naučnik koji se bavio problemom trans muškaraca, odnosno osoba kojima je ženski pol dodeljen po rođenju, a koje su se osećale kao muškarci.

Najveći uticaj na savremeni medicinski pristup problemu transpolnosti svakako je imao rad nemačkog endokrinologa i seksologa Harija Bendžamina (Harry Benjamin) koji je najveći deo svog života i karijere proveo u Sjedinjenim Američkim Državama. On je popularizovao već postojeći termin transpolnost i zalagao se za medicinsku rekonstrukciju pola putem hormonskih terapija i hiruških intervencija. Uprkos protivljenju brojnih stručnjaka, naročito iz oblasti psihijatrije, Bendžamin je zastupao ideju o neophodnosti medicinskog rekonstruisanja pola u slučajevima transpolnosti. Iako nije osporavao uticaj faktora sredine na oblikovanje ovog fenomena, smatrao je da su za njegovu pojavu odgovorni biološki faktori za čije utvrđivanje je zadužena medicina, a pre svega genetika i endokrinologija. U knjizi *The Transsexual Phenomenon* [*Fenomen transpolnosti*][363] koju je objavio 1966. godine, detaljno je objasnio transpolnost, istakao razliku između transvestizma, homoseksualnosti i transpolnosti i ukazao na važnost terapije za koju se zalagao. Tokom svoje duge karijere uz pomenutu knjigu objavio je svega devet naučnih članaka na temu transpolnosti, međutim, uprkos tome, u široj naučnoj javnosti prepoznat je kao „otac transpolnosti"[364]. Isticao se pozitivnim stavom prema svojim pacijentima među kojima je bio cenjen zbog svog humanog pristupa i zalaganja za terapiju koja

---

[362] Ibid., 65.
[363] Harry Benjamin, *The Transsexual Phenomenon*, Julian Press, New York, 1966.
[364] Katherine Johnson, „Transsexualism, Overview", *Encyclopedia of Critical Psychology*, edited by: Tomas Teo, Springer New York, 2014, 2019-2022.

podrazumeva telesne modifikacije. Problemom transpolnosti počeo je da se bavi u šestoj deceniji svog života, odnosno u periodu kada je iza sebe već imao puno iskustva u radu sa pacijentima i kada je uveliko radio privatnu praksu zahvaljujući kojoj je uticaj naučnih institucija na njegov rad bio sveden na minimum. Sociolog Ričard Ekins (Richard Ekins) koji je analizirao rad Harija Bendžamina, smatra da su upravo ove okolnosti doprinele njegovom, na neki način, revolucionarnom pristupu ovom problemu.[365]

Prva klinika koja se u SAD bavila transpolnim problemima i u okviru koje su izvođenje operacije rekonstrukcije pola otvorena je 1966. godine, a reč je o Klinici za rodni identitet na Džons Hopkins Univerzitetu [Johns Hopkins University Gender Identity Clinic] u Baltimoru. Nakon nje su otvorene klinike sa istom namenom pri Univerzitetu u Minesoti [University of Minnesota], Univerzitetu u Vašingtonu [University of Washington], Medicinskoj školi Severozapadnog Univerziteta [Northwestern University Medical School] i Univerzitetu Stenford [Stanford University].[366] Ove i slične klinike koje su u SAD otvarane tokom druge polovine 1960-ih i tokom 1970-ih godina praktikovale su rad sa transpolnim osobama uključujući i terapiju koja podrazumeva hiruške intervencije na genitalijama. Zahvaljujući njihovom radu kreirana je dijagnoza transpolnosti i fenomen transpolnog pacijenta. U tom procesu učestvovali su stručnjaci iz oblasti endokrinologije, psihijatrije, psihologije, plastične hirurgije, ginekologije i neurologije. Jedan od rezultata saradnje naučnika iz svih nabrojanih disciplina, svakako predstavlja zbornik radova koji su uredili psiholog Džon Mani i psihijatar Ričard Grin (Richard Green). Ovaj zbornik je objavljen 1969. godine pod naslovom *Transsexualism and Sex Reassignment*[367] [*Transseksualizam i promena pola*], a sadržao je tekstove 34 različita autora koji su prepoznati kao stručnjaci za transpolnost ili *transseksualizam* kako se u to vreme označavao fenomem transpolnosti. Gotovo trenutno dobio je funkciju medicinskog priručnika za rad sa transpolnim pacijentima. Uz knjigu *The Transsexual Phenomenon* koju je napisao Hari Bendžamin, ovaj zbornik imao je veliki uticaj na kliničku praksu koja se u to vreme sprovodila.

---

[365] Richard Ekins, „Science, Politics and Clinical Intervention: Harry Benjamin, Transsexualism and the Problem of Heteronormativity“, *Sexualities*, Vol 8, Issue 3, SAGE Publications, London, Thousand Oaks, CA and New Delhi, 2005, 306–328, doi: 10.1177/1363460705049578

[366] Joanne Meyerowitz, *How sex changed : a history of transsexuality*, Harvard University Press Cambridge, London, 2002, 147, 222.

[367] Richard Green and Jonh Money (eds.), *Transsexualism and Sex Reassignment*, The Johns Hopkins Press, Baltimore, 1969.

U cilju kreiranja standarda vezanih za dijagnozu transpolnosti, kao i smernica za rad sa pacijentima, 1979. godine je osnovano udruženje koje je u čast naučniku koji je postavio temelje savremenog kliničkog rada sa transpolnim pacijentima nazvano *Hari Bendžamin međunarodno udruženje za rodnu disforiju* [*Harry Benjamin International Gender Dysphoria Association*, HBIGDA]. Danas ovo udruženje nosi naziv *Svetsko udruženje profesionalaca za transrodno zdravlje* [*The World Professional Association for Transgender Health*, WPATH]. Od svog nastanka do danas ovo udruženje je publikovalo sedam verzija *Standarda nege zdravlja transpolnih osoba*. Poslednja verzija je objavljena 2011. godine i nosi naziv *Standards of Care for the Health of Transsexual, Transgender, and Gender Nonconforming People* [*Standardi nege zdravlja transpolnih, transrodnih i osoba koje se rodno ne konformiraju*][368].

> „Opšti cilj *Standarda nege* je da pruži kliničke smernice za zdravstvene radnike kako bi mogli da pomažu transpolnim, transrodnim osobama i osobama koje se rodno ne konformiraju, da bezbednim i efikasnim putevima postignu trajno lično zadovoljstvo u svom sopstvenom rodu, kako bi se poboljšalo njihovo sveukupno zdravlje, psihološko blagostanje i samoispunjenje.“[369]

Sedma, odnosno poslednja publikovana verzija *Standarda nege* se u velikoj meri razlikuje od prethodnih revizija originalne verzije koje su objavljene 1980, 1981, 1990, 1998. i 2001. godine. To se najpre može videti u samom naslovu publikacije koji se razlikuje od naslova prethodnih verzija koji je nosio nedvosmislenu patologizujuću odrednicu – poremećaji rodnog identiteta. Reč je o naslovu: *The Standards of Care for Gender Identity Disorders* [*Standardi nege za poremećaje rodnog identiteta*]. Za razliku od njega novi naslov ne sadrži tu odrednicu već umesto nje sadrži identitetske kategorije koje se ne moraju nužno shvatiti kao patološka stanja. Uočljiva razlika je i to da su u poslednjoj verziji ove publikacije korišćeni jezik i terminologija kojima se u znatno manjoj meri patologizuju i stigmatizuju rodne manjine. Jedna od možda

---

[368] WPATH, Standards *of Care for the Health of Transsexual, Transgender, and Gender Nonconforming People*, 2011, https://www.wpath.org/publications/s, pristupljeno 02.04.2018. Priručnik je preveden na 18 različitih jezika, dostupan je i na srpskom jeziku: WPATH, *Standardi nege zdravlja transpolnih, transrodnih i osoba koje se rodno ne konformiraju 7. verzija*, Gejten-LGBT, Centar za promociju LGBT prava, Beograd, 2014.

[369] WPATH, *Standardi nege zdravlja transpolnih, transrodnih i osoba koje se rodno ne konformiraju 7. verzija*, Gejten-LGBT, Centar za promociju LGBT prava, Beograd, 2014, 13-14.

najvažnijih promena jeste da se i u samom naslovu i u publikaciji pored transpolnih i transrodnih osoba uključuju i osobe koje se rodno ne konformiraju. Ovde je zapravo reč o novoj paradigmi koju WPATH uvodi putem *Standarda nege*, a to je prepoznavanje roda kao spektra umesto kao binarnog modela. U skladu sa tim u ovoj verziji se ne insistira na jednom univerzalnom modelu terapije, već na individualnom fleksibilnom pristupu koji odgovara potrebama pacijenta. Trijadni terapijski niz koji podrazumeva hormonsku terapiju, iskustvo stvarnog života i hiruške intervencije, smatra se zastarelim modelom kliničkog pristupa. Umesto njega se preporučuje personalizovani pristup koji pacijentima pruža mogućnost da se odluče za jednu, dve, sve tri ili ni jednu kategoriju u okviru trijadnog niza.[370] Takođe, u poslednjoj verziji *Standarda nege* se terapija promene rodnog identiteta koja podrazumeva usklađivanje sa polom dodeljenim po rođenju, po prvi put nedvosmisleno karakteriše kao neetička.[371] Osim navedenih razlika sedme revidirane verzije, u osnosu na prethodne verzije, primetne su i promene koje se odnose na težnje ka depatologizaciji rodno varijantnih identiteta, ukazivanje na važnost razumevanja lokalnog kulturalnog konteksta u kome funkcionišu rodne manjine i primene terapije u skladu sa tim, isticanja diskriminacije, stigmatizacije i drugih stresogenih faktora koji utiču na mentalno zdravlje rodnih manjina.

Uprkos brojnim pozitivnim promenama koje sadrži sedma verzija *Standarda nege* svakako postoji i niz zamerki koje bi trebalo uzeti u obzir prilikom kreiranja naredne verzije ove publikacije. Međunarodna aktivistička platforma Stop Trans Patologisation [Stop Trans Patologizaciji] je u svom reagovanju na pojavu sedme verzije *Standarda nege* kao glavnu kritiku iznela opravdavanje patologizacije trans identiteta koju su autori i autorke priručnika potvrdili usvajanjem definicije rodne disforije kojom se priručnik rukovodi. U vezi sa tim, ova aktivistička organizacija upućuje i kritike koje se odnose na održavanje i jačanje uloge medicinskih stručnjaka iz oblasti mentalnog zdravlja prilikom procesa rekonstrukcije pola. Insistiranje na njihovim procenama i dokumentovanju stepena i kontinuiteta trajanja rodne disforije u cilju ostvarivanja prava na hormonsku terapiju ili huruške zahvate otvara mogućnost za diskriminaciju i stvaranje prepreka pristupu adekvatnoj zdravstvenoj nezi na koju bi transpolne osobe trebalo da

---

[370] Lin Fraser, „Standards of Care, transgender health", *The International Encyclopedia of Human Sexuality*, edited by: Anne Bol[5]and Patricia Whelehan, 2015, 1-4. doi:10.1002/9781118896877.wbiehs496

[371] WPATH, *Standardi nege zdravlja transpolnih, transrodnih i osoba koje se rodno ne konformiraju 7. verzija*, op.cit., 63.

imaju zagarantovana prava. Jedna od zamerki upućena je i na račun korišćenja patologizujuće terminologije i patologizujućeg pristupa fenomenu interpolnosti u odeljku priručnika koji se bavi primenljivošu standarda nege kod interpolnih osoba.[372]

Ono što je važno istaći jeste da *Standardi nege* predstavljaju samo smernice i preporuke za rad sa pacijentima dok njihovo usvajanje i implementacija zavise od lokalnih zakona i drugih pravnih regulativa, ili pak, samo od ustanovljene prakse koja nije zakonski regulisana. Čak ni danas u najvećem broju država pravni status transpolnih i transrodnih osoba nije zakonski regulisan, te u skladu sa tim i medicinske procedure rekonstrukcije pola nisu standardizovane, već ih kreiraju timovi stručnjaka koji čine deo tog procesa. Takvi uslovi stvaraju prostor i mogućnost za diskriminaciju koja često podrazumeva prisiljavanje pacijenata na određeni tip medicinskih intervencija, izvođenje medicinskih zahvata u neadekvatnim uslovima, lošu ili nikakvu postoperativnu negu, proizvoljno naplaćivanje medicinskih usluga kao i odbijanje da se pruži određeni tip medicinske usluge. U Srbiji su transpolne osobe bile prisiljene da prihvate takve uslove lečenja prilikom ulaska u proces rekonstrukcije pola sve do 2011. godine kada je usvojen Zakon o izmenama i dopunama Zakona o zdravstvenom osiguranju. Ovim Zakonom je transpolnim osobama koje su zdravstveno osigurane u Srbiji omogućeno pokrivanje 65% troškova vezanih za proces rekonstrukcije pola iz sredstava obaveznog zdravstvenog osiguranja.[373] Zahvaljujući tome je uvedena jasnija medicinska procedura kroz koju moraju proći transpolne osobe, čime su umanjeni zdravstveni rizici i stvorene mogućnosti za dalji rad na uvođenju i regulisanju osnovnih prava ovih pacijenata. Ipak, to svakako nije u potpunosti zatvorilo prostor za diskriminaciju budući da se problemom transpolnosti u Srbiji bavi mali broj medicinskih stručnjaka iz oblasti psihijatrije, endokrinologije i hirurgije, te zahvaljujući tome pacijenti nemaju mogućnost izbora ili promene lekara. Osim toga, u Srbiji ne postoji edukacija i obučavanje zdravstvenih radnika za rad sa transpolnim osobama tako da se diskriminacija često javlja i prilikom pružanja zdravstvenih usluga koje nisu vezane za sam proces rekonstrukcije pola. Vrlo često medicinski stručnjaci nisu u mogućnosti da pruže adekvatno lečenje zbog toga što nisu dovoljno upućeni ili, pak, nisu uopšte upućeni u samu problematiku transpolnosti. Taj

---

[372] STP, *Reflections on the SOC-7*, 2012, http://www.stp2012.info/STP2012_Reflections_SOC7.pdf, pristupljeno 07.04.2018.

[373] Milan Đurić/Agatha, „Stvaranje Getena“, *Trans, interseks, kvir: Osvrti i novi horizonti*, uredile: Milan Đurić, Milica Jeremić, Jelena Vidić, Gejten-LGBT, Centar za promociju LGBTIQ prava, Beograd, 2016, 135-168,158-160.

problem je prisutan ne samo u Srbiji već i na globalnom nivou. Sa njim se ne suočavaju samo transpolne osobe koje imaju pristup i mogućnost lečenja na klinikama koje su specijalizovane za rad sa transpolnim pacijentima. Američka organizacija za ljudska prava Lambda Ligal [Lambda Legal] je 2010. godine sprovela istraživanje vezano za diskriminaciju rodnih i seksualnih manjina u okviru zdravstvenog sistema. Prema rezultatima tog istraživanja, od ukupnog broja ispitanih, 27% trans osoba je bilo odbijeno prilikom zahteva za pružanjem medicinske usluge, 21% trans osoba je doživelo verbalno nasilje, 15% trans osoba su zdravstveni radnici odbijali da dotaknu ili su preduzimali suvišne mere predostrožnosti prilikom fizičkog kontakta, dok je 8% trans osoba doživelo grubo postupanje ili čak fizički nasilno postupanje u okviru sistema zdravstvene zaštite.[374]

Jedan od velikih problema sa kojim se susreću osobe koje se odluče za rekonstrukciju pola jeste prinudna sterilizacija. Razlog za uključivanje ovog hiruškog zahvata jeste ništa drugo do odbrana polnog dimorfizma i očuvanje rodnih normativa. Zdravstveni razlozi poput rizika od malignih oboljenja, koji se često navode kao osnovni motiv za odstranivanje reproduktivnih organa nisu medicinski potvrđeni kao opravdani. Ovaj hiruški zahvat predstavlja jedan od uslova za pravnu promenu oznake pola u ličim dokumentima u 17 država Evrope.[375] Broj evropskih država koje su zakonski uvele takav uslov bio je znatno veći pre 2015. godine kada je Evropski sud za ljudska prava doneo odluku prema kojoj je takva praksa protivna ljudskim pravima. Rezolucija koju je usvojila Parlamentarna skupština Saveta Evrope 2015. godine između ostalog podrazumeva zabranu sterilizacije i dijagnostifikovanje mentalnog poremećaja kod transpolnih i transrodnih osoba.[376] Takva odluka u velikoj meri doprinosi borbi za prava transpolnih i transrodnih osoba budući da je uklanjanje transpolnosti sa liste mentalnih poremećaja jedan od najvažnijih koraka ka smanjenju diskriminacije i unapređenju položaja koji ove osobe imaju u društvu. Kada je reč o potpunoj demedikalizaciji transpolnosti problem je sličan kao i kod fenomena interpolnosti. Negativne posledice demedikalizacije ogledale bi se najpre u ukidanju obezbeđenih sredstava namenjenih za finansiranje medicinskog procesa rekonstrukcije pola, što

---

[374] Beverly Tillery, Somjen Frazer and Rhea Hirshman, *When Health Care Isn't Caring - Lambda Legal's Survey on Discrimination Against LGBT People and People Living with HIV*, Lambda Legal, New York, 2010, 10-11.
[375] Sam Winter, Milton Diamond, Jamison Green et all, „Transgender people: health at the margins of society", *The Lancet* 388, 10042, 2016, 390-400, 395, doi: 10.1016/S0140-6736(16)00683-8.
[376] Zorica Mršević, *Transrodno lice pravde*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2017, 65.

bi najnepovoljnije uticalo na osobe koje nemaju materijalne i finansijske uslove za samostalno pokrivanje tih troškova. Život u društvu u kome medicinske i pravne institucije ovakve oblike različitosti definišu kao patologiju, dok ih lokalne zajednice osuđuju i najgrublje diskriminišu, nije jednostavan. Suočeni sa pritiscima okoline najveći broj ljudi odlučuje da se 'reši' svoje različitosti tako što će 'prepraviti' svoje Drugo telo propisanim medicinskim zahvatima u želji da ga što više približi normativnom idealu Prvog tela. Medicinske nauke informišu transrodne i interpolne osobe da su njihova tela ružna i nefunkcionalna, da ih zbog toga moraju maskirati i rekonstruisati tako da što više liče na normativni ideal kako bi se u njima osećali dobro. To je jedini predlog koji medicinske nauke nude kada je reč o rešavanju problema sa kojima se po pitanju svog tela suočavaju transrodne i interpolne osobe. Medicina izvor ili okidač za transfobiju i interfobiju vidi u telima koja se razlikuju od normativa, ali ne u samom normativu koji je uspostavila i koji odlučno brani. Zbog toga kao lek za diskriminaciju različitosti koju je sama nametnula, medicina nudi drugi oblik diskriminacije koji predstavlja kao jedino moguće i ispravno rešenje.

> „Daleko od toga da je van kulture, biomedicina je kulturalni entitet koji ne samo da ima neprikosnovene diskurzivne i praktične moći da definiše i determiniše šta znači biti normativno ljudsko, već ima moć i da se opire alternativnim konstruktima i propitivanjima njene verzije normativnosti."[377]

U skladu sa prethodno navedenim, jasno je da su osim normativa telesnosti, medicinske nauke uspostavile i mehanizme koji onemogućavaju opiranje i suprotstavljanje tom normativu, kao i osnovu za dalje društveno konstruisanje Drugih tela kao devijantnih i problematičnih. Naučno znanje, društveno uspostavljeno kao jedino istinito znanje, samim tim pruža snažno uporište za sve druge oblike medijskog posredovanja tela. U narednom poglavlju, putem analize filmskih medijskih tela, baviću se posredovanjem i normativizacijama tela u domenu masovnih medija zabave.

114

[377] Katarina Karkazis, *Fixing sex: intersex, medical authority and lived experience*, Duke University Press, Durham and London, 2008, 5.

Medijska kultura i masovni mediji

„Šta god da znamo o našem društvu, ili u stvari o svetu u kome živimo,znamo posredstvom masovnih medija. [...] Sa druge strane, mi toliko znamo o masovnim medijima da nismo u stanju da verujemo tim izvorima.“[378]

Pitanje tela, rodnosti, polnosti i uopšte identiteta, kao i problem Drugog u savremenom svetu ne mogu se analizirati i promišljati izvan konteksta *medijske kulture* koja ima izuzetno veliki uticaj na formiranje predstava o svetu u kome živimo. S obzirom na to da je široko rasprostranjena i praktično svuda prisutna i dostupna zahvaljujući razvijenoj tehnologiji komunikacija, ona se može smatrati dominantnom kulturom današnjice. Medijska kultura obuhvata javnu i privatnu kulturu koju oblikuju različiti vidovi medijskih vizuelnih i zvučnih sadržaja dostupnih posredstvom masovnih medija. Nju karakterišu, pre svega, industrijska masovna proizvodnja, primena najnaprednije tehnologije, dostupnost i usmerenost ka širokim narodnim masama.[379] Dakle, reč je o kulturi komercijalnog karaktera koja se unutar potrošačkog društva kontinuirano razvija i širi, te je kao takva postala neizostavni deo svakodnevnog života. Ona obuhvata medije poput knjiga, časopisa, novina – koji se mogu naći u štampanoj ili elektronskoj formi, zatim radio, proizvode muzičke industirije, televiziju, film i sve postojeće oblike njegove distribucije – od bioskopa, preko DVD nosača podataka, televizijskog i internet striming prenosa, zatim fotografiju, reklamnu industriju, kao i internet i sve medijske sadržaje koji su dostupni putem njegovih servisa kao što su veb-sajtovi i društvene mreže.

Sve navedene karakteristike medijske kulture ukazuju na to da se njeni narativi moraju uzeti u obzir prilikom proučavanja bilo kog društvenog fenomena. To znači da ona u velikoj meri oblikuje savremeno društvo putem uspostavljanja određenog sistema vrednosti, kreiranja

---

[378] Niklas Luhmann, *The Reality of the Mass Media*, Stanford University Press, Stanford, 2000, 1.
[379] Douglas Kellner, *Media Culture:Cultural studies, identity and politics between the modern and the postmodern*, Routledge, London and New York, 2003.

identiteta, predočavanja šta je prihvatljivo a šta neprihvatljivo ponašanje, šta je poželjan, a šta nepoženjan fizički izgled ili stil života. Ona utiče kako na oblikovanje potreba i želja tako i na razvijanje strahova i fobija, navodeći nas na to da se opredelimo i prihvatimo modele razmišljanja i življenja koje ona predstavlja i vrednuje kao pozitivne, prikladne i društveno prihvatljive.[380] Ovde je, naravno, reč o sistemu vrednosti, moralnim načelima, verovanjima, etičkom kodeksu, normama i principima koje diktiraju sve one institucije koje pripadaju diskursu moći. Svrha takvog delovanja je kreiranje specifične društvene realnosti, a njegovi efekti se ogledaju u legitimizaciji određenih identiteta, ponašanja i praksi koje se vrednuju kao 'normalne' društvene pojave, i delegitimizaciji onih koje se negativno vrednuju i karakterišu kao 'nenormalne' društvene pojave. Dakle, u konstruisanju tela, subjekata i identiteta koji pripadaju domenu društvene realnosti, učestvuju i masovni mediji. To znači da, između ostalog, oni učestvuju u distribuciji i proizvodnji značenja koja (p)održavaju rodni/polni normativ i rodnu/polnu razliku, kao i rasne, etničke, verske i druge identitetske razlike na kojima insistira diskurs moći tj. dominantni diskurs. Zbog toga se masovni mediji moraju posmatrati kao važan element društvene strukture moći, odnosno, kao institucija koja je deo državnih ideoloških aparata. U skladu sa tim, oni se mogu definisati i kao „instrument 'kulturalnog imperijalizma' i alatka političke propagande"[381]. Pošto su masovni mediji pod kontrolom dominantnih društvenih grupa i to posredstvom države, korporacija ili pak pojedinaca koji pripadaju tim grupama, jasno je da se medijski sadržaj kreira u skladu sa njihovim interesima i potrebama. Za sve druge pristup medijima je ograničen i strogo kontrolisan.[382]

U spoljašnje uticaje koji se odražavaju na politiku rada masovnih medija i proizvodnju medijskog sadržaja ubrajaju se oni uticaji koje vrši vlada, ekonomski interesi i publika. Među njima su, naravno, najznačajniji uticaji vlade koja putem različitih državnih institucija vrši regulaciju i kontrolu rada medija. Na primer, pravni sistem jedne države ima mogućnost da preko zakonskih odredbi i sudskih procesa utiče na proces selekcije medijskog sadržaja, a samim tim i

---

20

[380] Edvard S. Herman i Robert V. Mekčesni, *Globalni mediji: novi misionari korporativnog kapitalizma*, Clio, Beograd, 2004.

[381] Denis McQuail, *McQuail's Mass Communication Theory*, SAGE Publications, Los Angeles, London, 2010, 88.

[382] Andrea Mayr, „Introduction: Power, discourse and institutions", *Language and Power An Introduction to Institutional Discourse*, edited by: Andrea Mayr, Continuum, London and New York, 2008, 1-25.

na njegovo kreiranje.[383] U sprezi sa pravnim sistemom poslove kontrole medija može vršiti i specijalizovana organizacija osnovana od strane države, kao što je slučaj sa Regulatornim telom za elektronske medije u Srbiji ili Saveznom komisijom za komunikacije (Federal Communications Commission) u Sjedinjenim Američim Državama. Uticaj vlade vrši se i preko finansijske podrške koju država može odobriti ili uskratiti određenim medijskim projektima u zavisnosti od procene njihove političke podobnosti. Takođe, medijski servisi koje finansira država nalaze se pod direktnom kontrolom vladajućih političkih partija i neretko se nalaze u službi širenja vladine propagande, dok se, istovremeno, rad medija koji promovišu stavove koje zastupa politička opozicija često na različite načine opstruira.[384] Uticaj ekonomskih interesa vezuje se za medije koji su u privatnom vlasništvu korporacija ili pojedinaca koji mogu vršiti autocenzuru u skladu sa svojim potrebama za profitom. Oni formiraju privatne sisteme kontrole koji svakako moraju biti u skladu sa državnim sistemima i zakonskim odredbama, ali se orijentišu i prema tržištu sa ciljem povećanja zarade. Na njihov način rada u velikoj meri utiču oglašivači koji im donose najveći profit, te se u skladu sa tim privatni mediji fokusiraju na zaštitu njihovih interesa kako bi zaštitili svoje izvore prihoda. Izbor sadržaja koje emituju vrši se na osnovu procena moguće gledanosti tj. u službi je privlačenja što veće publike, međutim, istovremeno se izbegavaju sadržaji koji bi na bilo koji način mogli da ugroze interese oglašivača.[385] Na primer, ukoliko komercijalna medijska kuća beleži veliku zaradu od reklama koje eksplicitno prenaglašavaju rodne stereotipe, kao što je često slučaj sa reklamama za pivo ili za deterdžent, ta medijska kuća nema interes da emituje sadržaje koji kritikuju upotrebu rodnih stereotipa u advertajzing industriji. Uticaj publike na sadržaj masovnih medija se može identifikovati, mada je daleko slabiji od uticaja dva prethodno navedena činioca. U ovom slučaju o uticaju koji ima nekog efekta se može govoriti samo kada su u pitanju reakcije velikog broja ljudi ili organizovanih grupa. Jedna od metoda ispitivanja tržišta jeste merenje rejtinga koje obavljaju sami mediji u cilju provere toga koji sadržaji beleže najveću gledanost, slušanost ili čitanost. U zavisnosti od dobijenih rezultata mediji donose odluke o tome koji medijski sadržaj će plasirati i u koje vreme, jer od rejtinga zavise broj oglašivača i cena oglašavanja, odnosno

---

[383] 20end Lorimer, *Masovne komunikacije: komparativni uvod*, Clio, Beograd, 1998, 52-54.
[384] Edvard S. Herman i Robert V. Mekčesni, *Globalni mediji: novi misionari korporativnog kapitalizma*, op.cit., 10-12.
[385] Ibid., 12-14.

zarada koju mediji ostvaruju od reklama. Uticaj publike na medije može se vršiti i putem organizovanih pritisaka javnosti na medije. Kada su u pitanju seksualne i rodne manjine medijski monitornig vrše nevladine organizacije koje se bave zaštitom prava pomenutih manjinskih grupa. U skladu sa dobijenim rezultatima, i ako za to postoji pravni osnov, u Srbiji ove ogranizacije podnose pritužbe kancelariji Poverenika za zaštitu ravnopravnosti ili drugim pravnim institucijama države koje bi trebalo da reaguju u skladu sa zakonom. Na primer, ukoliko je praćenjem medija utvrđeno da određeni medijski sadržaji propagiraju govor mržnje ili pozivaju na nasilje i diskriminaciju manjinskih grupa neophodno je pokrenuti pravni postupak koji će dovesti do sprečavanja medija da nastave sa takvom praksom i sankcionisanja na osnovu Zakona o zabrani diskrminacije.

Kontrola medija i medijskih sadržaja koje društvo sprovodi putem različitih institucija oduvek se negativno se odražavala na sve one identitete koji spadaju u domen Drugog i koji zapravo uz veliku pomoć medija i ostaju na toj poziciji. Jedan od najjačih oblika kontrole masovnih medija jeste *cenzura* koja se može definisati kao – oblik represije koja se izvodi zabranjivanjem, suzbijanjem i manipulisanjem javnog govora i medijskih tekstova. Ona je odraz političke moći i sprovodi se u cilju zaštite državnih i nacionalnih interesa i uspostavljenih moralnih vrednosti. Prisutna je u svim vrstama masovnih medija i zastupljena u svim državama ali naravno ne u potpuno istim oblicima i ne u istoj meri.

> „Cenzura je internacionalna, kontinurana i široko rasprostranjena, ali nije monolitna. Interesi koji su od izuzetnog značaja za jednu naciju mogu biti beznačajni za neku drugu. Ali za političku i moralnu/kulturalnu cenzuru se može reći da sve više prerasta u prepoznatljiv pa čak i predvidiv geografski obrazac.“[386]

Cenzura može biti javni čin otvorenog sprovođenja kontrole ili, pak, može biti maskirana i prikrivena delatnost čije intervencije podrazumevaju manipulaciju i filtriranje informacija.[387] Bez obzira na to o kom obliku cenzure je reč važno je naglasiti da je ona rezultat delovanja različitih

---

[386] Jonathon Green and Nicholas J. Karolides, *Encyclopedia of Censorship*, Facts On File, New York, 2005, xx.
[387] Francesca Billiani, „Assessing Boundaries – Censorship and Translation: An Introduction“, *Modes of Censorship and Translation: National Contexts and Diverse Media*, edited by: Francesca Billiani, Routledge, London and New York, 2014,1-26.

diskursa moći koji su međusobno isprepletani i najčešće zavisni jedan od drugog. Britanska istoričarka kulture Anet Kun (Annette Kuhn) smatra da se cenzura ne treba posmatrati kao instrument putem koga država vrši represiju, već pre kao proces koji ukazuje na međusobnu povezanost različitih institucija i institucionalnih praksi i njihovu istorijsku uslovljenost.

> „[C]enzura je pitanje odnosa, dakle: to je proces, ne objekt. [C]enzura nije svodiva na ograničeni i unapred definisani skup institucija i institucionalnih aktivnosti, već se proizvodi unutar niza konstantno promenljivih diskursa, praksi i aparatusa. Ona se, stoga, ne može smatrati fiksnom i monolitnom."[388]

Definisanje cenzure kao procesa koji podrazumeva suodnošenje više različitih činilaca, umesto njenog svođenja samo na čin delovanja konkretnih institucija, podrazumeva uključivanje društvenog i istorijskog konteksta u kome dati kulturalni tekst nastaje, biva distribuiran i cenzurisan. Pritom sam kulturalni tekst ne treba shvatati kao pasivni objekt nad kojim se izvodi jednosmerni represivni akt cenzure, već se mora uzeti u obzir mogućnost povratne reakcije u vidu kontraefekta. U skladu sa tim Anet Kun ističe da se cenzura, zahvaljujući efektima koje proizvodi, može smatrati produktivnom. Ova autorka time dovodi u pitanje konvencionalno shvatanje cenzure kao represivnog aparata čije ishodište je pozicija moći koja nameće zabranu onima koji ne poseduju moć.[389] Teza o produktivnosti cenzure oslanja se na Fukoovu teoretizaciju moći u kojoj on odbacuje ideju o tome da je moć koncentrisana samo na jednom mestu, te da se kao takva može izjednačavati sa vlašću ili državom. Prema Fukoovom mišljenju moć nije samo represivna sila koju institucije vlasti sprovode nad građanima, već je treba posmatrati i kao produktivnu, odnosno kao proces koji obuhvata složene odnose snaga koje prožimaju društvo u celini, te se u skladu sa tim moć nalazi svuda odnosno ona „dolazi odasvud".[390]

---

[388] Annette Kuhn, Cinema, *Censorship and Sexuality 1909-1925*, Routledge, London and New York, 2016, 127.
[389] Ibid., 4.
[390] Mišel Fuko, *Volja za znanjem: istorija seksualnosti I*, Karpos, Loznica, 2006, 106.

> „[M]oć nije jedna ustanova, i nije jedna struktura, ona nije izvesna snaga kojom su neki obdareni: moć je ime koje se nadeva nekoj složenoj strateškoj situaciji u datom društvu.“[391]

Fuko smatra da je produktivnost moći sadržana u *otporu* koji ukazuje na „relacioni karakter odnosa moći“[392], i koji na isti način kao i moć nije koncentrisan na jednom mestu, niti je po svojim odlikama jednoličan.

> „[T]amo gde ima moći ima i otpora. [...] U odnosu na moć ne postoji, dakle, *jedno* mesto velikog Odbijanja – duše pobune, žiže svih buna, čistog zakona revolucionara. Već ima *raznih* otpora, različitih vrsta: mogućih, nužnih, neverovatnih, spontanih, nasilnih, usamljenih, dogovorenih, podlih, žestokih, nepomirljivih, spremnih na pogodbu, koristoljubivih ili žrtvenih; oni po definiciji mogu da postoje samo u strateškom polju odnosa moći.“[393]

O produktivnosti cenzure kao jednog od oblika moći pisala je i Džudit Batler u tekstu „Ruled out: vocabularies of the cenzor“ [„Van pravila: rečnici cenzora“][394]. U ovom tekstu ona navodi da cenzura nije samo restriktivna već da je „mehanizam cenzure aktivno uključen u proizvodnju subjekata“[395] To se, naravno, ne može primeniti na sve oblike cenzure, te Batler smatra da cenzuru treba posmatrati kao kontinuum unutar koga postoje ekstremni oblici cenzure i nasuprot njima blaži oblici za koje se vezuje ideja o produktivnosti. Pritom ona ističe da ta produktivnost ne referira nužno na nešto pozitivno i povoljno, već da se odnosi na konstitutivni karakter moći. Kao primer navodi zvaničnu politiku američke vojske prema pripadnicima i pripadnicama homoseksualne i biseksualne orijentacije koji se nalaze u vojnoj službi. Ova politika se kolokvijalno nazivala – „ne pitaj, ne pričaj“ [„Don't ask, don't tell“], a uvedena je 1994. godine.

---

[391] Ibid.
[392] Ibid., 109.
[393] Ibid.
[394] Judith Butler, „Ruled Out: Vocabularies of the Censor“, *Censorship and silencing: practices of cultural regulation*, edited by: Robert Post, Getty Research Institute for the History of Art and the Humanities, Los Angeles, 1998, 247-259.
[395] Ibid.,251.

Podrazumevala je ćutanje na datu temu, odnosno zabranu pretpostavljenima da pitaju za seksualnu orijentaciju i zabranu pripadnicima vojske da se o svojoj seksualnoj orijentaciji javno izjašnjavaju. Ove zabrane izazvale su javnu debatu i proizvele upravo suprotan efekat od ćutanja na datu temu. Takođe, sama vojska je prilikom uvođenja javne politike u svojim dokumentima pisala upravo o onome o čemu želi da se ne govori.

Pojava cenzure sadržaja u masovnim medijima stara je koliko i sami mediji. Zabrane su uvek odražavale stav države i društva, te nije neočekivano to što su jako dugo pisane i formulisane u cilju suzbijanja pojave medijskih tekstova koji na bilo koji način narušavaju moralne norme koje su u datom trenutku bile aktuelne. Sadržaji koji uključuju seksualne i rodne manjine oduvek su bili percipirani kao problematični, budući da su se kosili sa moralnim normama koje je uspostavilo većinsko društvo. Zbog toga su takvi sadržaji cenzurisani i to najčešće uvođenjem uopštenih zabrana koje nisu ni morale uključivati specifično navođenje reči homoseksualnost, gej, lezbejka ili kvir. Te zabrane su formulisane tako da su između ostalog jasno podrazumevale cenzurisanje ne-normativnih oblika seksualnosti, polnosti i rodnosti. Na primer, zabrana *opscenosti* ili *nečiste ljubavi* odnosila se na niz različitih društveno neprihvatljivih vidova ponašanja, radnji ili tipova međuljudskih odnosa. Opscenim se smatra sve ono što je nepristojno, prljavo, bestidno, gadno i odvratno, dok se pod nečistom ljubavlju podrazumeva ljubav koja je „zabranjena božanski zakonima“[396] i samim tim neprihvatljiva za društvo. Obe odrednice opisuju odnos koji društvo ima prema seksualnim i rodnim manjinama. Homofobične i transfobične stavove društva podržavao je, i još uvek podržava, diskurs nauke zahvaljujući kome su seksualne, polne i rodne manjine bile (a neke još uvek jesu) klasifikovane kao poremećaji i devijacije, odnosno kao nešto što treba lečiti i suzbijati, a ne promovisati kao 'normalnu' pojavu. Takođe, od velikog uticaja bio je i stav crkve i regionalnih/lokalnih religijskih institucija. One su se zalagale za cenzurisanje svih medijskih sadržaja koji nisu u skladu sa moralnim načelima i verovanjima koja propagiraju. Pored toga, cenzorski pravilnici sadržali su propise kojima se zabranjuju svi vidovi svetogrđa kao i ismevanje ili vređanje religije, vernika, religijskih službenika ili Boga. Grupe građana, najčešće inspirisane religioznim zakonima i shvatanjima, u velikoj meri su uticale na uspostavljanje kako cenzure tako i

16

[396] Thomas Doherty, *Hollywood's censor: Joseph I. Breen and the Production Code Administration*, Columbia University Press, New York, 2007, 361.

autocenzure medijskih sadržaja. Njihovo delovanje podrazumevalo je vršenje pritiska na državne organe slanjem zahteva za zabranu ili podizanjem tužbi kao i održavanjem javnih protesta. Često su pribegavali direktnim fizičkim i verbalnim napadima ili, pak, slanju anonimnih pretnji autorima i/ili distributerima medijskih sadržaja. Uz sve navedeno pozivali su i na bojkot onih medijskih sadržaja za koje su smatrali da mogu imati negativan i loš uticaj na „decu, žene i generalno na društvo u celini"[397]. Građanske inicijative bile su izuzetno jake i uticajne posebno u onim sredinama u kojima nije postojala stroga zakonska regulativa putem koje bi se definisala i sprovodila cenzura medija.[398]

Država, crkva i različite organizovane grupe građana smatrale su da bi odsustvo kontrole medijskih sadržaja neminovno rezultiralo degradiranjem javnog morala i spuštanjem uspostavljenih društvenih standarda ponašanja, te iz tog razloga cenzura nije zaobišla ni jedan medij. Međutim, kada su masovni mediji u pitanju posebna pažnja posvećena je cenzurisanju filmskih sadržaja i to praktično od samog nastanka ovog medija. Prva filmska projekcija koju su braća Limijer (Lumière) predstavili publici 1895. godine smatra se rođenjem filma, a već 1909. godine u Njujorku osnovan je prvi odbor za cenzuru filma.[399] Kada je ostatak sveta u pitanju, već do 1914. godine sve države u kojima je film bio prisutan kao jedan od oblika zabave za mase, uvele su neki od oblika njegove cenzure.[400] S obzirom na to da Sjedinjene Američke Države imaju jednu od najvećih i najprofitabilnijih filmskih industrija u svetu, te da osim toga njihova filmska produkcija ima izuzetno veliki uticaj na razvoj kulture Zapadnog sveta, u daljem toku teksta baviću se primerima i studijama slučaja vezanim za američki komercijalni mejnstrim film. Inicijalne smernice prema kojima se sprovodila ta prva cenzura filmova u SAD, imale su 8 tačaka od kojih su 4 podrazumevale da je potrebno:

> „1. zabraniti opscenost, 2. zabraniti vulgarnosti koja se smatra uvredljivom ili se graniči sa opscenošću, [...] 6. zabraniti bogohuljenje, [...] 8. zabraniti scene ili filmove koji, zbog

---

[397] Laura Wittem-Keller, *Freedom of the screen: legal challenges to state film censorship, 1915-1981*, The University Press of Kentucky, Lexington, 2008, 10.
[398] Ibid., 6.
[399] Herbert N. Foerstel, *Banned in the media: a reference guide to censorship in the press, motion pictures, broadcasting, and the internet*, Greenwood Press, Westport, London, 1998, 17.
[400] Sarah J. Smith, *Children, Cinema and Cenzorship: From Dracula to the Dead End Kids*, I.B. Tauris & Co Ltd, London and New York, 2005, 39.

elemenata koji često na vrlo suptilan način, imaju tendenciju da pogoršaju osnovne moralne principe ili neophodne društvene standarde“.[401]

Ove smernice su u sličnom obliku opstajale decenijama nakon što su prvi put uvedene, s tim da su vremenom neke zabrane detaljnije specifikovane te je, na primer, postojala zabrana čak i samih insinuacija vezanih za 'seksualne perverzije' koja je 1956. godine čak i uneta u akt o cenzuri. Kategorija 'seksualnih perverzija' uključivala je neheteroseksualne identitete i prakse kao i odstupanja od normativnog izvođenja roda.

„U scenario se ne sme uneti ni nagoveštaj seksualne perverzije. Karakterizacija muškarca kao feminine pojave, ili žene kao grubo maskuline pojave biće apsolutno zabranjena za prikazivanje. To takođe znači da ni jedan lik u komediji ne sme biti unet u scenario tako da reprezentuje perverta.“[402]

Teme poput prostitucije, zavisnosti od narkotika, pa čak i porođaja, su posebno bile osetljive i cenzori su obraćali pažnju na način na koji su prikazivane. Upotreba reči *abortus* bila je zabranjena.[403] U nekim državama, kao što je Kanada u vreme nemog filma[404], ili Irska tokom 1960-ih godina[405], bilo je zabranjeno prikazivanje *razvoda* i *preljube*. Dakle, od same pojave medija filma insistiralo se na tome da sadržaji koji se prikazuju budu u skladu sa tradicionalnim društvenim vrednostima vezanim za seksualnost, porodicu i religiju, jer se smatralo da će i samo prikazivanje bilo čega što odstupa od tih vrednosti ugroziti i degradirati moral nacije.

---

[401] Herbert N. Foerstel, *Banned in the media: a reference guide to censorship in the press, motion pictures, broadcasting, and the internet*, op.cit., 18.

[402] Olga J. Martin, *Hollywood's Movie Commandments: A Handbook for Motion Picture Writers and Reviewers*, H. W. Wilson, New York, 1937, 42, citirano u: David M. Lugowski, „Queering the (New) Deal: Lesbian and Gay Representation and the Depression-Era Cultural Politics of Hollywood's Production Code“, *Cinema Journal*, Volume 38, No. 2, 1999), 3-35, 5.

[403] Herbert N. Foerstel, *Banned in the media: a reference guide to censorship in the press, motion pictures, broadcasting, and the internet*, op.cit., 24.

[404] Pierre Véronneau, „When Cinema Faces Social Values: One Hundred Years of Film Censorship in Canada“, *Silencing Cinema: Film Censorship around the World*, edited by: Daniel Biltereyst and Roel Vande Winkel, Palgrave Macmillan, New York, 2013, 49-62.

[405] Kevin Rockett, „Irish Film Censorship: Refusing the Fractured Family of Foreign Films“, *Silencing Cinema: Film Censorship around the World*, edited by: Daniel Biltereyst and Roel Vande Winkel, Palgrave Macmillan, New York, 2013, 207-220.

Razlog za strožiju kontrolu filma bilo je to što je, za razliku od knjiga, dnevne ili nedeljne štampe i muzike, film od svog nastanka posmatran kao jedna od najvećih pretnji javnom moralu. Motivi za takvo razmišljanje, i uopšte za drugačiji odnos prema filmu, u poređenju sa drugim medijima, potiču najpre od samih karakteristika filma, a zatim i od njegove dostupnosti publici.[406] Za razliku od pisane reči, ili audio snimaka, film sadrži vizuelnu dimenziju prikazivanja, te reprezentacije ljudi i događaja nisu samo deskriptivne i samim tim u izvesnoj meri prepuštene mašti publike. Smatralo se da film omogućava precizniju, detaljniju i živopisniju reprezentaciju koja na većinu ljudi ostavlja snažniji utisak u poređenju sa pročitanim tekstom. Gledajući film publika je pod utiskom da se događaji na platnu trenutno odigravaju, dok je prilikom čitanja knjiga ili novina pod utiskom da se ta radnja već odigrala u bližoj ili daljoj prošlosti. Iz tog razloga publika sa mnogo više emocija prati i doživljava dešavanja na filmu, nego ista ta dešavanja o kojima čita u knjigama ili novinama. Međutim, ono što je možda još značanije jeste način distribucije filmova. Oni se mogu neograničeno umnožavati, lako transportovati i prikazivati istovremeno velikom broju ljudi. 'Čuvare morala' su posebno brinule upravo te karakteristike filma zahvaljujući kojima ovaj medij za kratko vreme i na različitim lokacijama može da obezbedi veliku brojnost publike. Osim toga, film je okupljao publiku na javnim mestima, odnosno, u bioskopima. Time je doprineo premeštanju porodičnog druženja i zabave iz privatne u javnu sferu, tj. iz porodičnog doma u bioskopsku dvoranu u okviru koje je, pritom, ogroman broj ljudi zbijen na relativno malom prostoru. Film je oduvek bio jedan od najpopularnijih oblika zabave za široke narodne mase. Zbog toga je upravo ta raznovrsna struktura filmske publike bila još jedan od motiva za uvođenje stroge cenzure filmova i to iz najmanje dva razloga. Najpre, ukoliko se uzmu u obzir odrednice kao što su starosna dob, pol/rod, stepen obrazovanja i klasna pripadnost, jasno je da je reč o jako raznolikom sastavu ljudi koji se okupljaju na jednom mestu radi zabave. Dakle, dolazi do mešanja različitih slojeva stanovništva koji uobičajeno u slobodno vreme ne bi dolazili u kontakt jedni sa drugima. Pored toga, raznovrsnost publike ukazuje na to da je film, za razliku od drugih medija, bio dostupan svima i zahvaljujući svojoj popularnosti privlačio sve slojeve društva.[407] Veliki deo filmske

---

[406] Thomas Doherty, *Pre-code Hollywood: sex, immorality, and insurrection in American cinema, 1930–1934*, Columbia University Press, New York, 1999, 7.

[407] Laura Wittern-Keller, *Freedom of the screen: legal challenges to state film censorship, 1915-1981*, op.cit., 17.

publike činila su deca i mladi, pa je ta činjenica bila još jedan u nizu argumenata koji su išli u prilog ideji o štetnom uticaju određenih filmskih sadržaja na društvo i prekoj potrebi za cenzurom. Protivnici filma isticali su da su deca, žene i neobrazovana radnička klasa tri najosetljivije kategorije stanovništva koje su kao takve najpodložnije negativnim uticajima filma. Porast maloletničke delikvencije, konzumiranja alkohola i nasilja među decom percipirani su kao imitativno ponašanje koje je posledica gledanja filmova i identifikovanja sa likovima koji su skloni vršenju krivičnih dela, vulgarnom ponašanju, nasilju i porocima.[408]

Zahvaljujući svim navedenim razlozima proces cenzurisanja filmova podrazumevao je uvođenje mera zabrane pre prvog prikazivanja filma publici. Ta procedura je sa sobom nosila sasvim drugačije posledice u odnosu na cenzuru knjiga, novina, fotografija, pa i pozorišnih predstava koje su cenzurisane tek nakon publikovanja ili javnog izvođenja. Za razliku od filma štampani medijski sadržaji su često nakon cenzure beležili još veću popularnost i potražnju. Međutim, filmski stvaraoci su mogli imati samo gubitke nakon velikih materijalnih ulaganja u projekte koji bi bili cenzurisani, zahvaljujući tome što takvi projekti nikada ne bi došli do publike. Ulaganje žalbe na zabranu vodilo je ka dugim i skupim sudskim procesima koji su se praktično uvek završavali u korist institucija koje su cenzurisale film. Od samog nastanka filma pritisak vlasti i uopšte pritisak javnosti da se ovaj medij stavi pod kontrolu bio je veoma jak. Sa pojavom zvučnog filma krajem 1920-ih godina ovi pritisci su intenzivirani. Zbog toga je jasno zašto se vodeći ljudi Holivuda (Hollywood) – najstarije i najprofitabilnije filmske industije na svetu, odlučili za uvođenje autocenzure koja je bila izuzetno rigorozna. Ovde je, naravno, reč o mehanizmu kontrole filmskih sadržaja koji je poznat kao Produkcijski kod (Motion Picture Production Code). Taj skup odredbi, pravila i smernica je 1930. godine objavilo udruženje Filmskih producenata i distributera Amerike (Motion Picture Producers and Distributors of America). Udruženje je osnovano 1922. godine sa zadatkom stavljanja pod kontrolu „najnemoralnijeg od svih američkih medija“[409] i ciljem „održavanja najvećih mogućih moralnih i

---

[408] Sarah J. Smith, *Children, Cinema and Cenzorship: From Dracula to the Dead End Kids*, I.B. Tauris & Co Ltd, London and New York, 2005.
[409] Jonathon Green and Nicholas J. Karolides (eds.), *Encyclopedia of censorship*, Facts On File, New York, 2005, 360.

umetničkih standarda u produkciji filmova"[410]. Akcenat je bio na moralnim standardima, bez obzira na to što se kao cilj udruženja navodi i održavanje umetničkih standarda, budući da je veoma mali broj ljudi u to vreme film svrstavalo u umetnost. Većina je posmatrala film isključivo kao oblik zabave za mase.[411] U skladu sa tim, cenzori su stavljali zabrane i na edukativne i dokumentarne filmove koji su obrađivali medicinske teme ili su ih indirektno doticali. Obrazloženje i stav cenzora vođeni su logikom prema kojoj bi prikazivanje takvih filmova u cilju zabave bilo nemoralno ili, pak, da se neke teme jednostavno ne mogu prikazati na pristojan način. Neki od primera su filmovi koji su se bavili porodiljstvom i rađanjem, prisilnom sterilizacijom, seksualno prenosivim bolestima, odnosno temama koje su se u datom trenutku ticale ozbiljnih društvenih problema kao što je velika smrtnost odojčadi, širenje seksualno prenosivih bolesti i politike kontrole rađanja koje su se temeljile na postulatima eugenike.[412]

Ono što privlači pažnju je činjenica da je institucija koja je, i na posredan i na neposredan način, najviše uticala na kreiranje i primenu Produkcijskog koda zapravo Katolička crkva. Vilijam Hejs (William Hays) je kao osnivač i prvi predsednik udruženja Filmskih producenata i distributera Amerike, prilikom pisanja Produkcijskog koda pomoć zatražio od jezuitskog sveštenika Danijela Lorda (Daniel A. Lord) kao i od osnivača i urednika nekoliko tada značajnih filmskih magazina Martina Kviglija (Martin Quigley) koji je važio za posvećenog katolika. Dakle, ako se uzme u obzir ko su autori koda, nije neobično to što je upravo katolički moral bio postavljen kao osnovni princip prilikom njegovog sastavljanja. Stroga primena Produkcijskog koda počela je sredinom 1934. godine kada je šef Administracije produkcijskog koda (Production Code Administration) postao Džozef Brin (Joseph Breen) takođe istaknuti i značajni član katoličke zajednice. Zahvaljujući pozicijama i autoritetu koje su navedene osobe zauzimale, njihovo delovanje može se smatrati neposrednim uticajem Katoličke crkve na cenzuru filma. Posredno delovanje ova religijska institucija vršila je putem brojnih civilnih organizacija koje su osnivane od strane katoličke zajednice, a koje su se bavile zagovaranjem strožijih zakona vezanih za cenzuru filma i apelovale na svoje vernike da bojkotuju filmove koji su obeleženi kao nemoralni. Kako je u to vreme u SAD živelo oko 20 miliona katoličkih vernika, koji su pripadali

---

[410] Herbert N. Foerstel, *Banned in the media: a reference guide to censorship in the press, motion pictures, broadcasting, and the internet*, op.cit., 20.
[411] Laura Wittern-Keller, *Freedom of the screen: legal challenges to state film censorship, 1915-1981*, op.cit., 71.
[412] Ibid., 65-88.

mahom radničkoj klasi i živeli u urbanim područjima, jasno je da su upravo oni činili veliki deo filmske publike. Pozivanje na bojkot svojih vernika nanelo bi veliku ekonomsku štetu filmskoj industriji, budući da su ovakve organizacije imale pristup velikom broju ljudi, imale su resurse za širenje informacija i uz to su bile veoma dobro umrežene i koordinisane kako na lokalnom tako i na regionalnom planu.[413] Zahvaljujući tome njihov uticaj na politiku cenzurisanja filmova bio je izuzetno veliki. Jedna od takvih organizacija bila je Nacionalna legija pristojnosti (National Legion of Decency) formirana 1933. godine na inicijativu visokih crkvenih poglavara Katoličke crkve uz Papin blagoslov.[414] Ova organizacija je primala u svoje redove i Jevreje i Protestante koji su se zalagali za strožiju cenzuru filmova budući da su, kako navodi američki istoričar filma Gregori Blek (Gregory D. Black):

> „[s]vi oni želeli zabavne filmove koji naglašavaju to da su crkva, vlada i porodica kamen temeljac uređenog društva; da uspeh i sreća proističu iz poštovanja rada u tom sistemu".[415]

Gregori Blek takođe ističe da je za razumevanje američkih filmova iz perioda Zlatnog doba Holivuda neophodno uzeti u obzir informacije o tome ko je bio odgovoran za cenzuru, kako se ta cenzura sprovodila i koji su razlozi njenog uvođenja:

> „Neophodno je razumeti i svrhu cenzure i način na koji je funkcionisala u okviru studijskog sistema zbog toga što je cenzura holivudskih filmova bila prvenstveno cenzura ideja. [...] Katolička crkva je strahovala da će filmovi potkopati njenu ulogu moralnog čuvara te je zbog toga prisiljavala Holivud da promoviše sliku društva koje podržava autoritet crkve i države kao ravnopravnih partnera."[416]

---

[413] Gregory D. Black, „Censorship: An Historical Interpretation", *Journal of Dramatic Theory and Criticism*, Vol. VI, No. 1,1991, 167-185.
[414] Thomas Doherty, *Hollywood's censor: Joseph I. Breen and the Production Code Administration*, op.cit. 56-57.
[415] Gregory D. Black, *Hollywood Censored: Morality Codes, Catholics, and the Movies*, Cambridge University Press, New York, 1994, 39.
[416] Gregory D. Black, „Censorship: An Historical Interpretation", op.cit., 183.

Katolička crkva je najpre zahvaljujući šefu Administracije produkcijskog koda Džozefu Brinu, a zatim i Nacionalnoj legiji pristojnosti praktično bila jedan od najznačajnijih i najuticajnijih cenzora Holivudske produkcije filmova od 1934. do 1954. godine.[417] Međutim, tokom 1950-ih godina došlo je do značajnih promena koje su se odrazile na holivudsku filmsku industriju i koje su vremenom neminovno dovele i do promene načina cenzurisanja filmova. U tom periodu uticaj Katoličke crkve je sve više slabio zahvaljujući građanskim pokretima koji su se zalagali za odvajanje crkve i države. Pored toga prikazivanje evropskih filmova kao i porast popularnosti televizije kao novog medija doprinosio je sve manjoj zaradi holivudskih filmova. Nezavisni distributeri evropskih filmova sve više su odbijali da se povinuju pravilima koje je nametala Administracija produkcijskog koda, te su zahvaljujući tome evropski filmovi postali ozbiljna konkurencija holivudskoj produkciji. Posebno zbog toga što su državne zakonske regulative vezane za cenzuru bile znatno blaže od onih koje je propisivao Holivud, pa su distributeri evropskih filmova dobijali sve više pozitivnih sudskih presuda na uložene žalbe po pitanju cenzure. Takođe, ono što je značajno uzdrmalo Holivud jeste presuda Vrhovnog suda SAD doneta 1948. godine kojom je monopolistička praksa ove filmske industrije stavljena van zakona.[418] Naime, holivudski studijski sistem je integrisao sve aspekte filma – od proizvodnje, preko distribucije do prikazivanja, čime je uspostavio specifične uslove tržišta na kojem su gubitnici bili svi koji su van sistema. Zahvaljujući ovoj sudskoj presudi pojavio se veliki broj nezavisnih bioskopa koji nisu prikazivali holivudske filmove, kao i veliki broj nezavisnih producentskih kuća koje nisu ni na koji način bile zavisne od holivudskog studijskog sistema. Četiri godine nakon ove presude Vrhovni sud je doneo još jednu presudu koja se smatra prekretnicom u američkoj filmskoj industriji. Reč je o presudi donetoj 1952. godine u sporu Birstin protiv Vilsona (Burstyn v. Wilson). U ovom slučaju sud je po prvi put medij filma prepoznao kao umetnički medij te je u skladu sa tim doneta sudska odluka prema kojoj se Prvim amandmanom, koji štiti slobodu govora, mora zaštititi i filmska umetnost.[419] Uz sve navedeno

---

[417] Laura Wittem-Keller, *Freedom of the screen: legal challenges to state film censorship, 1915-1981*, op.cit., 115.
[418] Herbert N. Foerstel, *Banned in the media: a reference guide to censorship in the press, motion pictures, broadcasting, and the internet*, op.cit., 23.
[419] Laura Wittem-Keller, *Freedom of the screen: legal challenges to state film censorship, 1915-1981*, op.cit., 276.

pojava televizije kao novog konkurentskog medija[420] dodatno je ekonomski ugrozila Holivud i doprinela najpre liberalizaciji Produkcijskog koda, kome je godinama sve više gubio na značaju, da bi krajem 1960-godina bio potpuno napušten kao sistem cenzure.

Društveni uticaj religijskih i konzervativnih društvenih grupa koje su se najviše i zalagale za cenzuru medija značajno je oslabio tokom 1960-ih godina – koje se istorisjki gledano mogu klasifikovati kao decenija koju su obeležile velike društvene promene. Tu je reč o antiratnim pokretima, zatim počecima borbe za građanska prava, seksualnoj revoluciji, razvoju različitih kontrakulturnih grupa i pokreta, suprotstavljanju nametnutim društvenim normama u domenu odevanja, upotrebe narkotika, popularne muzike i tako dalje. Kultura ovog perioda privilegovala je vrednosti kao što su individualnost, sloboda, jednakost među ljudima i pacifizam.

Svi navedeni razlozi, uz pomenute tada aktuelne društvene promene, uticali su na menjanje stavova prema cenzuri i njeno progresivno slabljenje. Pa ipak, to svakako nije značilo da se odnos cenzora istovremeno i na isti način menjao prema svim do tada zabranjivanim sadržajima. Izvođenje seksualnosti i rodnosti koje se nisu uklapale u normative i dalje su bili nešto što se nije smelo prikazivati ili čak na bilo koji način insinuirati, a posebno ne u pozitivnom svetlu. Takvo stanje stvari se kada je reč o menjstrim filmu nije promenilo ni u narednih nekoliko decenija.

> „Od vrha do dna, od multimilionskih blokbastera pa do jeftinih i veselih *grindhouse* filmova snimljenih na brzinu, holivudski film ostao je mašina u kojoj se društvenim konfliktom upravlja i manipuliše u cilju udobnosti pretpostavljene većinske publike. Rasni, seksualni i generacijski konflikti se rešavaju u korist zamišljenog i idealizovanog centra od kog su dozvoljena samo skromna odstupanja.“[421]

---

[420] Geoffrey Nowell-Smith, „Introduction: The modern cinema 1960-1995“, 98 *Oxford History of World Cinema*, edited by: Geoffrey Nowell-Smith, Oxford University Press, Oxford and New York, 1997, 463-465.
[421] Geoffrey Nowell-Smith, „Introduction: The modern cinema 1960-1995“, op. cit., 464.

Novi sistem cenzure kreirao je i uveo Džek Valenti (Jack Valenti) koji je od 1966. do 2004. godine bio angažovan na mestu predsednika Američke filmske asocijacije[422] (Motion Picture Association of America). Njegova odluka o uvođenju sistema rangiranja filmova kao novog oblika cenzure, podstaknuta je nizom sudskih presuda Vrhovnog suda kojima je praktično pripreman teren za novi vid cenzure bazirane na državnoj zakonskoj regulativi. Da bi sprečio kreiranje federalnog zakona kojim bi država pravno regulisala cenzuru filma, Valenti je izdejstvovao uvođenje autocenzure na sličan način na koji je to uradio Vilijam Hejs tri decenije pre njega. Međutim, ovaj put cenzura je podrazumevala uvođenje sistema rangiranja filmova koji se bazira na proceni njihovih sadržaja i utvrđivanju njihove prikladnosti za određene starosne grupe gledalaca. Ovde se, pre svega, misli na starosne grupe koje obuhvataju decu i mlade. Tokom 1960-ih godina kada se produkcijski kod već uveliko nije striktno poštovao, a u cilju zaštite mladih, na lokalnom novu su donošene uredbe prema kojima su određeni filmovi ograničavani isključivo na stariju publiku. Samo u toku 1966. godine doneto je četiri sudske presude kojima je potvrđena ustavnost i opravdanost ovakvih uredbi. Jedna od njih je i presuda koja se odnosila na uredbu donetu 1966. godine u gradu Dalasu. Ova uredba podrazumevala je klasifikovanje filmova u dve kategorije: prikladni za mlade i neprikladni za mlade. Kategorija mladih obuhvatala je sve osobe mlađe od 16 godina. Ukoliko je film označen kao neprikladan za mlade to je podrazumevalo i zabranu prodaje bioskopskih ulaznica licima mlađim od 16 godina. O tome koji film spada u koju kategoriju odlučivao je Odbor za klasifikaciju filmova u Dalasu (Dallas motion picture classification board). U sadržaje koji su neprikladni za mlade spadalo je prikazivanje svega što bi mlade moglo podsticati na vršenje krivičnih dela ili usvajanje društveno neprihvatljivog ponašanja. Tu se, pre svega, mislilo na scene nasilja, kriminala, na prikazivanje golotinje, promiskuiteta, vanbračnih seksualnih odnosa i „abnormalnih seksualnih odnosa“[423].

Presuda Vrhovog suda u slučaju Dalas, kao i druge slične presude, bile su ključne za brzu reakciju Džeka Valentija koja je za cilj imala dobrovoljno uvođenje autocenzure od strane Američke filmske asocijacije. Zabrinutost da će se ovakva praksa brzo proširiti, odnosno da će se

---

[422] Udruženju filmskih producenata i distribu43 Amerike je 1945. godine promenjen naziv u Američka filmska asocijacija, dakle reč je o istoj organizaciji. Leonard J. Leff and Jerold L. Simmons, *The dame in the kimono: Hollywood, censorship, and the Production Code*, The University Press of Kentucky, Lexington, 2001, 139.

[423] John F. Pritchard, „Constitutional Law: Obscenity. Children's Film Classification Statute Held Constitutional“, *California Law Review*, Volume 55, No. 3, 1967, 926-937, 926, doi:10.2307/3479452.

slične uredbe donositi i u drugim gradovima SAD, motivisala je Valentija da što hitnije osmisli sopstveni sistem rangiranja filmova. Taj sistem bi bio pod kontrolom Američke filmske asocijacije čime bi se izbeglo mešanje lokalnih, državnih ili federalnih cenzorskih odbora. Postojala su dva problema sa kojima bi se Američka filmska asocijacija suočila ukoliko bi ovaj tip zakonski podržanih odbora donosio odluke vezane za prikazivanje filmova u SAD. Prvi problem je to što bi ovi odbori mogli biti znatno strožiji u oceni pogodnosti filmova za prikazivanje mladima. Dok je drugi problem sadržan u činjenici da bi zapravo putem tih odbora važne odluke vezane za holivudsku filmsku industriju donosio neko sa strane koje van tog sistema, odnosno, neko ko ne bi imao razloga da podržava isključivo interese šest velikih filmskih studija koji čine Američku filmsku asocijaciju. Drugim rečima, gašenje Produkcijskog koda i uvođenje njegove zamene u vidu sistema rangiranja filmova, jeste još jedan vid nametanja pravila i uslova koji idu u prilog samo najvećim holivudskim studijima, dok istovremeno imaju negativan uticaj na nezavisnu produkciju.[424]

Sistem rangiranja filmova kao novi sistem cenzurisanja uveden je krajem 1968. godine i obuhvatao je sledeće četiri kategorije:

- G – (general audiences) opšta publika, ovu oznaku dobijali su filmovi koji se preporučuju svim uzrastima;
- M – (mature audiences) zrela publika, ovu oznaku dobijali su filmovi namenjeni odraslima sa napomenom da mlađa publika može gledati ove filmove uz roditeljski nadzor;
- R – (restricted) ograničeno, ova oznaka podrazumevala je starosno ograničenje publike i njome su obeležavani filmovi koji nisu dozvoljeni mlađima od 16 godina bez pratnje roditelja;
- X – zabranjeno za osobe mlađe od 16 godina.[425]

Kategorija M je 1970. godine preimenovana u kategoriju GP – (general audiences, parental guidance suggested) opšta publika uz preporučeni roditeljski nadzor, dakle njome su obeležavani

42

[424] Jon Lewis, *Hollywood v. hard core: how the struggle over censorship saved the modern film industry*, New York University Press, New York and London, 2002, 135-136.

[425] Jane M. Friedman, „The Motion Picture Rating System of 1968: A Constitutional Analysis of Self-Regulation by the Film Industry", *Columbia Law Review*, Volume 73, No. 2, 1973, 185-240, 192, doi:10.2307/1121227.

filmovi namenjeni opštoj publici uz napomenu da je za mlade preporučen nadzor roditelja. Dve godine kasnije ova kategorija je preimenovana u PG – (parental guidance suggested, some material may not be suitable for pre-teenagers) preporučen roditeljski nadzor uz napomenu da neki delovi sadržaja nisu preporučljivi za decu mlađu od 13 godina. Od 1984. godine ova kategorija podeljena je na dve kategorije, tj. praktično je uz kategoriju PG uvedena još jedna kategorija a reč je o kategoriji PG-13 uz koju je išla i napomena da se roditelji strogo upozoravaju na sadržaje koji nisu prikladni za mlađe od 13 godina.[426] Za kategorije R i X starosna granicaje 1970. godine podignuta na 17 godina, s tim da je 1990. godine oznaka kategorije X promenjena u NC-17 (no children under 17 admitted) – zabranjeno za mlađe od 17 godina. Nakon toga u ovu kategoriju uneta je još jedna izmena 1996. godine, kada je doneta odluka da filmovi označeni kao NC-17 nisu pogodni ni za osobe od 17 godina kao ni za sve one ispod te starosne granice. Uvođenje dodatnih napomena i objašnjenja uz kategoriju R uvedeno je 1990. godine, dok su za PG, PG-13 i NC-17 dodatna objašnjenja i napomene uvedene tek 2000. godine. Sve ove izmene i dopune uvođene su kako bi sistem klasifikacije bio što precizniji i razumljiviji roditeljima. Pored toga sav reklamni i promotivni materijal za filmove koji su prošli rangiranje takođe mora proći procenu i rangiranje kako bi bio odobren za prikazivanje opštoj publici ili, pak, dobio samo dozovlu za prikazivanje sa ograničenjima. To važi za video trejlere koji se emituju u bioskopima, na televiziji ili na uličnim video bilbordima, zatim za reklame u dnevnoj štampi i periodici, kao i za postere i nalepnice koje se postavljaju na javnim mestima. Prema Džeku Valentiju ciljevi klasifikacije filmova prema navedenim kategorijama bili su – omogućavanje umetničke slobode, a istovremeno i ispunjavanje društvenih zahteva koji se tiču održavanja određenog moralnog standarda.[427] Ne postoji zakon prema kome svaki film mora proći kroz sistem rangiranja, te je u skladu sa tim Valenti tvrdio da tu nema govora o cenzuri ili uvođenju nekakve regulacije, već da je isključivo reč o sistemu kategorizacije koji ima za cilj informisanje roditelja o sadržaju filmova.[428]

---

[426] Filipa Antunes, "Rethinking PG-13: Ratings and the Boundaries of Childhood and Horror, *Journal of Film and Vi* Volume 69, No. 1, 2017, 27-43, doi: 10.5406/jfilmvideo.69.1.0027

[427] Leonard J. Leff and Jerold L. Simmons, *The dame in the kimono: Hollywood, censorship, and the Production Co*, op. cit., 274.

Laura Wittern-Keller, *Freedom of the screen: legal challenges to state film censorship, 1915-1981*, op.cit.279.

Jon Lewis, *Hollywood v. hard core: how the struggle over censorship saved the modern film industry*, op.cit., 141.

„Sistem rangiranja postoji da bi roditelji mogli da dobiju jasne, koncizne informacije o sadržaju filma kako bi im bilo lakše da odrede da li je film prikladan za njihovu decu. [...] Rangiranjem filma ne procenjuje se njegov kvalitet ili društvena vrednost niti se cenzuriše bilo koji aspekt filma. Rangiranjem se jednostavno samo pružaju jasne informacije roditeljima (i svim zainteresovanim gledaocima) o sadržaju filma."[429]

Međutim, u praksi ovaj sistem kategorizacije ne ostavlja izbor roditeljima kada su u pitanju filmovi koji su označeni kao NC-17, budući da je za ovu kategoriju filmova zabranjena prodaja bioskopskih ulaznica osobama mlađim od 18 godina bez obzira na to da li su u pratnji roditelja ili ne. To znači da se ovde ipak ne radi samo o informisanju, već i o uvođenju određenih ograničenja, odnosno o izvesnom obliku cenzure. Osim toga, filmove iz ove kategorije je često teško pronaći i u radnjama koje se bave iznajmljivanjem ili prodajom filmova. Oni se ne prikazuju ni u svim bioskopima, a najviše ih izbegavaju veliki bioskopski lanci, te ih je uglavnom moguće pogledati samo u manjim nezavisnim bioskopima. Dakle, ne samo da su neodstupni mladima, već su zahvaljujući posledicama kategorizacije nedostupni i odraslima koji moraju mnogo više da se potrude ukoliko žele da pogledaju film koji nosi oznaku NC-17. Reklamiranje ovih filmova je strogo ograničeno i to ne samo kada reklama uključuje prikazivanje trejlera, već čak i kada su štampani mediji u pitanju.[430] Iz svih navedenih razloga oznaka NC-17 se žargonski naziva i 'poljubac smrti' jer su filmovi iz ove kategorije praktično osuđeni na finansijske gubitke i malobrojnu publiku.

Posao rangiranja filmova i donošenje odluka o njihovoj kategorizaciji izvršava Uprava za klasifikaciju i rangiranje (Classification and Rating Administration, CARA) koja funkcioniše kao nezavisna uprava u okviru Američke filmske asocijacije. Detaljan način rada ove uprave kao i identitet većine članova odbora koji rade na poslovima rangiranja filmova nije poznat javnosti. Prema informacijama koje su dostupne i javne – članovi odbora su osobe koje nemaju neke

---

[429] The Classification and Ratings Administration, *The Movie Rating System: Its History, How It Works and Its Enduring Value*, Motion Picture Association of America, Inc, Sherman Oaks, Washington, 2010, 10, 6. http://filmratings.com/Content/downloads/cara_about_voluntary_movie_rating.pdf

[430] Ron Leone, "Rated Sex: An Analysis of the MPAA's Use of the R and NC-17 Ratings", *Communication Research Reports*, Volume 21, Number 1, 2004, 68-74. doi: 10.1080/08824090409359968.

specifične stručne kvalifikacije za obavljanje tog posla, već su u pitanju „nezavisni roditelji“[431] koji „imaju kapacitet da se stave u ulogu većine američkih roditelja“[432]. Stariji članovi odbora, čija su imena poznata javnosti, mogu biti osobe koje imaju decu stariju od 17 godina, dok mlađi članovi odbora čiji identitet se drži u tajnosti, moraju imati decu starosti između 5 i 17 godina. Članovi odbora ne mogu biti osobe koje su trenutno zaposlene ili su u prošlosti bile zaposlene u filmskoj industriji.[433] Do odluke o kategorizaciji filmova dolazi se glasanjem, a prilikom procesa razmatranja članovi odbora procenjuju u kojoj meri su prisutni opisi ili scene seksa, nasilja, golotinje, upotrebe narkotika ili, pak, drugog društveno neprihvatljivog ponašanja i neprimerenog izražavanja. Nakon donošenja odluke stariji član odbora obaveštava režisera o kategoriji koju je film dobio uz dodatno obrazloženje te odluke. Režiser ima mogućnost ponovnog slanja filma na rangiranje, ali tek nakon modifikovanja određenih 'problematičnih' scena ili elemenata sadržaja, a sve u cilju dobijanja 'povoljnije' kategorije. Takođe, na donetu odluku režiser ima pravo žalbe koju upućuje Odboru za žalbe na rangiranje (Rating Appeals Board) koji može preinačiti odluku. Ipak, do toga dolazi vrlo retko na šta ukazuje i sama Uprava za klasifikaciju i rangiranje navodeći da od ukupno 800 do 900 filmova koje odbor godišnje pregleda, za manje od 12 odluka režiseri ulažu žalbu koja je u proseku samo u 3 do 4 slučaja praćena preinačavanjem odluke o klasifikaciji.[434] Za razliku od ulaganja žalbi mnogo češća praksa je izbacivanje/skraćivanje specifičnih scena ili unošenje izmena u određene scene kako bi film kategorije NC-17 bio prebačen u kategoriju R koja sa sobom nosi znatno manje ograničenja. Režiseri i režiserke su često prinuđeni na ovu opciju budući da producentske kuće i distributeri odbijaju da na tržište puste film koji je klasifikovan kao NC-17.

Uprkos višedecenjskom insistiranju Američke filmske asocijacije, na tome da se sistem rangiranja ne može poistovećivati sa cenzurom, jasno je da je upravo cenzura jedna od glavnih posledica načina na koji ovaj sistem klasifikacije filmova funkcioniše. Rad Uprave za klasifikaciju i rangiranje može se okarakterisati kao cenzorski ne samo zbog toga što je nekim filmovima onemogućeno ravnopravno pristupanje tržištu, već i zbog specifične kontrole

[431] https://www.mpaa.org/film-ratings/, pristupljeno 23.10.2018.
[432] Ron Leone, "Contemplating Ratings: An Examination of What the MPAA Considers 'Too Far for R' and Why", *Journal of Communication*, Volume 52, Issue 4, 2002, 938-954, 939. doi: 10.1111/j.1460-2466.2002.tb02582.x
[433] The Classification and Ratings Administration, *The Movie Rating System: Its History, How It Works and Its Enduring Value*, op.cit., 11-12.
[434] Ibid., 13.

sadržaja. Rezultati istraživanja različitih autora idu u prilog tvrdnjama da odbor za rangiranje prilikom procesa kategorizacije filmova u većoj meri toleriše scene nasilja od scena seksualnih odnosa.[435] U skladu sa tim veoma je uobičajeno da filmovi koji sadrže scene brutalnog nasilja, ali ne i scene seksualnih odnosa, budu svrstani u kategoriju R, dok filmovi koji sadrže scene seksualnih odnosa, ali ne i brutalnog nasilja, bivaju svrstavani u kategoriju NC-17. U nameri da proveri da li odbor za rangiranje zaista ima različit tretman prema nasilnim u odnosu na seksualne sadržaje u filmovima, Ron Leone je sproveo studiju čiji rezultati su dokazali tačnost ove tvrdnje.[436] On je, analizirajući sadržaje koji su bili eliminisani iz filmova kako bi bili prebačeni iz NC-17 u R kategoriju, došao do rezultata koji pokazuju da se zaista radi o znatnom većem procentu izbacivanja/brisanja seksualnih u odnosu na nasilne sadržaje. Drugim rečima, on je potvrdio hipotezu da odbor za rangiranje strožije ocenjuje filmove sa seksualnim sadržajem nego filmove sa nasilnim sadržajem.

> „Nasilni sadržaj retko čini film previše 'intenzivnim' za R kategoriju; sa druge strane, seksualni sadržaj je često 'najveći prestupnik'."[437]

> „Članovi Uprave za klasifikaciju i rangiranje, zahvaljujući svojim odlukama, obezbeđuju deci lakši pristup nečemu što je za njih štetnije – nasilju. Oni to rade uprkos brojnim istraživanjima koja sugerišu da bi obrnuti tretman bio od veće koristi i roditeljima i deci."[438]

---

[435] Barbara J. Wilson, Daniel Linz, and Barbara Randall, „Applying Social Science Research to Film Ratings: A Shift from Offensiveness to Harmful Effects", *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, Volume 34, Number 4, 1990, 443-468, doi: 10.1080/08838159009386754; Ron Leone, "Rated Sex: An Analysis of the MPAA's Use of the R and NC-17 Ratings", op.cit.

[436] Ron Leone, „Contemplating Ratings: An Examination of What the MPAA Considers 'Too Far for R' and Why", *Journal of Communication*, Volume 52, Issue 4, 2002, 938-954, doi: 10.1111/j.1460-2466.2002.tb02582.x.

[437] Ron Leone, "Rated Sex: An Analysis of the MPAA's Use of the R and NC-17 Ratings", op.cit., 69.

[438] Ron Leone, „Contemplating Ratings: An Examination of What the MPAA Considers 'Too Far for R' and Why", op.cit., 949.

Ron Leone smatra da se kontinuirano sprovođenje ovakve prakse može objasniti uz pomoć teorije 'efekta treće osobe' (third-person effect)[439] koja objašnjava pojavu da većina ljudi minimizuje uticaj medija na njih same, dok istovremeno preuveličava uticaj medija na druge osobe. U slučaju medija filma članovi odbora za rangiranje polaze od stava da se seksualni sadržaji mogu označiti kao *nemoralni*, za razliku od nasilnih, te da su u skladu sa tim štetniji i kao takvi neprihvatljivi za prikazivanje deci i mladima.[440] U skladu sa ovim viđenjem cilj koji ispred sebe ima Američka filmska asocijacija, i sama ideja koja podupire sistem rangiranja filmova, ne razlikuju se od cilja i ideje koji su bili motivacija za kreiranje produkcijskog koda, a kojima se podrazumevalo da – treba zabraniti filmove koji na bilo koji način „snižavaju moralne standarde onih koji ih gledaju"[441]. Prikazivanje golotinje i seksualnosti je očigledno prema načelima kojima se vodi većinsko društvo, nemoralnije od prikazivanja nasilja i ubijanja,[442] te u skladu sa tim cenzura ovih sadržaja opstaje u različitim oblicima, ali sa istim ciljem od samog nastanka medija filma pa sve do danas. Kada je u pitanju prikazivanje seksualnosti, razlika između produkcijskog koda i sistema rangiranja svakako postoji, budući da je u prvom slučaju bila reč o zabrani prikazivanja, dok je u drugom slučaju reč o izvesnom vidu represije kojom se prikazivanje seksualnosti strogo kontroliše i uređuje. Sistem rangiranja seksualnost smešta u poseban domen kroz kategoriju NC-17, čime ovu temu čini manje dostupnom većinskoj publici. Uslovi za prikazivanje seksualnosti van ove kategorije podrazumevaju niz pravila i zahteva kojima se seksualnost na filmu oblikuje u skladu sa poželjnim i društveno prihvatljivim obrascima. Dakle, od momenta kada su zabrane prikazivanja seksualnosti prestale da važe, uvedena su pravila koja diktiraju na koji način je prihvatljivo prikazivati seksualnost većinskoj publici. Na osnovu odluka o kategorizaciji koje donosi odbor za rangiranje i njihovih zahteva za izbacivanje određenih scena kako bi film prešao u drugu kategoriju, može se zaključiti da sama seksualnost nije više tabu tema posebno ukoliko se njeno prikazivanje svodi na ustaljene obrasce.

---

[439] Michael B. Salwen and Michel Dupagne, „The Third-Person Effect: Perceptions of the Media's Influence and Immoral Consequences", *Communication Research*, Volume 26, Number 5, 1999, 523-549, doi: 10.1177/009365099026005001.

[440] Ron Leone, „Contemplating Ratings: An Examination of What the MPAA Considers 'Too Far for R' and Why", op.cit., 949.

[441] Herbert N. Foerstel, *Banned in the media: a reference guide to censorship in the press, motion pictures, broadcasting, and the internet*, op.cit., 24.

[442] Kevin Sandler, *The naked truth: why Hollywood doesn't make X-rated movies*, Rutgers Unoversity Press, New Brunswick, New Jersey and London, 2007, 130.

To znači da veoma često samo od konteksta u kome se seksualnost prikazuje ili od pristupa temi zavisi u koju kategoriju će film biti svrstan. Na primer, ono što privlači pažnju kada su odluke odbora za rangiranje u pitanju, je činjenica da se prikazivanje ženskog seksualnog uživanja strogo sankcioniše, budući da se takve scene gotovo uvek označavaju kao problematične. Isto važi i za prikazivanje drugih elemenata ili vidova seksualnosti koji iz različitih razloga nisu društveno prihvatljivi. Uprkos tome što je evidentno da je tokom proteklih nekoliko decenija došlo do značajnih promena kada je u pitanju prikazivanje homoseksualnosti i transrodnosti na filmu, ne može se reći da se te promene mogu okarakterisati samo kao pozitivne. Učestalija pojava homoseksualnih ili transrodnih likova ne podrazumeva nužno i učestalije reprezentovanje tih identiteta u pozitivnom svetlu, čak nasuprot tome ovi likovi se prikazuju kao nesrećne, problematične, psihički labilne osobe sa nesređenim životom i tragičnim sudbinama. Njihova reprezentacija najčešće je opterećena stereotipima i predrasudama vezanim za seksualne i rodnje manjine. Homoseksualni i transrodni likovi nisu protagonisti holivudskih komercijalnih mejnstrim filmova, osim ukoliko nije reč o filmovima koji obrađuju teme usko vezane za problematiku koja se odnosi na nenormativnu seksualnost i rodnost. Ako se uzme u obzir ukupna holivudska produkcija veoma mali broj filmova se bavi LGBT temama i/ili uključuje LGBT likove.

Američka nevladina organizacija GLAAD od 2013. godine objavljuje izveštaje svojih istraživanja koja su usmerena na holivudsku filmsku produkciju, odnosno na filmove koji su snimljeni u najvećim holivudskim studijima. Reč je o izveštajima pod nazivom *Indeks odgovornosti studija* (*Studio Responsibility Index*) koji se publikuju jednom godišnje, a tiču se filmova koji su premijerno prikazani tokom prethodne kalendarske godine. Budući da je GLAAD organizacija koja se bavi montoringom medija i analizom postojećih oblika diskriminacije LGBT osoba u medijima, ovi izveštaji sadrže podatke i o kvantitativnim i o kvalitativnim pokazateljima reprezentacije LGBT osoba u filmovima. Najvažniji rezultati do kojih su došli analizom filmova snimljenih od 2012. do 2017. godine, su sledeći:

– u posmatranom periodu utvrđeno je da se u ukupnom broju filmova snimljenih u velikim holivudskim studijima procenat filmova u kojima se pojavljuju LGBT likovi kreće od 12,8% do 18,4%;

– u okviru tog procenta utvrđeno je da najviše ima filmova u kojima se prikazuju gej likovi, zatim slede filmovi u kojima se prikazuju lezbejke, pa biseksualne osobe i na kraju trans osobe koje su u periodu od šest godina reprezentovane ukupno u 4 filma;
– rodno određenje LGBT likova je takvo da su likovi muškog roda procentualno znatno više zastupljeni od likova ženskog roda;
– tokom prvih pet godina istraživanja najveći broj filmova sa LGBT likovima bile su komedije, izuzetak je jedino 2017. godina.
U okviru postojećeg broja filmova koji sadrže LGBT likove GLAAD vrši analizu reprezentacije tih likova u filmovima, odnosno, proveru da li ispunjavaju određene kriterijume koji su poznati kao Vito Ruso test (The Vitto Russo Test). Ovaj test sadrži tri kriterijuma koji podrazumevaju da:

> „1. Film sadrži lik koji je prepoznatljivo lezbejka, gej, biseksualna, transrodna i/ili kvir osoba.
> 2. Taj lik ne sme biti isključivo ili pretežno definisan svojom seksualnom orijentacijom ili rodnim identitetom. Tj. ovi likovi moraju uključivati istu vrstu jedinstvenih karakterinih osobina koje se uobičajeno koriste za razlikovanje strejt/ne-transrodnih likova jednih od drugih.
> 3. Taj lik mora biti vezan za zaplet na takav način da bi njegovo uklanjanje imalo značajan efekat. Tj. ovi likovi ne bi trebalo da budu tu samo da obezbede raznolikost, dočaraju urbanu autentičnost ili (možda najčešće) služiti za podsmevanje. Lik mora biti značajan.“[443]

Ono što je važno naglasiti je da filmovi koji ispunjavaju ova tri kriterijuma ne moraju nužno prikazivati LGBT osobe u pozitivnom svetlu već ih mogu prikazivati na uvredljiv, pogrdnan i/ili diskriminatorni način.

U priloženoj tabeli nalaze se statistički podaci dobijeni u periodu od 2012. do 2017. godine. Podaci se odnose na filmove snimljene u velikim holivudskim studijima.

---

[443] GLAAD, Studio Responsibility Index 2018, Glaad media institute, 2018, https://www.glaad.org/files/2018%20GLAAD%20Studio%20Responsibility%20Index.pdf, pristupljeno 08.11.2018.

Godina	Procenat filmova koji sadrže LGBT likove	Procenat filmova koji uključuju gej muškarce (G), lezbejke (L), biseksualne osobe (B) i trans osobe (T)	Rodni identitet prikazanih LGBT likova muški (M) ženski (Ž)		Procenat filmova koji zadovoljavaju kriterijume Vito Ruso testa
2012.[444]	13,8%	G 55,6% L 33% B 11% T 0%	M 63%	Ž 37%	43%
2013.[445]	16,7%	G 64,7% L 23,5 % B 17,7% T 11,8%	M 64%	Ž 36%	41%
2014.[446]	17,5%	G 65 % L 10% B 30% T 0%	M 68%	Ž 32%	55%
2015.[447]	17,5%	G 77% L 23% B 9% T 5%	M 77%	Ž 23%	36%
2016.[448]	18,4%	G 82,6% L 34,8% B 13% T 4,4 %	M 67%	Ž[449] 31%	39%
2017.[450]	12,8%	G 64% L 36% B 14% T 0%	M 71%	Ž 29%	64%

Tabela 1. Podaci dobijeni istraživanjima organizacije GLAAD

[444] GLAAD, Studio Responsibility Index 2013, Glaad media institute, 2013, http://www.glaad.org/files/GLAAD_2013_SRI.pdf, pristupljeno 08.11.2018.
[445] GLAAD, Studio Responsibility Index 2014, Glaad media institute, 2014, http://www.glaad.org/files/2014_SRI.pdf, pristupljeno 08.11.2018.
[446] GLAAD, Studio Responsibility Index 2015, Glaad media institute, 2015, http://www.glaad.org/files/2015_SRI.pdf, pristupljeno 08.11.2018.
[447] GLAAD, Studio Responsibility Index 2016, Glaad media institute, 2016, http://www.glaad.org/files/2016_SRI.pdf, pristupljeno 08.11.2018.
[448] GLAAD, Studio Responsibility Index 2017, Glaad media institute, 2017, http://www.glaad.org/files/2017_SRI.pdf, pristupljeno 08.11.2018.
[449] Od ukupno 70 LGBTQ likova u 2016. godini, jedan lik je rodno definisan kao nebinarna osoba. Ibid., 7, 30.
[450] GLAAD, Studio Responsibility Index 2018, op.cit.

Iz navedenih rezultata istraživanja može se videti da je procenat filmova koji uključuju LGBT likove izuzetno nizak, te da su među tim likovima gej muškarci ubedljivo najzastupljenija identitetska kategorija, dok su trans osobe najmanje zastupljena identitetska kategorija. U okviru ukupnog broja filmova koji uključuju LGBT likove prosečno manje od polovine tih filmova zadovoljava kriterijume Vito Ruso testa što znači da ukupan broj LGBT likova uključuje i one koji se pojavljuju i na nekoliko minuta ili čak sekundi.[451] Pored slabe zastupljenosti poseban problem predstavlja način reprezentacije budući da se LGBT likovi najčešće prikazuju u negativnom kontekstu. Homofobični i transfobični narativi i dalje su pristuni u velikom broju holivudskih mejnstrim filmova bez obzira na to da li se u njima pojavljuju LGBT likovi ili ne. Humor koji se zasniva na homofobičnim i transfobičnim izjavama ili, pak, činovi nasilja motivisani pretpostavkom o seksualnom i/ili rodnom identitetu su veoma česta pojava.[452]

> „Iako komedija može biti moćna alatka u kojoj se ogleda društvo i koja preispituje očekivanja, jeftine šale koje su kreirane bez ideje o tome da za poentu vica koriste društvenu grupu koja je već marginalizovana, samo pojačavaju neznanje i predrasude. Osim toga, pozicioniranje LGBTQ identiteta kao nečega što je samo po sebi apsurdno i što zaslužuje ismevanje zaista čini veliku štetu stvarnim ljudima koji svakodnevno doživljavaju uznemiravanje i nasilje.“[453]

Reprezentacija LGBT osoba u holivudskim filmovima oduvek se bazirala na različitim stereotipima i homofobičnim/transfobičnim zamislima o tome kako izgledaju, kako se ponašaju i, uopšte, kako žive seksualne i rodne manjine. Na primer, do 1950-ih godina gej muškarci su stereotipno prikazivani isključivo kao feminizirani likovi, dok je kasnije ovaj stereotip bio zamenjen stereotipom o nesrećnom i tragičnom životu na koji je svaki homoseksualac osuđen, zatim se pojavio stereotip o psihički obolelom homoseksualcu koji može biti ubica koiko i

---

[451] GLAAD, Studio Responsibility Index 2013, 6; GLAAD, Studio Responsibility Index 2014, 3; GLAAD, Studio Responsibility Index 2015, 8.
[452] http://www.newnownext.com/glaad-slams-hollywoods-rampant-homophobia-and-transphobia/09/2015/; https://www.glaad.org/sri/2015/additional-recommendations pritupljeno 11.11.2018.
[453] GLAAD, Studio Responsibility Index 2017, op.cit., 18.

samoubica, i tako dalje.[454] Vremenom su se stereotipi menjali, međutim, većina tih stereotipa zadržala se u određenoj meri, te se koriste i danas prilikom ukazivanja na nečiju seksualnu orijentaciju. Reprezentacija trans osoba se najčešće svodi na dva modela prikazivanja. Prvi model podrazumeva karikiranje rodnog izražavanja koje ima za cilj ismevanje. Karakterističan je za komedije u kojima se trans likovi pojavljuju u trajanju od jednog minuta, a najčešće i kraće od toga, i njihova svrha je da šokiraju i nasmeju publiku. Drugi model podrazumeva prikazivanje trans osobe kao počinioce ili pak žrtve jezivih zločina kao što su silovanja i ubistva.[455] Ukoliko se trans osoba nalazi u ulozi počinioca zločina uobičajeno je prikazana kao osoba sa ozbiljnim mentalnim problemima. Dva najpoznatija primera ovog modela prikazivanja su filmovi *Obučena da ubije* (*Dressed to kill*) iz 1980. godine i *Kad jaganjci utihnu* (*The silence of the lambs*) iz 1991. godine. U oba filma glavni antagonisti su ubice koje se bore sa sopstvenom željom za hiruškom rekonstrukcijom pola, te su i svi njihovi zločini posledica njihovog psihičkog stanja do kojeg ih je ta želja odvela. Reprezentacija trans žena je znatno zastupljenija od reprezentacije trans muškaraca[456] i to upravo zahvaljujući pretpostavci o tome da likovi trans žena u većoj meri mogu šokirati publiku od likova trans muškaraca.[457] Osim toga, postoji i pretpostavka o tome da se prenaglašavanjem rodnih stereotipa kod trans žena, postiže efekat dobrog humora, te se iz tog razloga reprezentacije njihovog rodnog identiteta neretko dovode do apsurda. Trans žene se najčešće reprezentuju kao seksualne radnice i osobe sa društvene margine čiji se rodni identitet previše seksualizuje u cilju isticanja ekscentričnosti. Sa druge strane, reprezentacija trans muškaraca svodi se najčešće na probleme vezane društveno neprihvatanje njihovog rodnog identiteta kao i na probleme koji se vezuju za medicinski proces rekonstrukcije pola. Oni se, kao i trans žene, veoma često prikazuju kao žrtve nasilnih zločina motivisanih transfobijom i homofobijom. Međutim, postoji razlika u vrsti prikazanog nasilja koje se izvodi nad trans

---

[454] Harry M. Benshoff and Sean Griffin, *Queer images: a history of gay and lesbian film in America*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham, 2006;
Vito Russo, *The Celluloid Closet: Homosexuality in the Movies*, Quality Paperback Book Club, New York, 1995, 39.

[455] Ibid., 179, 250; Nikki Reitz, „The Representation of Trans Women in Film and Television", *Cinesthesia*, Volume 7, Issue 1 , Article 36, 2017, dostupno na: https://scholarworks.gvsu.edu/cine/vol7/iss1/2

[456] Wibke Straube, *Trans Cinema and its Exit Scapes: A Transfeminist Reading of Utopian Sensibility and Gender Dissidence in Contemporary Film*, Linköping Studies in Arts and Science, No. 628 Linköping University, Linköping 2014, 39.

[457] Julia Serano, *Whipping Girl: A Transsexual Woman on Sexism and the Scapegoating of Femininity*, Seal Press, Berkeley, 2007.

ženama i trans muškarcima. Seksualno nasilje kao deo narativa filma koristi se kako bi se izrazila agresija cis muškaraca nad trans muškarcima. Takvo nasilje motivisano je idejom o tome da se rodno prestupanje, kakvo izvode trans muškarci u društvu, kažnjava silovanjem koje se nalazi u službi potvrđivanja rodne hijerarhije, odnosno, dominacije cis muškaraca.[458] Ovaj tip nasilja se najčešće ne primenjuje nad likovima trans žena u filmovima, pošto bi se u tom slučaju seksualni odnos cis muškarca i trans žene percipirao kao homoseksualni odnos. Zahvaljujući tome trans žene su u filmovima izložene drugim vidovima nasilja. Za razliku od trans muškaraca one se ne percipiraju kao pojava koja može destabilizovati rodnu hijerarhiju i dovesti u pitanje kategoriju muškosti. Naravno, to pravilo važi sve dok ne pokušaju da na bilo koji način zavedu cis muškarce od kojih se u tim prilikama očekuje homofobična reakcija praćena agresijom i fizičkim nasiljem u vidu prebijanja. U skladu sa navedenim vrlo čest element zapleta u filmovima koji sadrže trans likove jeste i prikrivanje njihovog rodnog identiteta, odnosno njegovo otkrivanje u presudnom trenutku. Time se trans osobe prikazuju kao prevaranti koji se služe obmanom u nameri da zadrže određenu društvenu poziciju ili ostvare neku ličnu korist, međutim bivaju razotkriveni i kažnjeni i to vrlo često na brutalan način.

Reprezentacija trans osoba podrazumeva njihovo identitetsko pozicioniranje isključivo u okviru binarnog rodnog normativa unutar koga teže ka ispunjavanju najtvrđih rodnih stereotipa. Po pravilu se potencira njihova želja za normalizacijom svog rodnog identiteta i potreba za utapanjem u većinsko društvo. Taj problem se postavlja kao centralni i najveći životni problem trans osoba zarad čijeg rešavanja bi žrtvovale sve drugo. Usled toga su vrlo često prikazane kao tužne i depresivne individue 'zarobljene u svom telu' koje za njih predstavlja izvor svih neprilika i životnih nevolja. Time se, zapravo, namerno ignorišu društvena i institucionalna transfobija i njihove posledice, jer se kao glavni uzrok problema targetiraju 'priroda', sudbina ili nesnađenost same trans osobe. Trans osoba se istovremeno definiše i kao uzrok problema i kao njegova žrtva čime se izoluje od ostatka sveta, jer jedino što joj preostaje jeste da se izbori sama sa sobom. Kako su dijagnoza depresije i anksioznosti vrlo često deo narativa koji se vezuje za trans likove, stiče se utisak da su ova psihička stanja urođena i neodvojiva od trans identiteta. Drugim rečima, stvoren je privid o tome da uzrok narušenog mentalnog zdravlja leži u rodnoj disforiji odnosno

11

[458] Wibke Straube, *Trans Cinema and its Exit Scapes: A Transfeminist Reading of Utopian Sensibility and Gender Dissidence in Contemporary Film*, op. cit., 213.

stanju psihičke nelagodnosti koju osoba oseća u odnosu na pol i rod koji su joj dodeljeni pri rođenju. Pri tome se trans osoba označava kao neko kome je nemoguće pomoći da prevaziđe sopstvene probleme, budući da su oni duboko ukorenjeni u njoj samoj. Na te probleme lako se nadovezuju i mnogi drugi poput alkoholizma i narkomanije, a koji vode daljem narušavanju kako psihičkog tako i fizičkog zdravlja i otežavaju ili, pak, potpuno onemogućavaju socijalno funkcionisanje. Ovakav način prikazivanja problema sa kojima se suočavaju trans osobe u potpunosti zanemaruje spoljašnje uticaje oličene u nasilju, stigmatizaciji i odbacivanju koji jesu deo životnog iskustva svih trans osoba bez obzira na njihova druga identitetska obeležja. Psihičko stanje i društveni status trans osoba nikada se ne prikazuju kao posledice višestruke diskriminacije kojoj su ove osobe svakodnevno izložene, a koja proizilazi iz društvene i institucionalne transfobije.

Zahvaljujući navedenim načinima reprezentacije trans osoba, koji su i najzastupljeniji u mediju filma, u velikoj meri je otežano povezivanje na emotivnom nivou, a još manje identifikovanje publike sa trans likovima. Većinska populacija u ovakvim filmovima može naći samo potvrdu već postojećih stereotipa i predrasuda što posledično može uticati samo na povećanje stepena transfobije u društvu. Za onaj deo publike koji čine trans osobe svakako se ne može reći da u prikazanim trans likovima mogu pronaći uzore koji bi ih osnažili i sa kojima bi mogli da se identifikuju, već upravo suprotno. Kod trans osoba medijski tekstovi, među kojima je i film, u najboljem slučaju mogu izazvati ljutnju i bes, dok najčešće izazivaju stid, strah i osećaj niže vrednosti. Ukoliko nije reč o komediji u kojoj trans likovi bivaju ismejavani, mejnstrim filmovi veoma često sadrže scene brutalnog nasilja koje ovi likovi doživljavaju. Osim toga, narativi ovih filmova kreirani su tako da kod publike stvaraju osećaj konstantnog prisustva neke opasnosti.[459] To kod trans publike izaziva strah i paniku, ne samo tokom gledanja filma već i nakon toga, te može ostaviti trajne posledice posebno zahvaljujući činjenici da se trans osobe tokom života vrlo često susreću sa pretnjama i diskriminacijom.[460] Filmovi u kojima su trans osobe prikazane kao neko ko će neminovno stradati ne bave se osudom transfobije već tragičnom sudbinom stvorenja koje nije uspelo da se uklopi u društvo u kome živi. Drugim rečima, trans

---

[459] Joanne Pidduck, „Risk and Queer Spectatorship“, *Screen*, Volume 42, No. 1, 2001, 97–102.
[460] Wibke Straube, *Trans Cinema and its Exit Scapes: A Transfeminist Reading of Utopian Sensibility and Gender Dissidence in Contemporary Film*, op. cit., 45.

osobe ne prikazuju se kao žrtve zločina iz mržnje, već kao žrtve sopstvene nesrećne i zle sudbine. Zbog toga se u tim filmovima pojavljuju kao usamljeni devijanti, retki slučajevi rodne patologije, bez kontakta sa drugim trans osobama – odnosno kao neko ko ne pripada ni jednoj zajednici, a pri tom je zbog svog identiteta odbačen i napušten od strane porodice, prijatelja i svoje okoline.[461] Ovaj vid reprezentacije života trans osobe kod ovog dela publike može izazvati produbljivanje trauma, očaj i gubitak nade i vere u to da se mogu izboriti za pristojan život koji će živeti bez straha, i da uopšte postoji mogućnost da budu prihvaćeni i voljeni. Pri tome, treba uzeti u obzir to da trans osobe najpre same sa sobom prolaze kroz proces otkrivanja i dešifrovanja sopstvenog rodnog identiteta, da bi zatim to podelile sa svojim najbližima, te da nakon toga često ostaju bez ikakve podrške sve dok ne stupe u kontakt sa trans zajednicom ili lokalnim aktivističkim organizacijama. Zbog toga se može reći da ovi filmovi obrađuju samo jedan niz mogućnosti i to onih koje vode ka događajima sa negativnim epilogom, dok potpuno zanemaruju sve druge realne potencijalnosti koje bi mogle dovesti do pozitivog ishoda. Poseban problem predstavlja to što likove trans osoba gotovo nikada ne tumače trans osobe već u najvećem broju slučajeva trans ženu glumi cis muškarac, dok trans muškarca uvek glumi cis žena. Time se, najpre, onemogućava veća vidljivost trans osoba, a osim toga (p)održava se jedan isti način reprezentacije trans identiteta zasnovan na binarnom polno/rodnom modelu telesnosti i rodnosti.

U nastavku teksta, na primeru tri studije slučaja, analiziraću odnos cenzorskog aparata i većinskog društva prema filmovima koji sadrže likove koji reprezentuju Drugost, kao i uticaj tih fimova na društveno konstruisanje ideje o Drugom. Sve tri studije slučaja odnose se na filmove koji su prošli kroz tri različita sistema sprovođenja cenzure budući da su snimljeni u vremenskom razmaku od tri, odnosno, četiri decenije. Prva studija slučaja je film *Freaks* [*Nakaze*] snimljen 1932. godine u periodu poznatom kao *Holivud pre koda* (*Pre-Code Hollywood*), odnosno, kao doba pre primene produkcijskog koda u Holivudu. Druga studija slučaja je film *Neki to vole vruće* (*Some like it hot*), snimljen 1959. godine u doba primene produkcijskog koda. Treća studija slučaja je film *Kavez za ptice* (*Birdcage*) snimljen 1996. godine u periodu primene sistema rangiranja filmova tj. cenzorskog sistema koji važi i danas.

---

[461] Ibid., 69.

Studija slučaja: film *Freaks* (1932)

Holivud pre koda obuhvata kratki period holivudske filmske produkcije između 1929. i 1934. godine,[462] odnosno, od vremena kada je zvučni film postao uobičajena široko rasprostranjena pojava do trenutka kada se i zvanično počelo sa strogom primenom produkcijskog koda 1. jula 1934. godine. Za filmove snimljene u ovom periodu može se reći da sadrže sve ono što je produkcijski kod strogo zabranjivao. Oni sačinjavaju jedinstvenu skupinu holivudskih filmova koji nisu proizvedeni u skladu sa cenzorskim zahtevima i pravilima, uprkos tome što su ta pravila bila uvedena još 1930. godine. U skladu sa tim, nije neobično to što su se narativi nekih filmova iz ovog perioda bavili temama vezanim za političke i ekonomske probleme koji su tada bili aktuelni, budući da je to vreme obeležila Velika ekonomska kriza. Jedan od popularnih žanrova Holivuda pre koda bio je i zatvorski film koji je preispitivao pravni sistem države kao i (ne)humanost zatvorskih uslova života.[463] Kriminal i nasilje bili su neizostavni deo izuzetno popularnog žanra poznatog kao gangsterski film. Isticanje ženske seksualnosti i preispitivanje institucije braka dve su osnovne karakteristike žanra koji su cenzori nazvali 'seks filmovi', a koji su zapravo pripadali različitim žanrovima od komedija, mjuzikla do drama i kriminalističkih filmova. Drugim rečima, sve ono što je bilo nezamislivo prikazivati nakon 1934. godine moglo se naći u filmovima iz doba pre koda, dakle, od političkih poruka, kritike kapitalizma i uopšte društvenog sistema, preko scena nasilja, narativa vezanih za organizovani kriminal, zapleta koji se vrte oko preljuba, promiskuiteta, bračnih problema i razvoda, pa do oskudno obučenih žena, seksualno sugestivnih poza i konačno likova homoseksualne orijentacije. Odstupanje od tradicionalnih društvenih vrednosti i moralnih načela, kao i uvođenje glavnih likova koji se ne pripadaju normativnim identitetskim pozicijama ili se ne uklapaju u zamišljeni ideal uzornih građana, obeležili su filmove ovog perioda.

---

[462] Mick LaSalle, *Dangerous men: pre-code Hollywood and the birth of the modern man*, Thomas Dune Books, St. Martin's Press, New York, 2002, 1.

[463] Thomas Doherty, *Pre-code Hollywood: sex, immorality, and insurrection in American cinema, 1930–1934*, op.cit., 157-170.

Jedan od izuzetno dobrih primera koji bi mogao reprezentovati Holivud pre koda jeste film *Freaks* čiji scenario je baziran na kratkoj priči pod naslovom *Spurs*[464], koju je 1923. godine objavio američki autor Tod Robins (Tod Robbins). Žanrovski se ovaj film klasifikuje kao horor, s tim da neki autori dovode u pitanje njegovu pripadnost ovom žanru zbog toga što sadrži elemente koji nisu u saglasju sa konvencijama klasičnog horor filma.[465] Film je producirao i režirao Tod Brauning (Tod Browning). Radnja filma odigrava se u cirkusu u kome se Hans, jedan od članova grupe koja nastupa u sajdšou programima, zaljubljuje u Kleopatru (Olga Baclanova), igračicu na trapezu, koja ga zavodi sa namerom da ga nakon venčanja otruje kako bi došla do njegovog nasledstva. Za razliku od Kleopatre, Hans pripada posebnom delu cirkuske trupe u okviru koje su angažovane isključivo osobe čija telesnost odstupa od normativa, te se iz tog razloga taj deo trupe naziva nakaze tj. frikovi (eng. freaks). Hansova telesna različitost počiva na tome da je on izuzetno niskog rasta u poređenju sa nekom prosečnom ljudskom visinom. Njega u filmu igra glumac i sajdšou performer Hari Erls (Harry Earles). U filmu se pojavljuju još dve osobe sa takvim tipom telesne razlike, a to su Frida sa kojom je Hans raskinuo vezu zbog Kleopatre, i Angeleno. Fridu igra glumica i sajdšou performerka Dejzi Erls (Daisy Earles) rođena sestra Harija Erlsa. U ulozi Angelena našao se glumac Anđelo Rozito (Angelo Rossitto). Ostale osobe iz trupe 'frikova' čine sajdšou performeri koji imaju neke druge neuobičajene telesne karakteristike. U filmu se pojavljuju sijamske bliznakinje Vajolet (Violet) i Dejzi (Daisy) Hilton (Hilton), Angelenova žena koja nema ruke, a koju igra Marta Moris (Martha Morris), još jedna žena bez ruku koju igra Frensis O'Konor (Frances O'Connor), momak sa pola tela Džoni Ek (Johnny Eck), ljudski skelet Piter Robinson (Peter Robinson), čovek bez udova koga igra Princ Randian (Prince Randian), Šlici (Schlitzie) koga igra Šlici Surtes (Schlitze Surtees), Glupan Pip (Pinhead Pip) koga igra Elvira Snou (Elvira Snow) i Glupan Zip (Pinhead Zip) koga igra Dženi Li Snou (Jenny Lee Snow), žene ptice od kojih je jedna Ko Ko (Koo Koo) igra je Mini Vulzi (Minnie Woolsey), dok drugu igra Elizabet Grin (Elizabeth Green), žena sa bradom koju igra Olga Roderik (Olga Roderick) i interpolna osoba Džozefina Džozef (Josephine Joseph) koju igra Džozefina Vas (Josephine Waas). Od svih navedenih osoba jedino Anđelo

---

[464] 112 Robbins, *Who Wants a Green Bottle? and Other Uneasy Tales*, Philip Allan, London, 1926.
[465] Angela M. Smith, *Hideous Progeny: Disability, Eugenics, and Classic Horror Cinema*, Columbia University Press, New York, 83-118.

Rozito nije bio sajdšou performer već samo glumac. Hari i Dejzi Erls, Vajolet i Dejzi Hilton, Džoni Ek i Šlici pojavlju se i u par drugih filmova, dok se ostali pojavljuju samo u ovom filmu. Kao i u realnosti oni su i u filmu deo cirkuske trupe koji se drži zajedno, budući da ih drugi radnici cirkusa ismevaju i fizički zlostavljaju. Kao Hansovi prijatelji i prijateljice oni najpre prihvataju Kleopatru, da bi nakon što ih ona javno zaspe uvredama shvatili kakve su zapravo njene namere i počeli da motre na nju. Videvši da ona nakon venčanja pokušava da otruje Hansa rešavaju da je spreče u tome i organizuju napad na nju. Na kraju filma ona je prikazana kao jedan od frikova, deo sajdšou programa, osoba bez udova, žena-kokoška deformisanog lica – što gledaoce navodi na pomisao da je sve to rezultat linča koji je preživela.

U filmu se osim Kleopatre pojavljuje još nekoliko likova koji rade u cirkusu ali ne pripadaju domenu drugosti, odnosno, likova čije telesne karakteristike ne odstupaju od normativa. To su klovnovi Frozo (Wallace Ford) i Rosko (Rosco Ates), dreserka foka Venus (Leila Hyams), snagator Herkul (Henry Victor), dvojica akrobata braća Rolo (Edward Brophy i Matt McHugh) i vlasnica cirkusa Madam Tetralini (Rose Dione). Iako svi zajedno žive i rade u cirkusu neki od njih sajdšou performere posmatraju sa gađenjem i smatraju ih nižom vrstom. Bilo kakav pokušaj uspostavljanja ravnopravnog odnosa koji sa njima iniciraju članovi sajdšou trupe završava se agresijom. Kleopatra ih verbalno napada u momentu kada objavljuju da je prihvataju kao *jednu od njih*. Herkul udarcem u lice nokautira Džozefinu Džozefa nakon što shvati da ova interpolna osoba gaji romantična osećanja prema njemu. Osim toga, Kleopatra i Herkul zajedno kuju zaveru da iz koristoljublja otruju Hansa, dok braća Rolo koriste svaku priliku da se u lice podsmevaju članovima sajdšou trupe. Nasuprot njima tu su i oni koji sa frikovima ostvaruju pozitivne odnose. Rosko je klovn koji muca, a oženjen je jednom od sijamskih bliznakinja, dok su Frozo i Venus uz Madam Tetralini prikazani kao neko ko brine i blagonaklono gleda na sajdšou trupu. Do samog kraja filma članovi sajdšou trupe su prikazani kao neko ko je predmet sprdnje, žrtva nasilja i zločina koji sprovodi jedan deo ljudi koji ne pripada njihovoj grupi, dok ih istovremeno drugi deo ljudi uzima u zaštitu. Međutim, na kraju filma članovi sajdšou trupe se pretvaraju u organizovanu skupinu spremnu da sprovede strašnu odmazdu i kazni Kleopatru i Herkula za pokušaj ubistva, za nasilje koje su vršili i za sve izrečene uvrede. Najpre se čini da je cilj reditelja da telesnu Drugost normalizuje, odnosno, da pokaže da su telesno nenormativne osobe zahvaljujući društvenim predrasudama diskriminisane i obeležene

kao monstrumi. Prikazivanjem segmenata njihovog svakodnevnog života, koji se ne razlikuje od života bilo koje druge osobe, režiser odstupa od klasičog horor narativa jer time ove ljude pokušava da približi gledaocima i predstavi ih u pozitivnom svetlu. Uprkos tome, on na samom kraju filma uvodi preokret kojim pokušava da pokaže sasvim suprotnu stvar – da je telesna Drugost u bilo kom obliku monstruozna i jeziva, kao i to da želja za osvetom otkriva pravo lice Drugosti. A to je lice kojeg se svi već plaše – hladnokrvo, proračunato, okrutno, jezivo, neljudsko. To je u filmu naročito istaknuto hijerarhizacijom članova sajdšou trupe, odnosno, naglašavanjem monstruoznosti samo nekolicine njih, te su u skladu sa tim samo oni koji u najvećoj meri odstupaju od telesnog normativa prikazani kao deo grupe koja je posegla za oružjem i aktivno učestvuje u krvavoj odmazdi. Oni predstavljaju Drugo telo koje se gega, puzi, baulja, gmiže kroz mulj i blato – Drugo telo koje je time prikazano kao zastrašujuće, odbojno, zazorno, animalno. Na kraju filma žrtve postaju zločinci, dok se u slučaju Kleopatre događa suprotno. Njena unutrašnja moralna nakaznost oličena u beskrupuloznosti i pohlepi, koja se od početka filma ističe, prerasta u telesnu nakaznost i ona zaista postaje *jedna od njih*. Savršeno telo prelepe mlade žene biva unakaženo. Time je uz prisustvo monstruoznog tela i nagoveštaja brutalnog nasilja, dodat još jedan ključni element koji se vezuje za žanr horor filmova, a to je dovođenje ženskog tela u opasnost.

Film *Freaks* sadrži veliki broj elemenata koji su prema pravilima produkcijskog koda bili zabranjeni za prikazivanje. Pušten je u bioskope zahvaljujući tome što je snimljen u vreme kada se produkcijski kod još uvek nije striktno poštovao, te se uticaj cenzure odrazio samo na dužinu filma. Originalno trajanje filma bilo je 90 minuta, ali nakon što je određeni broj scena izbačen prerađena verzija traje 64 minuta. Nakon pojavljivanja filmski kritičari su bili uglavnom negativni u ocenama ovog filma, pored toga imao je i loš prijem kod publike, pa je ubrzo nakon premijere bio povučen iz mnogih bioskopa u SAD. U Velikoj Britaniji bio je zabranjen 30 godina.[466] Na osnovu reakcija kritičara i publike može se zaključiti da je jedan od najvećih problema bio taj što su za film angažovani ljudi koji su zaista zahvaljujući svojim neobičnim telesnim karakteristikama radili u cirkusu kao sajdšou performeri. Jedan deo javnosti je takvu praksu oštro osudio smatrajući je zloupotrebom 'bolesnih' ljudi u cilju zarade, dok je većina

137

[466] Angela M. Smith, *Hideous Progeny: Disability, Eugenics, and Classic Horror Cinema*, op.cit., 93-94.

smatrala da je takvim ljudima mesto u sanatorijumima i bolnicama, a ne na ekranu, te su film komentarisali kao oličenje neukusa i bizarnosti. Takve reakcije nisu neobične za period kada se film pojavio, budući da je u to vreme medicina imala status naučnog autoriteta koji je patologizovao nenormativnu telesnost izmestivši je iz javnog prostora u bolnice i institucije.[467] U to vreme je i sajdšou, kao deo cirkuskog programa, izgubio na popularnosti i vremenom potpuno nestao kao oblik zabave.

> „Do 1940. godine frikovi su postali neprikladni za oko javnosti, determinisani su kao posebni 'slučajevi', okruženi i definisani profesionalnim aparatusom lekara, savetnika i specijalista za rehabilitaciju."[468]

Neuspeh ovog filma u 1930-im godinama, u poređenju sa popularnošću koji je cirkuski sajdšou program imao krajem 19. i početkom 20. veka, između ostalog, govori puno i o novonastalim promenama na planu definisanja i kategorizacije Drugosti. Zapravo, ovi primeri ukazuju i na ulogu nauke i njen uticaj na koncipiranje i sadržaj popularnog zabavnog programa za mase. Iako je reč o dva potpuno različita medija – film i cirkus u kontekstu SAD imaju puno sličnosti. Krajem 19. veka cirkus je postao poznat kao zabava za sve – muškarce, žene, decu iz svih slojeva društva, njegova šatra obuhvata pripadnike i pripadnice svih godišta, klasa, rasa i etničkih grupa. To je ono što je izdvajalo cirkus u odnosu na druge vidove popularne zabave toga doba kao što su pozorište, vodvilj, minstrel šou i plesna dvorana. On svakako nije imao to obeležje u doba svog nastanka, pa ni u prvih nekoliko decenija postojanja. Međutim, u trenutku kada je prerastao u ozbiljnu industriju zabave koju su vodile velike kompanije kao što su Cirkus braće Ringling (Ringling Brtohers Circus) i Barnumov i Bejlijev najveći šou na svetu (Barnum & Bailey's Greatest Show on Earth), vlasnici tih kompanija težili su marketingu koji bi cirkus predstavio kao zabavu za sve i koji bi naglašavao edukativnu stranu cirkuskih sadržaja. Zahvaljujući tome, cirkus se može svrstati u jedan od „najvažnijih popularnih oblika zabave u

---

[467] Rachel Adams, *Sideshow U.S.A.: Freaks and the American Cultural Imagination*, University of Chicago Press, Chicago, 2001.
[468] Rosemarie Garland Thomson, *Extraordinary bodies: figuring physical disability in American culture and literature*, Columbia University Press, New York, 1997, 79.

američkoj istoriji“[469]. Najveću popularnost imao je na prelazu iz 19. u 20. vek, dok se počeci te popularnosti vezuju za period nakon Američkog građanskog rata (vođenog od 1861 do 1865. godine). U decenijama nakon rata razvoj američke države obeležen je tehnološkim napredovanjem, privrednim rastom (u tom periodu ona postaje vodeća industrijska zemlja sveta), izgradnjom transkontinentalne železnice i razvojem komunikacija (nastanak i razvoj telegrafa i telefona). Razvoj cirkusa u tom periodu u korak prati napredak američke države koristeći sve prednosti novonastalih promena, a u prvom redu ekspanziju železničkog saobraćaja, te postaje sinonim za najveći putujući šou na svetu.[470] On je na taj način preuzeo ulogu medija budući da je gostovanjima širom cele države omogućavao ljudima da se po prvi put sretnu sa najnovijim tehnološkim izumima, 'egzotičnim' životinjama dovezenim sa drugih kontinenata, najnovijim muzičkim numerama i naravno 'svetskim čudima' u vidu ljudi sa drugačijim fizičkim karakteristikama od uobičajenih ili očekivanih, odnosno sa drugačijim fizičkim karakteristikama u odnosu na ono što je u konkretnom trenutku uspostavljeno kao društvena norma.[471]

Društveni fenomen i kulturni spektakl kao što je bio cirkus krajem 19. i početkom 20. veka svakako se može analizirati kao deo popularne i masovne kulture koji je operišući i manipulišući nacionalnim, etničkim, rasnim, rodnim, seksualnim i drugim stereotipima imao velikog udela u izgradnji američke nacije. A posebno u periodu nakon Američkog građanskog rata kada su pored procesa intenzivne industrijalizacije, urbanizacije i priliva imigranata bili aktuelni procesi izgradnje i konsolidacije jedinstvenog američkog identiteta.[472]

Reprezentacija telesne Drugosti bila je neizbežni deo programa američkog cirkusa druge polovine 19. veka, a realizovana je najviše kroz repertoar sajdšoua koji je činio sastavni deo

---

[469] Doug, A. Mishler, „Circus“, *The Guide to United States Popular Culture*, edited by Ray Broadus Browne and Pat Browne, The University of Wisconsin Press, Wisconsin, 2001, 172.

[470] Janet M. Davis, *The circus age: culture and society under the American big top*..., op.cit. 3–21.

[471] Veliki broj ljudi je u cirkusu prvi put videlo kinetoskop, električno osvetljenje, prototip automobila, lava, žirafu, slona (koji je postao simbol cirkusa), sijamske blizance, „najnižeg čoveka na svetu“, „ženu sa bradom“ i tako dalje. Doug, A. Mishler, „Circus“, *The Guide to United States Popular Culture*, edited by Ray Broadus Browne and Pat Browne, The University of Wisconsin Press, Wisconsin, 2001.

[472] Heather Richardson, „Reconstruction and the Nation“, *A companion to the Civil War and Reconstruction,* edited by Lacy Ford, Blackwell Publishers, Oxford, 2005, 447–467, 462–463.

raznovrsnog cirkuskog sadržaja. Sajdšou postavke se nisu mogle videti u okviru glavne šatre već su ih gledaoci mogli videti u okviru manjih šatri kreiranih za potrebe konkretnih sajdšou prezentacija. One su mogle biti koncipirane tako da se unutar jedne šatre po ceni jedne karte nudi deset atrakcija od kojih jedan deo čini prezentacija neobičnih ljudskih tela, a drugi deo izvođačke tačke kao što su gutanje vatre ili sablji i probadanje tela oštrim predmetima, ili se po ceni jedne karte nudila samo jedna prezentacija koja je u datom trenutku bila najpopularnija i najviše reklamirana. Termin *sajdšou* često se izjednačava sa terminom *frik šou* budući da je njegov program sadržao prezentacije različitih netipičnih/nestandardnih oblika ljudske fizičke pojavnosti koje su klasifikovane na osnovu toga da li je data nestandardna karakteristika urođena ili ne. Prezentacije ljudskih neobičnosti sa urođenim karakteristikama podrazumevale su prikazivanje ljudi izuzetno visokog ili izuzetno niskog rasta, ljude bez ekstremiteta ili sa viškom ekstremiteta, blizanaca koji su delili isto telo, rasne Drugosti i slično, dok su prezentacije ljudskih neobičnosti sa karakteristikama koje nisu urođene podrazumevale prikazivanje tetoviranih ljudi, izuzetno mršavih ili izuzetno gojaznih osoba i slično.[473] Kako su drugu polovinu 19. veka obeležile brojne rasističke teorije koje su se oslanjale na medicinu i pozivale na naučne dokaze, izlaganje osoba koje su pripadale drugačijim kulturama od zapadnoevropske i američke, a od kojih su mnoge dovedene sa prostora Afrike, Australije i Južne Amerike, promovisano je ne samo kao zabava već kao naučni i edukativni program, a efekat date reprezentacije bivao je pojačan pozivanjem na autoritet prirodnih i medicinskih nauka. Telesne karakteristike ovih osoba, nezavisno od toga da li su rezultat kulturalnih ili urođenih razlika[474], reprezentovane su kao čudne, grozne, degenerativne, nerazvijene i u svakom smislu inferiorne u odnosu na uspostavljeni normativ.[475] Najavljivane su i reklamirane uvredljivim sloganima kao što su 'Najružnija žena na svetu', 'Najčudniji živi ljudi iz najmračnijih dubina Afrike', 'Čudna divlja plemena', a često je scena na kojoj su bile izložene dekorisana tako da asocira na prirodno okruženje iz kog vode poreklo. Jedan od takvih primera je Krao Farini, devojčica poreklom iz Laosa koja je u detinjstvu

---

[473] Robert Bogdan, „The Social Construction of Freaks", *Freakery: Cultural Spectacles of the Extraordinary Body*, edited by Rosemarie Garland Thomson, New York University Press, New York and London, 1996, 23–37.

[474] Urođene razlike tiču se boje kože i telesnih proporcija, dok se kulturalnim specifičnostima mogu smatrati telesne karakteristike koje su posledica određenih ritualnih praksi kao što je na primer nošenje ogrlica koje vremenom uzrokuje produženje vrata (ovog običaja pridržavaju se pripadnice naroda Padaun iz Burme). Joe Nickell, *Secrets of the Sideshows*, The University Press of Kentucky, Kentucky, 2005.

[475] Iris Marion Young, *Justice and the Politics of Difference*, Princeton University Press, New Jersey, 1990.

najavljivana i predstavljana kao 'Devojčica-gorila', 'Devojčica-majmunče iz Laosa' i 'karika koja nedostaje' između majmuna i ljudske vrste. Ona je bila prinuđena da pozira pored gorile na sceni koja je dekorisana tako da podseća na džunglu.[476]

Rozmari Garland Tomson (Rosemary Garland Thomson) analizira i definiše „američki frik šou kao popularni društveni ritual koji je konstruisao i distribuirao likove čiji je ključni zadatak bio izlaganje američkim masama onoga što one zamišljaju da nisu"[477]. U tom svetlu, sve ono što odstupa od zadatog normativa i na bilo koji način se ne uklapa u definicije poželjnih telesnih karakteristika – formulisanih prema modelu mladog, snažnog, zdravog, belog muškarca anglosaksonskog porekla – klasifikuje se kao čudno, inferiorno, nerazvijeno, devijantno, abnormalno, bolesno i/ili ružno. Diskurs nauke tog doba, poglavito medicine, je izdvojio i naturalizovao rasne razlike označivši jedne kao idealni normativ i antitezu svim drugim, što svakako vodi do označavanja tih drugih kao manje vrednih. Pripadnik ili pripadnica druge rase se svodi na telo i telesne karakteristike koje postaju obeležje iz koga se izvode sve ostale osobine koje se mogu vezati za tu individuu, kao i za čitavu skupinu ljudi čijim se predstavnikom data individua smatra.[478] Isto je važilo i za telesne razlike koje nisu bile nužno vezane za rasu već pre za urođene ili stečene telesne karakteristike koje se nisu uklapale u zamišljeni normativ. Koncept frik šoua je podrazumevao određeni scenario i scenografiju, kao u slučaju Krao Farini, čiji je zadatak i cilj bio upravo to svođenje osobe na telesno, na telo kao tekst koji u datim istorijskim i društvenim uslovima biva iščitavan tako da sakriva i briše njihove druge individualne osobine pa čak i njihovu ljudskost. Predstavljanje ovih ljudi podrazumevalo je njihovu pasivnu ulogu čime su svođeni na objekt posmatranja, dok je aktivnu ulogu posmatrača imala publika i naravno, osoba koja obavlja posao prezentera odnosno onoga ko publici iznosi podatke vezane za predstavljenog 'frika'.

> „Amerikanac proizvodi i deluje dok je frik na sceni pasivan i u stanju mirovanja. Amerikanac gleda i imenuje dok je frik onaj koji je gledan i imenovan. Amerikanac je

---

[476] Janet M. Davis, *The circus age: culture and society under the American big top*, The University of North Carolina Press, Chapel hill & London, 2002, 128–130.
[477] Rosemarie Garland Thomson, *Extraordinary bodies: figuring physical disability in American culture and literature*, Columbia University Press, New York, 1997, 16.
[478] Stuart Hall, „The spectacle of the other", *Representation: cultural representations and signifying practices*, edited by: Stuart Hall, SAGE, London, 1997, 223–290.

> mobilan, on svojevoljno dolazi na šou i svojevoljno napušta šou i rangira se unutar društvenog poretka, dok je frik fiksiran, ograničen materijalnom konstrukcijom kao i konvencijom scene, društveno imoblilisan devijantnim telom. Amerikanac je racionalan i onaj koji kontroliše dok je frik sveden na telesno i subordiniran.“ [479]

Scena je postavljana tako da u prvom planu bude istaknuto, i publici jasno uočljivo, ono što se smatra najčudnijim/najegzotičnijim detaljem vezanim za prikazivanu osobu koja je često pozicionirana tako da se nalazi u udubljenju ispod nivoa na kome se nalazi publika, ili je publika bila smeštena na visećim platformama.[480] Frik šou je često nosio naziv i *pit šou* zbog mesta na kome se nalazila scena u odnosu na publiku (eng. *pit* znači rupa ili jama). Ovakav vid reprezentacije uspostavlja specifičnu vrstu i dinamiku odnosa posmatrača i posmatranih koja omogućava nedvosmisleno distanciranje jednih od drugih – fizičko i konceptualno – kako samom prirodom prostora u kome se nalaze, tako i narativom koji sačinjavaju i oblikuju svi drugi elementi predstavljanja koje šou podrazumeva. Oni koji su posmatrani, budući da su definisani kao primitivni, devijantni i abnormalni, smatraju se potencijalno opasnim, te stoga kontrolisani uslovi u okviru kojih se prikazuju omogućavaju posmatračima fizičku sigurnost i bezbednost. Osim toga, čitav taj kontekst u okviru koga se pripadnik privilegovane rase i tipa telesnosti susreće sa onim što je predstavljeno kao njegov antipod, obezbeđuje privid garantovane stabilnosti i u svakom smislu ispravnosti uspostavljene relacije. Drugim rečima, subjekt koji ima ulogu posmatrača i koji se nalazi na poziciji moći, budući da se uklapa u konsturisani normirani ideal, analizira i definiše ono što vidi kao nešto što je Drugo od njega samog, kao ono što nije on i kao ono što on ne sme, ne može biti i/ili postati. Sigurnost te pozicije omogućava mu sam koncept frik šoua koji onemogućava Drugom/onom koji je posmatran da ugrozi integritet subjekta i njegov status i mesto u okviru uspostavljenog društvenog poretka. Često su nazivi i najave frik šou prezentacija sadržale pitanje koje poziva gledaoce da sami definišu, odgonetnu i razreše misteriju prezentovane ljudske Drugosti. Prisustvujući prezentaciji koja u naslovu nosi

---

[479] Rosemarie Garland Thomson, *Extraordinary bodies: figuring physical disability in American culture and literature*..., op. cit. 65.
[480] Joe Nickell, *Secrets of the sideshows*, op. cit. 52.

pitanje 'Šta je to?', subjekt osim uloge posmatrača preuzima i ulogu onog koji ima moć da analizira, definiše i klasifikuje posmatrani objekt služeći se uspostavljenim normama.[481]

U periodu kada je dostigao najveću popularnost, tokom druge polovine 19. veka i u prvim decenijama 20. veka, frik šou je zahvaljujući društveno-političkim prilikama i kulturalnom kontekstu u okviru koga je promovisan, poslužio kao potpora razvoju tadašnjih ideologija koje su (zlo)upotrebile rasnu i telesnu razliku u cilju izdvajanja određenih društvenih grupa kao superiornih u odnosu na druge. Nametanjem shvatanja o tome da se samo neke kategorije oblika telesnosti mogu smatrati prihvatljivim, zdravim, normalnim i validnim, svi oni koji se ne uklapaju u te kategorije dobijali su poseban položaj/mesto u okviru društvenog poretka. Oni su obeleženi kao Drugost koja mora biti stavljena pod kontrolu kako ne bi uznemiravala ostatak društva i pretila da pomeri/uruši konstruisane granice koje razdvajaju zdravo od bolesnog, primitivno od civilizovanog, prihvatljivo od neprihvatljivog i/ili dobro od lošeg. Rasna i telesna Drugost u okviru Zapadnog sistema vrednosti uspostavljena je i konstruisana kao opozit i negativitet privilegovanom subjektu koji se nalazi u centru tog sistema i predstavlja kreatora tih vrednosti. On je taj koji definiše razlike, naturalizuje ih i izdiže na nivo *ključnih razlika* čija je osnovna funkcija razdvajanje subjektovog identiteta od idetiteta onog ko je percipiran kao Drugi. Tekstovi popularne kulture kao što je cirkus i frik šou u okviru njega, odigrali su važnu ulogu u plasiranju i popularizovanju stereotipa o Drugostima, a time doprineli i popularizovanju određenog načina percepcije Drugosti, što je dalje vodilo određenim kulturalno-ponašajnim obrascima, te stigmatizaciji i različitim vidovima institucionalne i društvene represije.

Za razliku od cirkuskih sajdšou postavki u filmu *Freaks* se oni koji imaju nenormativna tela nalaze u ulozi glavnih junaka i aktivnih učesnika u svemu što se dešava oko njih samih. Ovaj put njihova uloga nije podrazumevala samo puko pojavljivanje na sceni kako bi šokirali ljude svojim izgledom ili izvođenje određene tačke kojom bi zasmejali ili iznenadili publiku. Ono što je Tod Brauning predstavio kao šokantno u filmu ne odnosi se samo na pojavu devijantnog tela, već zapravo na njihov savez i reakciju zasnovanu na *kôdu frikova*, na njihovu odluku, rešenost i sposobnost da kazne sve one koji ugrožavaju jednog od njih. Ovde gledaoci imaju jedinstvenu

[481] „Znajući subjekt je onaj koji zuri, posmatrač koji je iznad, izvan objekta znanja. [...] Fuko sumira pet opera 52 koje ovaj normativni pogled izvodi: poređenje, diferencijacija, hijerarhizacija, homogenizacija i isključivanje." Iris Marion Young, *Justice and the Politics of Difference*..., op. cit, 125–126.

priliku da vide na koji način žive sajdšou performeri, da saosećaju sa njima i na kraju da ih se plaše jer jedna od poruka koju film nudi upućuje na to da svako može postati *jedan od njih*.

Ova studija slučaja upućuje na shvatanja o Drugom telu koja su bila zastupljena u Zapadnom svetu tokom tridesetih godina 20. veka. Namera reditelja bila je da upotrebi Drugo telo kako bi začudio, šokirao i zastrašio publiku na način na koji je to izvođeno u klasičnom sajd šou programu cirkusa. Međutim, on ne uspeva u toj nameri, ili bar ne na način na koji je on očekivao da će se to dogoditi. Publika jeste bila začuđena, ali ne samo izgledom onih koji pripadaju domenu Drugog tela, već više njihovom pojavom u glavnim ulogama. A bila je i šokirana, ali najviše samom idejom da je nekome palo na pamet da osobe kojima je mesto u bolnicama i mentalnim institucijama koristi kao glumce. Ovakav odnos publike prema ovom filmu možda na najbolji način ilustruje uticaj koji naučni stavovi o telu imaju na celokupno društvo kao i na promene stavova unutar društva. Telo koje je do početka 20. veka mamilo poglede šokirane publike u cirkusima, intervencijom medicine postalo je telo koje se mora skloniti od očiju javnosti.

Studija slučaja: film *Neki to vole vruće* (1959)

Prema rezultatima međunarodne ankete koju je BBC (British Broadcasting Corporation) sproveo 2017. godine u cilju utvrđivanja 100 najboljih komedija svih vremena, film *Neki to vole vruće* režisera Bilija Vajldera (Billy Wilder) zauzima prvo mesto. Anketa se sastojala od jednog pitanja na koje je odgovor dalo 235 filmskih kritičara od kojih je bilo 135 muškaraca i 118 žena iz ukupno 52 države sveta koje se nalaze na 6 kontinenata.[482] Pitanje je glasilo: „Šta mislite kojih 10 komedija se mogu izdvojiti kao najbolje komedije svih vremena?“ [„What do you think are the 10 best comedies of all time?“], a odgovor je mogao da obuhvati bilo koji film bez obzira na to kada je snimljen i gde je snimljen. Pored toga ispitanicima nije data nikakva odrednica vezana za to šta se podrazumeva pod pojmom komedija. Njihov zadatak je bio da izdvoje i rangiraju 10 najboljih komedija uz sugestiju da je poželjno da se taj izbor bazira na ličnoj privrženosti nekom

18

[482] BBC Culture, *The 100 greatest comedies of all time*, 22.August 2017, http://www.bbc.com/culture/story/20170821-the-100-greatest-comedies-of-all-time, pristupljeno 01.12.2018.

filmu, umesto na temelju nekih opštih umetničkih standarda ocene kvaliteta. Ukupno 98 ispitanika je navelo ovaj film, od kojih ga je njih 70 svrstalo među prvih 5 favorita. Ukupno 22 ispitanika koji su ovaj film rangirali kao prvi na listi su iz 14 različitih država smeštenih na 5 kontinenata.[483] Takođe, 60% od ukupnog broja evropskih kritičara koji su učestvovali u anketi uvrstilo je ovaj film među 10 omiljenih komedija.[484]

Film *Neki to vole vruće* nalazi se u grupi prvih 25 filmova „od kulturalnog, istorijskog ili estetskog značaja"[485] koji su uneti u Nacionalni filmski registar (National Film Regitry) SAD, sa ciljem njihove konzervacije i podizanja svesti o raznovrsnosti i bogatstvu američkog filmskog nasleđa. O značaju i popularnosti ovog filma govori i podatak o tome da je Američki filmski institut (American Film Institute) 1998. godine objavio listu od 100 najboljih američkih filmova svih vremena među kojima je film *Neki to vole vruće* zauzeo 14. mesto.[486] Ta lista je izmenjena i dopunjena 2008. godine kada se ovaj film našao na 22. mestu.[487] Međutim, na listi od 100 najsmešnijih američkih filmova svih vremena, koju je 2000. godine objavio takođe Američki filmski institut, ovaj film je zauzeo prvo mesto[488]. Pažnju privlači to što se na drugom mestu ove liste nalazi komedija *Tutsi* (*Tootsie*) iz 1989. godine, koja se kao i *Neki to vole vruće* može svrstati u grupu *kros-dresing* (eng. cross-dressing) komedija. Ovom svojevrsnom pod-žanru komedija pripadaju još dva filma koji se nalaze na ovoj listi, a reč je o filmovima *Gospođa Dautfajer* (*Mrs.Doubtfire*) iz 1993. godine koji se nalazi na 67. mestu i filmu *Viktor/Viktorija* (*Victor/Victoria*) iz 1982. godine koji zauzuma 76. mesto. Svi navedeni filmovi nagrađeni su Oskarom u različitim kategorijama, a prva tri filma su osvojila i Zlatni globus u kategoriji najbolji film – komedija ili mjuzikl (osim filma *Viktor/Viktorija* koji je samo nominovan za tu kategoriju). Van pomenute liste Američnog filmskog instituta nalazi se sledeća studija slučaja kojom ću se baviti u ovom tekstu, a to je film *Kavez za ptice* koji je takođe samo nominovan za

---

[483] BBC Culture, *The 100 greatest comedies of all time: Who voted?*, 22.August 2017, http://www.bbc.com/culture/story/20170821-the-100-greatest-comedies-of-all-time-who-voted, pristupljeno 01.12.2018.
[484] BBC Culture, *Why comedy is not universal*, 22. August 2017, http://www.bbc.com/culture/story/20170821-why-comedy-is-not-universal, pristupljeno 01.12.2018.
[485] https://www.loc.gov/programs/national-film-preservation-board/film-registry/complete-national-film-registry-listing/, pristupljeno 01.12.2018.
[486] http://afi.com/100years/movies.aspx, pristupljeno 01.12.2018.
[487] http://afi.com/100years/movies10.aspx, prsitupljeno 01.12.2018.
[488] https://www.afi.com/100years/laughs.aspx, pristupljeno 01.12.2018.

Zlatni globus u kategoriji najbolji film – komedija ili mjuzikl. To su najpoznatiji primeri američkih mejnstrim kros-dresing komedija koje su ostvarile veliku gledanost. Osim popularnosti, ono što izdvaja film *Neki to vole vruće* od drugih ostvarenja ovog pod-žanra, je najpre to što je on sniman u doba kada je produkcijski kod bio još uvek na snazi. A prema podacima koje je Vito Ruso navodi u knjizi *The Celluloid Closet*: „to je još od 1910-ih bilo praktično jedino prerušavanje u ženu koje se održalo tokom celog filma“[489].

Krajem pete decenije 20. veka pravlila produkcijskog koda nisu se striktno poštovala kao u periodu od početka njegove stroge primene 1934. godine do sredine 1950-ih godina. Zahvaljujući tome Bili Vajlder je uspeo da snimi ovaj film koji je ostvario veliki uspeh i ogromnu zaradu na blagajnama bioskopa.[490] Za razliku od administracije produkcijskog koda koja je imala razumevanje za film,[491] katolička crkva je preko Nacionalne legije pristojnosti na čelu sa tadašnjim direktorom Monsinjorom Tomasom Litlom (Thomas Little) uložila oštar protest i kritike:

> „Ovaj film, iako se tvrdi da je u pitanju komedija, sadrži ekranizovani materijal čiji elementi se smatraju ozbiljno uvredljivim za hrišćanske i tradicionalne standarde morala i pristojnosti. [...] Tema 'transvestizma' prirodno vodi do komplikacija; čini nam se da u ovom filmu postoje jasni zaključci o homoseksualnosti i lezbejstvu. Dijalog nije samo 'dvosmislen' već je u potpunosti opscen.“[492]

Ukoliko se uzme u obzir to da je uticaj katoličke crkve i Nacionalne legije pristojnosti sve više slabio, jasno je zbog čega je administracija produkcijskog koda podržala film uprkos optužbama i kritikama. Jedan od argumenata koji je poslužio kao obrazloženje odluke da se film odobri oslanjao se na činjenicu da je prerušavanje muškarca u žene oduvek bilo prisutno u pozorištu i na filmu, te da je oduvek bilo percipirano kao nepresušni izvor smeha i da kao takvo predstavlja

---

[489] Vito Russo, *The Celluloid Closet: Homosexuality in the Movies*, 3 cit.,
[490] Gregory D. Black, „The Legion of Decency and the Movies“, *Silencing Cinema: Film Censorship around the Wo* 25 edited by: Daniel Biltereyst and Roel Vande Winkel, Palgrave Macmillan, New York, 2013, 241-254, 251.
[491] Gene D. Phillips, *Some like it Wilder: the life and controversial films of Billy Wilder*, The University Press of Kentucky, Lexingto 87 010.
[492] Richard Barrios, *Screened Out: Playing Gay in Hollywood from Edison to Stonewall*, Routledge, New York and London, 2003, 268.

legitimni izvor zabave.[493] I zaista, u doba nemog filma postojala je praksa izvođenja ženskih uloga od strane muškaraca, međutim, to se ubrzo svelo na kratkotrajno prerušavanje u cilju postizanja komičnog efekta. Kasnije, u filmovima iz doba pre koda, izvor zabave i smeha bili su feminizirani muškarci čija homoseksualnost nije bila upitna, dok su ih nakon filma *Neki to vole vruće* zamenili neupitno heteroseksualni muškarci koji se iz nužde prerušavaju u žene.

Radnja filma smeštena je u 1929. godinu, u doba prohibicije, dok je mesto gde se radnja odigrava najpre Čikago na severu SAD, a zatim Majami na Floridi. Na početku filma dva muzičara, saksofonista Džo (Tony Curtis) i kontrabastista Džeri (Jack Lemmon), ostavši bez prebijene pare upadaju u nevolju koja ih može koštati života. Oni slučajno prisustvuju masakru koji je rezultat mafijaškog obračuna, ali bivaju primećeni kao svedoci čime i sami postaju mete mafijaša. U cilju spašavanja sopstvenih života prerušavaju se oblačeći žensku garderobu, stavljajući šminku i noseći perike. A to rade sa namerom da se priključe ženskom džez bendu kome su potrebne saksofonistkinja i kontrabasistkinja. Pošto bend putuje na tri nedelje na Floridu, oni to vide kao sjajnu priliku da se na neko vreme sklone iz Čikaga. Ženski bend iste večeri vozom iz Čikaga kreće ka Majamiju sa Džoom i Džerijem koji im se priključuju kao Džozefina i Dafne. Obojica odmah primećuju jednu članicu benda kao izuzetno atraktivnu, a reč je o Šugar Kejn (Marilyn Monroe) pevačici koja svira ukulele. Džo najpre zabranjuje Džeku da se previše druži sa devojkama iz benda da bi se ubrzo, još tokom putovanja vozom, on sam zbližio sa Šugar. Po dolasku u hotel u Majamiju, Džo počinje da sprovodi plan koji je osmislio još tokom puta a čiji cilj je zavođenje Šugar Kejn. On krade garderobu menadžeru benda sa namerom da se tokom boravka u Majamiju osim u Džozefinu prerušava i u bogatog milionera – Džuniora naslednika naftne kompanije, koji će osvojiti srce pevačice u koju se zaljubio. Za razliku od njega Džeri sve vreme ostaje prerušen u Dafne nevoljno pomažući Džou da realizuje svoje planove. U Dafne se odmah po dolasku u hotel zaljubljuje stariji milioner Ozgud Filding III (Joe E. Brown), koji ne prestaje da joj se udvara i koji je zaprosi nakon što provedu noć zajedno plešući tango. U hotel stižu i mafijaši iz Čikaga na sastanak koji okuplja lokalne bande koje pripadaju jednoj mafijaškoj organizaciji. Oni prepoznaju Džoa i Džerija, iako su prerušeni u Džozefinu i Dafne te kreću u poteru za njima. Shvativši da su ponovo u opasnosti, muzičari

---

[493] Gene D. Phillips, *Some like it Wilder: the life and controversial films of Billy Wilder*, op.cit.

odlučuju da beže iz Majamija. U sveopštoj jurnjavi opet završavaju kao svedoci mafijaškog masakra koji se odigrava u hotelu. Džo zatim ubeđuje Džerija da kao Dafne pozove Ozguda kako bi uz njegovu pomoć pobegli jahtom – jedinim prevoznim sredstvom koje mafijaši neće uzeti u obzir prilikom potrage za njima. Zatim, Džo prerušen u Džozefinu odlučuje da se pozdravi sa Šugar poljubivši je na podijumu na kome je nastupala. Ona shvata da je Džozefina u stvari milioner u koga se zaljubila i kreće za njima ka Ozgudovoj jahti. Nakon što svo četvoro završe u motornom čamcu koji ih vozi ka Ozgudovoj jahti, Džo priznaje Šugar da je prevarant, međutim ona izjavljuje kako joj to uopšte ne predstavlja problem. Džeri prerušen u Dafne pokušava da objasni Ozgudu zašto ne mogu da se venčaju i na kraju skida periku priznajući mu da je Dafne u stvari muškarac, međuim ispostavlja se da Ozgud u tome ne vidi prepreku izgovorivši čuvenu poslednju repliku iz filma: „Pa, niko nije savršen".

Neki to vole vruće, kao i sve druge kros-dresing komedije snimljene nakon nje, operiše određenim narativnim konvencijama koje su vremenom toliko često korišćene da su postale dobro poznati i nezaobilazni kliše koji se uvek može očekivati u komedijama ovog pod-žanra. Džon Filips (John Phillips), autor knjige *Transgender on screen*[494] [*Transrodnost na ekranu*], izdvaja nekoliko različitih konvencija koje su zajedničke ovom tipu komedija, a javljaju se i u filmu *Neki to vole vruće*. U pitanju su *razotkrivanje*, *odsustvo erotizma*, *performans*, *zabranjeno znanje*, *prinudna heteroseksualnost*, *urinarna segregacija* i *privremena transgresija*.[495] Zahvaljujući njihovom ponavljanju kros-dresing se postavlja u određeni kontekst u okviru koga se uspostavljaju određeni stereotipi koji ne samo da imaju potencijal da determinišu određene (trans)rodne identitete već to i čine. Takvim medijskim reprezentacijama se Drugo telo i uopšte Drugost smeštaju u poznati tj. već viđeni kontekst koji ukazuje na to da je reč o transgresiji roda koja ne predstavlja pretnju uspostavljenom rodnom poretku. Drugim rečima, ukoliko postoji izvesna doza subverzivnosti u ovakvim medijskim tekstovima ona je već unapred označena kao bezazlena budući da se izvodi u sigurnim uslovima koji su osigurani klišeiziranim narativnim konvencijama.

Razotkrivanje, odnosno, demaskiranje je uobičajeno praćeno skidanjem perike koja je označena kao simbol filmskog prerušavanja muškaraca u žene. Perika inače služi i kao detalj za

---

[494] John Phillips, *Transgender on screen*, Palgrave Macmillan, New York, 2006.
[495] Ibid., 53-56.

koji se vezuju komične scene, jer u situacijama kada se pomeri ili nije dobro nameštena glumci bi trebalo da izgledaju smešno. Osim skidanja perike u scenama razotkrivanja uobičajeno je da glumci naglo prelaze sa imitacije ženskog glasa na *svoj* muški glas koji u nekim slučajevim dodatno produbе radi pojačavanja efekta šoka. Kada Džo na samom kraju filma govori Šugar da je on samo obični saksofonista, lažov i prevarant, on skida svoju periku i baca je u more, dok Džek u finalnoj sceni u isto vreme skida svoju periku i dubokim glasom kaže Ozgudu: „ja sam muškarac". Identičan prizor postoji i u filmu *Tutsi* kada Dastin Hofman (Dustin Hoffman) govori imitirajući ženski glas, a zatim skida periku i istovremeno izgovara dubokim muškim glasom: „ja sam Edvard Kimberli, nemarni brat moje sestre Antee". U filmu *Gospođa Dautfajer*, Robin Vilijams (Robin Williams) slučajno progovara dubokim muškim glasom, da bi trenutak potom publika videla da je maska gospođe Dautfajer spala sa polovine njegovog lica. Nakon što njegova ćerka upitno progovori: „tata?", on skida masku i periku i dubokim glasom kaže: „da, dušo, to sam ja".

Zabranjeno znanje vezuje se za delove narativa koji se odnose na prijateljsko zbližavanje muškarca prerušenog u ženu i drugih žena prilikom kog oni prvi put saznaju i polako uče 'tajne ženskog roda'. Budući da rodno normativno društvo podrazumeva ne samo da se muška i ženska svest razlikuju već i da ne postoji bliskost koja se može nazvati muško-ženskim prijateljstvom, pojava dobijanja zabranjenog znanja služi da potvrdi pretpostavljene razlike između rodova/polova i ukaže na to da muškarac, ukoliko nije prerušen u ženu, nikada ne može doći do određenih informacija.

Performans se odnosi na konvenciju koja podrazumeva da se muškarci koji se prerušavaju u žene bave poslom zabavljača, muzičara, glumca ili slično. Džon Filips navodi da je pojava ove konvencije vezana za naglašavanje performativnost roda na način na koji je to prezentovala kvir teoretičarka Džudit Batler. Međutim, smatram da je u ovom slučaju od velikog značaja i postojanje stereotipa i predrasuda vezanih za profesije koje su umetnički orijentisane. Glumci, muzičari, performeri i zabavljači posmatrani su oduvek kao neko ko je spreman da ne poštuje granice. U društvu su percipirani kao zanesenjaci ili kao neko ko ne živi kao većina ljudi, neko ko se ne vezuje za jedno mesto stanovanja, ima nestabilnu ekonomsku situaciju, olako donosi odluke i samim tim pravi greške. Takvim likovima nije teško da upadnu u situaciju u

kojoj su se našli Džo i Džeri, te su takvi likovi najbolji kandidati za narativ koji uključuje kros-dresing.

Urinarna segregacija je kliše koji se često javlja, a podrazumeva gafove prilikom izbora toaleta. Scene u kojima se muškarci prerušeni u žene zbunjuju prilikom odabira toaleta ili u kojima ih druge osobe zatiču u neuobičajenim situacijama, služe da zasmeju gledaoce. U filmovima se takve okolnosti predstavljaju kao komične ili urnebesno smešne, dok se u realnosti trans i rodnovarijantne osobe prilikom odabira toaleta susreću sa ozbiljnim problemima. Poslednjih godina u SAD aktuelno je lobiranje koje podrazumeva uvođenje zakonskih zabrana i pravnih posledica za transrodne osobe koje koriste one toalete na kojima je oznaka pola koja se ne poklapa sa oznakom pola u njihovim ličnim dokumentima. Čak i kada te situacije nisu zakonski kažnjive, samo kršenje društveno uspostavljenih pravila korišćenja toaleta koji su polno/rodno segregirani, predstavlja veliki problem i stres za one koji prema proceni većinskog društva „čine prekršaj".[496] To vodi zaključku da osim toga što filmski narativ ne korespondira sa realnošću, on vrlo ozbiljne i problematične situacije predstavlja kao komične i zabavne.

Pored već navedenih konvencija Džon Filips odvojeno razmatra i odsustvo erotizma, privremenu transgresiju i prinudnu heteroseksualnost. Pošto sve tri konvencije počivaju na zajedničkim premisama, zahvaljujući kojima su tesno povezane i na isti način uslovljene, razmatraću ih kao kao jedinstvenu grupu. Narativ kros-dresing komedija po pravilu podrazumeva to da su muškarci koji se prerušavaju u žene nesumnjivo heteroseksualni. Njihovo prerušavanje uvek je rezultat nužde, a ne želje, jer se na taj čin odlučuju u bezizlaznim situacijama kada im je ugrožen život, nakon višemesečnog bezuspešnog traženja posla ili da bi ostali u blizini svoje dece kao u slučaju filma *Gospođa Dautfajer*. To prerušavanje uvek je privremeno i na kraju filma prerušeni likovi se vraćaju svom prvobitnom regularnom identitetu. Kada se narativ uslovi tim premisama jasno je da tu nema mesta erotizmu, jer on ni na koji način ne može naći mesto u komediji u kojoj je heteroseksualni muškarac prinuđen da se privremeno preruši u ženu da bi se sakrio od mafije koja mu je za petama. U filmu *Neki to vole vruće* pre susreta sa mafijom glavni junaci dobijaju priliku da se preruše radi dobijanja posla, međutim Džo odbacuje tu ideju kao apsurdnu i suludu. Međutim, kada dospeju u probleme koji im direktno ugrožavaju život, upravo

[496] Kyla Bender-Baird, „Peeing under surveillance: bathrooms, gender policing, and hate violence", *Gender, Place & Culture: A Journal of Feminist Geography*, 2015, doi: 10.1080/0966369X.2015.1073699.

Džo donosi odluku o tome da se maskiraju u žene i pridruže ženskom bendu. Potonji razlog podrazumeva ekstremnu situaciju koja zahteva ekstremne mere kao što je kros-dresing. Njihova seksualnost ostaje neupitna, jer koriste svoj novi identitet kako bi se približili ženama radi zavođenja, a opiru se i osećaju izuzetno nelagodno u situacijama kada im se udvaraju muškarci. Dakle, osim toga što rodni prestup reprezentuju kao privremeno praktično rešenje, ove komedije potvrđuju heteroseksualnost kao normativ odobravajući homofobiju kao način odbrane muškosti prerušenih likova. Koncept prinudne heteroseksualnosti jeste nešto što je neodvojivo od kros-dresing komedija koje obiluju heteronormativnim scenama, dok istovremeno čak i samo aluzije na homoseksualnost bivaju predstavljene kao predmet sprdnje.

Kada su u pitanju tumačenja filma *Neki to vole vruće* u kontekstu analize njegovog subverzivnog uticaja na uspostavljene društvene norme koje se tiču rodnosti, javljaju se oprečna mišljenja. Jedan broj autora smatra da film ne predstavlja subverzivni tekst budući da je rodni prestup koji prikazuje zapravo samo privremeno prerušavanje za koje se čak može reći da izaziva potpuno suprotan efekat, odnosno, da reuspostavlja binarni rodni normativ kao neprikosnoven i jedini moguć.[497] Uprkos tome što neki autori poslednju repliku u filmu koju izgovara Ozgud („niko nije savršen“) tumače kao nedvosmislen poziv na razmišljanje o tome da postoje otvorene mogućnosti kada je seksualnost u pitanju, postoje i drugačija tumačenja. Jedno od takvih čitanja su ponudili Danijel Liberfild (Daniel Lieberfeld) i Džudit Sanders (Judith Sanders) u tekstu „Keeping the Characters Straight: Comedy and Identity“ [„Očuvati heteroseksualnost likova: komedija i identitet“]. Oni smatraju da ova izjava upućuje na to da se oni koji prestupaju uspostavljene granice identitetskih kategorija ne mogu dovoljno dobro uklopiti u njih, te ne mogu ni biti „savršeni“.[498] U prilog ovakvom čitanju svakako ide i razlika koja postoji između Džoa i Džerija odnosno između izvođenja ženskog roda u slučaju Džozefine i u slučaju Dafne. Lik Džoa je od početka filma prikazan kao onaj koji u većoj meri ispunjava sve što društvo uobičajeno i očekuje od jednog mačo muškarca. On je ženskaroš i kockar koji, uprkos Džerijevom protivljenju, donosi odluke o tome gde će njih dvojica uložiti zajednički novac. Priključivanje ženskom bendu je takođe njegova odluka, iako je u prethodnoj situaciji ta ideja

---

[497] Daniel Lieberfeld, Judith Sanders, „Keeping the Characters Straight: Comedy and Identity“, *Journal of Popular Film and Television*, Volume 26, Issue 3, 1998, 128-135, doi: 10.1080/01956059809602783.
[498] Ibid., 135.

bila Džerijeva. On na izvestan način primorava Džerija da provodi vreme sa Ozgudom na obali, kako bi on na Ozgudovoj jahti mogao da zavodi Šugar. Za razliku od njega, Džeri je predstavljen kao neko koga je lako ubediti da uradi bilo šta, pa čak i ono za šta i sam unapred zna da će mu naneti štetu. Dok je Džo prikazan kao lider, Džeri je prikazan kao neko ko slepo prati lidera, pa čak u par navrata i strahuje od njegove reakcije. Džo izvodi ulogu Džozefine potpuno samouvereno i bez ustezanja što u velikoj meri, pored dečačkog lica Tonija Kertisa (Tony Curtis), utiče na to da bolje *prolazi* kao žena. On svoju masku shvata ozbiljno budući da je svestan da mu od nje zavisi život. Džozefina je samo paravan koji mu najpre pomaže da se skloni iz Čikaga, bude nevidljiv za mafiju, a usput i da dobije par informacija koje će mu koristiti kada bude zavodio Šugar. Sa druge strane, Džeri u ulozi Dafne previše karikira femininu gestikulaciju, dok istovremeno ima ispade poput groktanja kada se smeje, udaranja glavom u objekte ili nespretnim hodom na štiklama, te samim tim izgleda groteskno. On se na početku nije dobro snalazio u novoj ulozi, da bi je zatim tokom druge polovine filma potpuno neočekivano prigrlio. Nakon što ga Ozgud zaprosi njegovo euforično ponašanje koje se granični sa histeričnim, zbunjuje čak i Džoa koji pokušava da ga urazumi smatrajući da je Džeri potpuno izgubio razum. Zbog toga ne čudi da na kraju filma baš Džeri ostaje kao neko ko nije uspeo u potpunosti da se oslobodi svoje maske, dok Džo završava u zagrljaju prelepe pevačice. Romansa između Džoa u ulozi Džuniora i Šugar jeste važan deo zapleta. Opstanak njihove ljubavi uprkos svemu što se dogodilo obezbeđuje filmu 'srećan kraj', dok je aluzija na homoseksualnu vezu Ozguda i Džerija samo dobar vic. To je upravo ono što ide u prilog analizi koja govori o tome da su subverzivni elementi narativa uvedeni samo kako bi bili stavljena pod kontrolu, odnosno kako bi bili stavljeni 'na svoje mesto', dok u isto vreme ojačavaju i potvrđuju normativne identitete kao dominantne i poželjne.[499]

> „To je *dreg* koji služi kao heteroseksualna zabava, iako je ove filmove svakako važno čitati kao kulturalne tekstove u kojima se pregovara o homofobiji i homoseksualnoj panici, ipak bih se uzdržavala od toga da ih nazovem subverzivnim. Zaista, moglo bi se reći da ovakvi filmovi funkcionišu tako da obezbeđuju ritualno distribuiranje

[499] Lori Reed, „Beyond the (Gender) Bend: sexual, gender, and bodily transgression in film and culture", *Discourse: studies in the cultural politics of education*, Volume 18, No. 2, 1997, 279-299, doi:10.1080/0159630970180208

heteroseksualne ekonomije koja konstantno mora da nadgleda sopstvene granice kako ne bi došlo do invazije kvira, i da ova izmeštena proizvodnja i razrešavanje homoseksualne panike zapravo ojačava heteroseksualni režim prilikom obavljanja ovog samoperpetuirajućeg zadatka."[500]

Referirajući na ovu kao i na druge kros-dresing komedije, Džudit Batler upozorava da se ovakvi tekstovi kreiraju unutar heteroseksualne matrice te samim tim ne subvertiraju binarni rodni normativ i heteroseksualnost već upravo suprotno – oni nastaju da bi potvrdili normativni rod i seksualnost.

Studija slučaja: film *Kavez za ptice* (1996)

Uvođenje sistema rangiranja filmova kao novog oblika cenzure sprovedeno je 1968. godine. Naredne 1969. godine dogodila se Stounvolska pobuna (Stonewall riot) koja označava početak borbe za prava seksualnih i rodnih manjina u društvu. Naravno, ta dva događaja nisu ni na koji način direktno povezana, osim toga što se u oba slučaja radi o posledicama tada aktuelnih društvenih promena. Ukidanje produkcijskog koda i uvođenje sistema rangiranja podrazumevalo je i stvaranje prostora za obradu onih tema koje je produkcijski kod strogo zabranjivao. U isto vreme pokrenuto je pitanje homofobije kao društvenog problema koje je praćeno stvaranjem lokalnih aktivističkih grupa i borbom za jednaka prava. To svakako ne znači da je društvo bilo spremno da bez otpora prihvati ove manjine, niti da je reprezentacija homoseksualnosti i transrodnosti na filmu nešto što Holivud želi da promoviše. Pa ipak prvi holivudski film koji se bavi gej problematikom i u kome su protagonisti gej muškarci snimljen je već 1970. godine. U pitanju je film *The Boys in the Band* [*Momci u bendu*] koji je na iznenađenje svih dobio oznaku R.[501] Nakon njega, tokom 1970-ih godina snimljeno je još nekoliko filmova koje obrađuju gej tematiku, međutim, za sve te filmove bilo je zajedničko korišćenje stereotipa i negativna reprezentacija homoseksualnosti. Sa istim trendom nastavljeno je i tokom 1980-ih godina, da bi

[500] Judith Butler, *Bodies that matter, on the discursive limits of „sex"*, Routledge, New York, 1993, 126.
[501] Vito Russo, , *The Celluloid Closet: Homosexuality in the Movies*, op.cit., 123.

se situacija promenila tek tokom 1990-ih godina kada je stepen homofobije na filmu u izvesnoj meri ublažen.[502] Promena se ogledala u tome da prikazivanje gej muškaraca i lezbejki u filmovima nije uvek podrazumevalo njihovo prikazivanje u negativnom svetlu, već da su se povremeno pojavljivali i kao sporedni likovi koji se mogu okarakterisati kao neko ko je pristojan i ko se može dopasti publici. Preispitivanje i destabilizovanje kategorije roda i popularnost *drega* koja se javlja početkom 1990-ih godina rezultirala je pojavom filmova za čije preteče se može reći da pripadaju žanru kros-dresing komedija. Reč je filmovima *To Wong Foo Thanks for Everything, Julie Newmar* [*Vong Fu hvala za sve, Džuli Njumar*] iz 1995. godine i filmu *Kavez za ptice* snimljenom 1996. godine. Oba filma sadrže likove koji se mogu okarakterisati kao kvir likovi, s tim da su u prvom filmu protagonistkinje tri dreg kraljice čiji seksualni identitet nije potenciran, dok su u drugom filmu protagonisti dva gej muškarca od kojih jedan nastupa i kao dreg kraljica *Starina*.[503]

Kavez za ptice je holivudska obrada francuskog filma *La Cage aux Folles* snimljenog 1978. godine prema istoimenoj francuskoj predstavi koja je premijerno odigrana 1973. godine. Francuska verzija filma pokazala se uspešnom u SAD kod mejnstrim publike, film je 1980. godine osvojio nagradu Zlatni globus za najbolji strani film i nominovan za nagradu Oskar u tri kategorije. Još veći uspeh doživela je američka obrada ovog filma. Iako je samo nominovan za nagrade Zlatni globus i Oskar, *Kavez za ptice* je „imao ogroman uspeh na blagajnama. Ovaj film je bio rangiran kao deveti film po uspehu u SAD te godine i šesnaesti na svetskom tržištu 1996. godine".[504] Zahvaljujući tome što je cenzorski aparat bio blag prilikom dodeljivanja oznake ovom filmu njegova distribucija i reklamiranje su mu omogućili da, uprkos određenim ograničenjima, bude dostupan široj publici i samim tim dostigne veliku gledanost. Prema odluci Uprave za klasifikaciju i rangiranje (CARA) film je smešten u kategoriju R (restricted).[505] Ovu oznaku dobijaju filmovi koji se ne preporučuju za gledanje mlađima od 17 godina bez pratnje roditelja ili punoletnog staratelja. Kao razlog smeštanja u tu kategoriju naveden je jezik, odnosno

76

[502] Harry M. Benshoff and Sean Griffin, *Queer images: a history of gay and lesbian film in America*, op.cit.
[503] Ibid., 256.
[504] Kari Hanet, „Fun with Fairies: Representation of Gender Identity in La Cage aux folles and The Birdcage", *Australian Journal of French Studies*, Volume 49, Issue 2, 2017, 167-182, 168. doi: 10.3828/AJFS.2012.14
[505] https://filmratings.com/Search?filmTitle=the+birdcage&x=0&y=0, pristupljeno 12.12.2018.

povremena upotreba reči i fraza koje se smatraju nepristojnim. Film ne sadrži scene nasilja ni scene seksa. Neposredni telesni kontakt između gej supružnika sveden je na to da su dva puta prikazani kako se drže za ruke i par puta kako se ljube u obraz.

Radnja filma smeštena je na Floridi gde živi gej par Armand Goldman koga igra Robin Vilijams i Albert koga igra Nejtan Lejn (Nathane Lane). Armand je vlasnik popularnog dreg kluba smeštenog u prizemlju kuće u kojoj žive, dok je Albert glavna zvezda dreg šoua koji se odigrava u tom istom klubu. Albert je za razliku od Armanda prikazan kao izrazito feminiziran muškarac koji i na sceni i van nje prenaglašava svoje emocije uz preveliku dramatizaciju svega što mu se događa. Na početku filma on iznosi optužbe na račun Armanda tvrdeći da mu je neveran i da se viđa sa nekim drugim dok on nastupa u klubu. Ubrzo nakon toga za vreme Albertovog nastupa, Armand zaista dočekuje mladog muškarca sa kojim se toplo pozdravlja. Scena je postavljena tako da publiku navede na pomisao da je tu zaista reč o neverstvu, međutim ispostavlja se da je taj mladić u stvari njegov sin Val koga je odgajao zajedno sa Albertom. Val dolazi sa namerom da saopšti da je odllučio da se oženi i od tog trenutka počinje glavni zaplet. Naime, Valova izabranica je devojka čiji otac je senator i pripadnik Republikanske partije a ujedno i jedan od osnivača ekstremno konzervativne grupe pod nazivom Koalicija za moralni red. Znajući da njen otac, senator Kili koga igra Džin Hekman (Gene Hackman), ne bi dozvolio da se ona uda za momka koga su odgajali homoseksualci, Barbara, koju igra Kalista Flokhart (Calista Flockhart), smišlja prigodnu laž. Ona svojim roditeljima Valovog oca predstavlja kao heteroseksualca koji obavlja posao atašea za kulturu i nalazi se na diplomatskoj misiji u Grčkoj, a njegovu majku kao skromnu domaćicu. Osim toga, ona ih najavljuje kao porodicu Koldman umesto Goldman kako se zaista prezivaju, budući da želi da sakrije to da je Armand jevrejskog porekla. Kada senator Kili dospe u neugodnu situaciju nakon što drugi senator i njegov kolega iz Koalicije za moralni red, biva pronađen mrtav u krevetu crnkinje seksualne radnice za koju se ispostavlja da je maloletna, on odlučuje da ovaj skandal neutrališe najavom venčanja svoje ćerke. Za to vreme Val saopštava ocu da roditelji njegove verenice dolaze u goste i da je neophodno da preuredi stan, odglumi heteroseksualca i pošalje Alberta negde na nekoliko dana. Armand inicijalno ne želi da pristane smatrajući takav zahtev uvredljivim, međutim kasnije ipak odlučuje da prihvati Valovu ideju. Sa druge strane, Albert biva jako povređen nakon što mu saopšte svoj plan. Da bi ga smirio Armand mu predlaže da pokuša da odglumi maskulinog muškarca koji će

se naći u ulozi Valovog ujaka. Zajedno odlaze kod Valove biološke majke Ketrin Arčer, koju igra Kristina Baranski (Christine Baranski), kako bi je zamolili da dođe na večeru i predstavi se kao Armandova supruga. Ona pristaje na to, međutim zbog zastoja u saobraćaju kasni na večeru, te Albert za to vreme ipak odlučuje da se predstavi kao Valova majka prerušavajući se u ženu. Uz šminku, periku, garderobu u stilu Barbare Buš i imitaciju manira konzervativne domaćice on sa lakoćom obmanjuje senatora i njegovu ženu. Iznoseći konzervativne stavove po pitanju porodice, abortusa i uloži žene u kući uspeva čak i da se jako dopadne senatoru. Ubrzo stiže i Ketrin, koja se, ne znajući da je 'zamenjena', predstavlja kao Valova majka i unosi zabunu među prisutne. Val prekida neprijatnu situaciju objavivši da su njegovi roditelji Armand i Albert kao i da je klub u prizemlju u njihovom vlasništvu. Nakon što čuju sve informacije Kilijevi ostaju u šoku. Međutim, prva reakcija Barbarine majke je zabrinutost povodom laži o tome da Armand nije ataše za kulturu već vlasnik kluba, dok senator u neverici reaguje na informaciju da je Valova porodica jevrejskog porekla. Kako bi izbegli novinare i fotografe koji ih čekaju ispred, senator i njegova žena se prerušavaju u dreg kraljice utapajući se takvim izgledom među goste prepunog kluba i uspevajući da neopaženo izađu i sednu u auto. U poslednjoj sceni filma prikazano je Valovo i Barbarino venčanje u prisustvu rabina i katoličkog sveštenika, konzervativnih gostiju 'sa mladine strane' i kvir gostiju 'sa mladoženjine strane'.

Narativ filma, kako ističe reditelj Majk Nikols (Mike Nichols) problematizuje fenomen porodice kritikujući koncept konzervativnih porodičnih vrednosti i veličajući ideju o vrednosti porodice. U skladu sa tim, ovim filmom se dovode u pitanje sledeći društveno uspostavljeni normirani koncepti: ideja o porodici kao tradicionalnoj zajednici muškarca, žene i njihovog potomstva, važnost biološkog roditelja naspram usvojitelja, uloga žene kao majke i odricanje prava muškarcu na tu ulogu, kao i stav o rodnom identitetu kao stabilnoj binarnoj kategoriji. Najpre, kada je reč o porodici *Kavez za ptice* nudi prikaz Barbarine porodice u kojoj nema bliskosti i poverenja između njenih roditelja, a ni između njih i Barbare. Senator je koncentrisan na svoj posao i ne obraća pažnju na to o čemu supruga želi da razgovara sa njim ignorišući je dok mu se obraća. Ni jedan od roditelja ne podržava ćerku u nameri da se uda. Otac prisluškuje njene telefonske razgovore, a glavni razlog njegovog protivljenja udaji je eventualna šteta koje bi venčanje moglo da prouzrokuje njegovoj kampanji. U njihovoj porodici sve je podređeno ocu – u stanu se nalazi njegov portret velikih dimenzija, a na televiziji se gleda emisija u kojoj on

učestvuje. Stan u kome žive je opremljen tako da dominiraju tamne boje. Njihova kućna pomoćnica nosi staromodnu uniformu koja podseća na uniforme iz prve polovine 20. veka. Sa druge strane, Valovi roditelji su prikazani kao brižni partneri koji se vole i kojima je stalo do toga da Val bude srećan. Njihov dom obiluje bojama i detaljima koji simbolizuju mušku homoseksualnost. Za kućnog pomoćnika imaju veselog gej muškarca koji konstantno ide poluodeven po kući. Valova biološka majka, Ketrin, je zatrudnela nakon jedne noći provedene sa Armandom. Pošto je bila zaokupljena svojim poslom i karijerom nije bila zainteresovana za dete, te je Vala odgajao Armand zajedno sa svojim partnerom Albertom koji je preuzeo brižnu majčinsku ulogu. Tokom svih tih godina Ketrin se nije pojavljivala pa je sin nikada nije ni upoznao, sve do večeri kada se pojavila da 'odglumi' njegovu majku pred Barbarinim roditeljima. Na kraju filma Val sa ponosom ističe da on ima samo jednu majku i da je to Albert, te da su njegovi jedini roditelji Armand i Albert. Suočavanjem dve potpuno različite porodične priče, gledaocima se nudi mogućnost da steknu uvid u to da i neuobičajena porodica u kojoj istopolni partneri odgajaju dete sa ljubavlju funkcioniše podjednako dobro kao i bilo koja druga. Nasuprot tome, jedna uobičajena konvencionalna porodica prikazana je u negativnom svetlu – kao zajednica tri osobe koje su emotivno udaljene jedna od druge i u kojoj je sve podređeno uspehu oca kao glave porodice. Primer roditelja kakvi su senator i njegova supruga upotrebljen je u cilju ismevanja strogog i restriktivnog modela odgajanja dece čiji rezultat je gotovo uvek njihovo emotivno i fizičko udaljavanje. Ideja da se homoseksualni par prikaže tako da je jasno da oba muškarca sa svojim sinom imaju topao, brižan i prijateljski odnos ruši predrasude vezane za istopolna partnerstva i njihovo usvajanje dece. Na osnovu navedenih primera može se zaključiti da film ima potencijala da utiče na društveno prihvatanje različitih definicija porodice. Armand, Albert i Val su prikazani kao tri ispunjene i srećne osobe koje vode jedan sasvim miran i skladan život što je retko videti u filmovima koji obrađuju LGBT problematiku. Glavni protagonisti ovog filma su dva gej muškarca koji na kraju filma ne umiru, ne bivaju prebijeni, niti im je na bilo koji način život ugrožen. Ono što remeti njihovu svakodnevicu je susret sa jednom konzervativnom porodicom koja je prikazana kao oličenje lažnog morala, licemerja i pohlepe.

Kavez za ptice reprezentuje muškost kao društveno konstruisanu pojavu i samim tim otvara prostor za preispitivanje rodnog identiteta koji većinsko društvo posmatra kao fiksnu binarnu kategoriju i prirodnu datost. Na samom početku filma prikazan je dreg šou koji se

odigrava u klubu koji vodi Armand. Plesačice koje nastupaju prikazane su najpre na sceni, a zatim nakon nastupa i u šminkernici gde se jasno vidi da je reč o dreg kraljicama koje garderobom, nakitom i šminkom maskiraju telesne karakteristike koje se pripisuju muškom polu, prilagođavajući na taj način izgled svog tela stereotipnom ženskom izgledu. Albertovo prerušavanje na sceni dreg kluba, a zatim i pred Kilijevima gde je uspešno odigrao ulogu Valove majke, takođe ukazuje na to da je rod društveni konstrukt koji je moguće 'proizvesti' gestovima, načinom govora, perikom, šminkom i garderobom.

> „Učinak roda je proizveden stilizovanjem tela i stoga se mora razumeti kao način na koji svakodnevni telesni gestovi, pokreti i stilovi različitih vrsta vode iluziji postojanog rodno određenog sopstva.[506] [...] Parodijsko ponavljanje roda izlaže na videlo i iluziju rodnog identiteta kao krute dubine i unutarnje supstancije."[507]

Osim reprezentacija koje se odnose na transgresiju roda i prestupanje/prelaženje iz jedne u drugu binarnu rodnu kategoriju, ovaj film problematizuje i fenomen univerzalno shvaćenog tj. normativnog muškog rodnog identiteta. U nameri da Alberta predstavi kao Valovog ujaka, Armand pokušava da ga nauči muškom držanju, ophođenju, reagovanju i hodanju. Iako ni sam nije siguran da je to moguće on ga ohrabruje rečima:

> „Naravno da možeš da prođeš kao ujak.
> Ti si odličan performer a ja sam odličan režiser.
> Zajedno možemo da uradimo skoro sve."[508]

Time ukazuje na performativnost roda, ali i specifično na to da se muški rodni identitet ne može posmatrati kao univerzalna kategorija koja je determinisana specifičnim načinom govora, ponašanja i držanja tela. Armand predlaže Albertu da oponaša hod Džona Vejna (John Wayne) koga navodi kao primer izrazito naglašene muškosti. Pošto je Albert biološki muškarac koji se i

---

[506] Judit Batler, *Nevolja s rodom: feminizam i subverzija identiteta*, op. cti., 284.
[507] Ibid. 294.
[508] Citat preuzet iz filma *The Birdcage*.

identifikuje kao muškarac, osim u situacijama koje su povezane sa njegovim dreg nastupima, to znači da on i Džon Vejn dele istu rodnu kategoriju koju izvode na različite načine. Kao muškarac može se identifikovati neko ko izgleda i ponaša se kao neki od likova koje je tumačio Džon Vejn, ali i neko ko nosi roze košulju, previše emotivno reaguje na sve oko sebe, radi kao dreg kraljica i zaljubljen je u drugog muškarca.

Za razliku od prethodne studije slučaja, ova komedija pored kros-dresinga direktno i nedvosmisleno suočava publiku sa temom homoseksualnosti. Međutim, način na koji se obrađuje ova tema nailazi na kritike bez obzira na sve navedene elemente narativa koji se mogu smatrati izuzetno afirmativnim za LGBT zajednicu. Film se bavi temom koja nije uobičajena za mejnstrim film, sa namerom da promoviše društvene stavove prema kojima se porodica, roditeljstvo, rodni i seksualni identitet moraju posmatrati van uspostavljenih normativnih i ograničavajućih definicija. Uprkos tome, ovaj film iz više razloga u velikoj meri umanjuje ozbiljnost i značaj problematike koju obrađuje. Homoseksualnost je prikazana vrlo oprezno uz primetno odsustvo bilo kakvog ispoljavanja čak i samih naznaka seksualnosti, te se može reći da je to urađeno sa namerom kako bi bila prihvatljivija za mejnstrim publiku.[509] Drugim rečima, gej likovi su deseksualizovani, njihov fizički kontakt je sveden na minimum čime je izbegnut rizik od smeštanja u najrestriktivniju kategoriju koja postoji u okviru sistema rangiranja filmova. Osim toga, deseksualizacijom gej likova u mejnstrim filmovima osigurava se bolji prijem filma kod publike koja će imati manji otpor kada je u pitanju takav vid reprezentacije Drugosti. Kao i u drugim komedijama koje sadrže gej likove i u ovom filmu je homoseksualnost prikazana kao komični spektakl. Gej par je predstavljen na stereotipan i očekivani način gde je jedan od partnera nužno reprezentovan kao više feminiziran od drugog, te samim tim preuzima i ulogu majke i histerične supruge, dok je drugi partner reprezentovan kao neko ko je racionalniji i ko odlučuje o svemu.[510] Time se ponovo uspostavljaju stereotipi vezani za rodne uloge i to posebno oni stereotipi koji su vezani za ženski rod.[511] Nestandardno izvođenje rodnosti se stereotipno

---

[509] Heidi Hendershott, „Queer Images in a Straight World: A Critical Analysis of The Celuloid Closet and the Birdcage", *Review of Education, Pedagogy, and Cultural Studies*, Volume 18, Issue 4, 1996, 459-468.
[510] John M.Ison, „Film Stars", *Gay histories and cultures: an encyclopedia*, edited by: George E.Haggerty, Garland Publishing, Inc., London and New York, 2000, 500-502.
[511] Mary Kirk, „Kind of a Drag: Gender, and Ambivalence in The Birdcage and To Wong Foo, Thanks for Everything! Julie Newmar", *Journal of Homosexuality*, Volume 46, Issue 3-4, 2004, 169-180, doi: 10.1300/J082v46n03_10

prikazuje kao nešto iz čega neminovno sledi specifični tip seksualnog identiteta. Armand uči Alberta da se ponaša muževnije kako se ne bi videlo da je gej, takođe Val sugeriše Armandu da je neophodno da promeni način ponašanja kako bi bio *manje očigledan* ukazujući mu i na način oblačenja, na manire i na puder na licu. I konačno, homoseksualnost je prikazana kao manje važna od heteroseksualnosti budući da su Armand i Albert zarad heteroseksualnog braka njihovog sina bili spremni da pogaze svoje dostojanstvo kako bi se uklopili u homofobično društvo senatora i njegove supruge. Pored toga film se završava Valovim i Barbarinim venčanjem čime se nedvosmisleno heteroseksulanost ponovo uspostavlja kao normativ.

U sve tri navedene studije slučaja prikazani su različiti oblici Drugosti sa evidentnom namerom autora da ih prikaže u pozitivnom svetlu. Međutim, pitanje je da li se do kraja filma ta namera na neki način izgubila ili je, ipak, delimično ostvarena? U zavisnosti od ugla gledanja mogući su različiti odgovori na ovo pitanje. Iz perspektive marginalizovanog Drugog dobra namera je bila samo prividna ili, ako je i bila stvarna onda se definitivno izgubila. Sa druge strane, iz perspektive normativnog Prvog, ta namera je u potpunosti ostvarena, što znači da je Drugost prikazana na najpozitivniji način koji je moguće sprovesti u normativnom društvu. Tod Brauning u filmu *Freaks* kao glavne junake predstavlja osobe koje odstupaju od svih društvenih normativa vezanih za telo, prikazuje ih kao i sve druge ljude u svojim dnevnim aktivnostima, da bi, ipak, na kraju filma ukazao na to da se oni zaista mogu pretvoriti u okrutne monstrume. Bili Vajlder u filmu *Neki to vole vruće* uspešno otvara prostor za popularizaciju kros-dresing komedija, ukazujući na performativnost kategorije roda. Međutim, na kraju filma on vraća sve na 'svoje mesto' i obezbeđuje srećan normativni kraj uz dobar vic na račun homoseksualnosti. I konačno, Majk Nikols u filmu *Kavez za ptice* na pozitivan način reprezentuje homoseksualni par, ali uz veliku dozu opreza i uz srećan normativni kraj.

Sva tri filma nesumnjivo vrše transgresiju normativa, da bi na kraju taj prestup zasenili vraćanjem na privilegovanje normativa. Drugim rečima, iako ovi filmovi na prvi pogled deluju kao medijski tekstovi koji afirmišu Drugo telo svojim dramskim razrešenjem, oni u stvari samo potvrđuju očigledno prisustvo sveprožimajućeg društvenog mehanizma. Taj mehanizam se bazira na pravilu da Prva tela postoje samo u hijerarhijskom odnosu prema Drugim telima i to na takav način da se pri uspostavljanju relacija ova dva pola – Prvog i Drugog – medijskog tela, značenja Drugih tela vrednosno negativno konotiraju kao čudna, zastrašujuća, nenormalna,

smešna, bolesna, nakazna, zabavna... Dakle, u domenu filmskih reprezentacija nemoguće je ostvariti dekonstukciju aktuelnih društvenih vrednosti medijskog tela. Ove tri studije slučaja pokazuju na koji način medijska kultura posreduje već opšte društveno prisutne stavove o tome kojim identitetskim komponentama (fizičke odlike tela, oblačenje, načini ponašanja ili uspostavljanja međusobnih subjekatskih relacija) se reprezentuju Prva, odnosno Druga tela.

ZAKLJUČAK

Primarni cilj ovog istraživanja jeste da ukaže na različite mehanizme i procese društvenog konstruisanja Prvih i Drugih tela. Ono što je zajedničko svim navedenim mehanizmima i procesima jeste proizvodnja razlika i uspostavljanje vrednosnih hijerarhija između tela kako bi u okviru dominantnog diskursa ona mogla biti klasifikovana i tumačena kao poželjna ili nepoželjna, zdrava ili bolesna. Pošto kategoriji Drugog tela pripadaju sva ona tela koja se prema različitim kriterijumima ne uklapaju u zadate normativne definicije telesnosti, ovo istraživanje je bazirano na problematizaciji nekoliko zasebnih tipova Drugosti. Najviše pažnje posvećeno je proizvodnji polnih razlika i, u skladu sa tim, telima koja su marginalizovana i diskriminisana na rodnoj/polnoj osnovi. Zbog toga je, pre svega, bilo reči o odnosu Zapadnog društva prema ženama, transrodnim i interpolnim osobama, tj. svima onima čija Drugost je zasnovana na specifičnom obliku telesnosti.

Kada su u pitanju mehanizmi i procesi društvenog konstruisanja Prvog i Drugog tela, ovo istraživanje je strukturirano tako da obuhvata dva potpuno divergentna domena društvenog delovanja. U pitanju su domen nauke i domen masovnih medija. Bez obzira na sve njihove razlike ono što im je zajedničko je praksa normativizacije i hijerarhizacije tela. Nauka kao organizovani sistem znanja i masovni mediji kao organizovani sistem proizvodnje i prenosa informacija/poruka/reprezentacija mogu se, prema jednoj od funkcija koje vrše, označiti kao ideološki proizvodni aparati. U tom smislu, jasno je da se u okviru ova dva domena društvenog delovanja, na specifične načine, vrši proizvodnja značenja, a zatim i njegova distribucija različitim kanalima. Nauka distribuira značenja putem institucija koje pripadaju zdravstvenom sistemu, pravnom sistemu, obrazovnom sistemu ili, pak, sistemu masovnih medija koji su i sami po sebi distributivni kanal. Osim toga, njihova povezanost nije zasnovana samo na toj funkciji prenosa informacija, već i na činjenici da se kreiranje medijskih sadržaja u najvećoj meri oslanja na znanje o telu, rodu/polu, (in)validnosti ili rasi, koje je nauka institucionalizovala i time uspostavila kao jedino istinito znanje. Medijski sadržaji baziraju se na idejama, konceptima i klasifikacijama koje je nauka ponudila, razrađujući ih u različitim kontekstima. Time doprinose ne samo diseminaciji znanja već i njegovoj alteraciji, odnosno svođenju na banalne interpretacije opterećene stereotipima i ideološkim konstruktima koje prethode tom znanju. Nauka i mediji su

dve različite diskurzivne prakse koje svaka na svoj način proizvode i organizuju znanja o telu, izvodeći na taj način društveno konstruisanje tela, tako da ono na određeni način bude čitljivo i razumljivo unutar dominantne kulture. Znanja koja proizvodi nauka u službi su reprezentacije i oblikovanja tela posredstvom institucija koje usvajaju ta znanja i u skladu sa tim vrše kontrolu i regulaciju tela, dok znanja koja proizvode i plasiraju mediji formiraju i oblikuju predstave o telu kod medijskih primalaca, odnosno, kod publike. Iz tog razloga je, u skladu sa ciljem ovog istraživanja, kao reprezent masovnih medija izabran medij filma i u okviru njega primeri koji su proizvedeni unutar jedne od najvećih i najprofitabilnijih filmskih industrija u svetu. Na tim primerima jasno se može identifikovati način na koji ovaj tip medijskih tekstova reprezentuje Drugo telo i kako ga pozicionira u odnosu na Prvo telo. Konstrukcija Drugosti počiva upravo na postojećim medijskim reprezentacijama koje se u osnovi baziraju na ustanovljenim stereotipima. Mediji iznova i iznova reprodukuju identične modele ponašanja, govora, gestikulacije, pa i želja, strahova, međuljudskih odnosa i svega onoga što ispunjava svakodnevicu. Institucije nas upućuju na to šta se od nas očekuje ukoliko pripadamo određenom tipu telesnosti, dok nas masovni mediji, najviše putem tekstova popularne kulture, upućuju na to na koji način je prihvatljivo da ispunimo zadata očekivanja. Ukoliko nismo u stanju da ispunimo ono što je za nas predviđeno, bivamo definisani kao neuspešni, problematični ili devijantni, a u svakom slučaju manje vredni. Medicinske institucije nam tada dodele dijagnozu i u odnosu na nju pokušavaju da nas što više približe normativu, dok nam pravne institucije postavljaju razne vidove prepreka i ograničenja. Medijski tekstovi govore, nama i svima ostalima, o tome ko smo mi, na koji način ćemo biti kažnjeni zbog svoje Drugosti i kako treba da se osećamo povodom toga.

Ovim istraživanjem je analizirano i teorijski predočeno medijsko konstruisanje i posredovanje Drugih tela kao imanentno i konstitutivno procesima i praksama označavanja određenih subjekata kao Drugih i njihovog samo/razumevanja kao Drugih. Analizirani primeri medijskog posredovanja tela, odnosno, proizvodnje i prenošenja značenja i znanja o telu pokazuju da ne postoji univerzalni model telesnosti koji je u osnovi binarno diferenciran, već da se radi o dominantnim vrednosnim modelima društvenog konstruisanja telesnosti koja se uvek proizvodi putem različitih tipova medijskog posredovanja tela. Telo egzistira uvek kao medijsko telo jer se reprezentuje, kontroliše i konstruiše posredstvom različitih tipova medijskog posredovanja tela koje se jednako odvija u sasvim različitim društvenim praksama – u domenu

diskursa medicine kao društveno institucionalizovane naučne istine o telu ali i u domenu industrije zabave. Ova važnost tela kao objekta društvenog posredovanja potvrđuje tezu o modernom društvu kao somatskom društvu u kome telo egzistira kao mesto transpozicije aktuelnih društveno-političkih problema, kao čvorište upisivanja različitih markera identiteta, te kao osnovni medij materijalizovanja političkih akcija i društvenih svetonazora.

LITERATURA

1. Adams, Rachel, *Sideshow U.S.A.: Freaks and the American Cultural Imagination*, University of Chicago Press, Chicago, 2001.

2. Ainsworth, Tiffiny A. and Jeffrey H. Spiegel, „Quality of life of individuals with and without facial feminization surgery or gender reassignment surgery", *Quality of Life Research,* Volume 19, Issue 7, 2010, 1019-1024, doi.10.1007/s11136-010-9668-7.

3. Aranoff, Gaya S. and Jennifer J. Bell, „Sexual Development, Growth, and Puberty in Children", *Principles of Gender-Specific Medicine*, edited by: Marianne J. Legato, Academic Press, London and New York, 2010, 18-34.

4. Aristotle, „The generation of animals", *The complete works of Aristotle*, Vol. 8, edited by: J. Barnes, ‚Princeton University Press, Princeton, 1984.

5. Aristotle „The history of animals", *The complete works of Aristotle*, Vol. I, edited by: J. Barnes, Princeton University Press, Princeton, 1984

6. Allen, Elizabeth and Barbara Beckwith, Jon Beckwith, Steven Chorover, and David Culver, et al., „Against 'Sociobiology'", *The New York Review of Books*, Vol.22, No.18., 1975.

7. Antunes, Filipa, „Rethinking PG-13: Ratings and the Boundaries of Childhood and Horror", *Journal of Film and Video*, Volume 69, No. 1, 2017, 27-43, doi: 10.5406/jfilmvideo.69.1.0027

8. Asun, Pol-Loran, *Lakan*, Karpos, Loznica, 2012.

9. Bal, Mieke, *Travelling Concepts in the Humanities: A Rough Guide*, University of Toronto Press, Toronto, 2011, 24.

10. Balsamo, Anne, *Technologies of the gendered body: Reading cyborg women*, Duke University Press, Durham and London, 1996.

11. Barberio, Jospeh, „This Comic Perfectly Explains the Mental Load Working Mothers Bear", *Working mother*, 24.05.2017, http://www.workingmother.com/this-comic-perfectly-explains-mental-load-working-mothers-bear, pristupljeno 03.08.2017.

12. Barrios, Richard, *Screened Out: Playing Gay in Hollywood from Edison to Stonewall*, Routledge, New York and London, 2003.

13. Barthes, Roland, *Roland Barthes by Roland Barthes*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, 1994.

14. Barthes, Roland, „Od djela do teksta“, *Suvremene književne teorije*, priredio: Miroslav Beker, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1986, 181-186.

15. Barthes, Roland, „Smrt autora“, *Suvremene književne teorije*, priredio: Miroslav Beker, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1986, 176-180.

16. Barthes, Roland, *Elements of Semiology*, Hill and Wang, New York, 1986.

17. Barthes, Roland, *The Pleasure of the Text*, Hill and Wang, New York, 1975.

18. Bart, Rolan, *Lekcija: pristupno predavanje na Kolež de Fransu, održano 7. januara 1977. godine*, Karpos, Loznica, 2010.

19. Bartky, Sandra Lee, „Foucault, Femininity, and the Moderniyation of Patriarchal Power“, *The Politics of Women's Bodies: Sexuality, Appearance and Behaviour*, edited by: Rose Weitz, Oxford University Press, New York and Oxford, 1998, 25-45.

20. Batler, Kristofer, Postmodernizam: sasvim kratak uvod, Službeni glasnik, Beograd, 2012.

21. Batler, Džudit, *Nevolja s rodom: feminizam i subverzija identiteta*, Karpos, Loznica, 2010.

22. Bauer, Nancy, *Simone de Beauvoir, philosophy, and feminism*, Columbia University Press, New York, 2001.

23. Beasley, Chris, *Gender&Sexuality: critical theories, chritical thinkers*, SAGE Publications, London,Thousand Oaks, New Delhi, 2005.

24. Bender-Baird, Kyla, „Peeing under surveillance: bathrooms, gender policing, and hate violence“, *Gender, Place & Culture: A Journal of Feminist Geography*, 2015, doi: 10.1080/0966369X.2015.1073699.

25. Benshoff, Harry M., and Sean Griffin, *Queer images: a history of gay and lesbian film in America*, Rowman & Littlefield Publishers, Lanham, 2006.

26. Benjamin, Harry, *The Transsexual Phenomenon*, Julian Press, New York, 1966.

27. Bešlagić, Luka, *Teorije eksperimentalne tekstualne produkcije*, Fakultet za medije i komunikacije, Beograd, 2017.

28. Bhabha, Homi K., „The Other Question: Stereotype, Discrimination and the Discourse of Colonialism“, *Screen*, Volume 24, Issue 6, 1983, 18-36, doi: 10.1093/screen/24.6.18.

29. Bhabha, Homi K., *The Location of Culture*, Routledge, London and New York, 1994.

30. Billiani, Francesca, „Assessing Boundaries – Censorship and Translation: An Introduction", *Modes of Censorship and Translation: National Contexts and Diverse Media*, edited by: Francesca Billiani, Routledge, London and New York, 2014,1-26.

31. Bismark, Marie, Jennifer Morris, Laura Thomas, et al. „Reasons and remedies for underrepresentation of women in medical leadership roles: a qualitative study from Australia", *BMJ Open,* 2015;5:e009384, doi:10.1136/bmjopen-2015-009384.

32. Blair Bell, William, „Hermaphroditism", *Liverpool Medico-Chirurgical Journal*, number 35, 1915, 272-292,

33. Bloom, Allan, „Editor's introduction", *Introduction to the reading of Hegel by Alexandre Kojeve*, edited by Allan Bloom, Cornell University Press, Itaca and London, 1980, vii-xii.

34. Simone de Beauvoir, *The Second Sex*, Jonathan Cape, London, 1956.

35. Bian, Lin, Sarah-Jane Leslie and Andrei Cimpian, „Gender stereotypes about intellectual ability emerge early and influence children's interests", *Science*, Vol. 355., Issue 6323, 2017, 389–391, doi: 10.1126/science.aah6524.

36. Blauwet, Lori A., „Sex and Race/Ethnicity Reporting in Clinical Trials: A Necessity, Not an Option", *Journal of Women's Health*, Volume 20, Number 3, 2001, 313-314, doi:10.1089/wh.2011.2744

37. Baudrillard, Jean, „Melodrama razlike", *Delo: mesečni časopis za teoriju, kritiku, poeziju i nove ideje*, 3-4, Nolit, Beograd, 1992, 229-240.

38. Black, Gregory D., „Censorship: An Historical Interpretation", *Journal of Dramatic Theory and Criticism*, Volume VI, No. 1,1991, 167-185.

39. Black, Gregory D., „The Legion of Decency and the Movies", *Silencing Cinema: Film Censorship around the World*, edited by: Daniel Biltereyst and Roel Vande Winkel, Palgrave Macmillan, New York, 2013, 241-254.

40. Bogdan, Robert, „The Social Construction of Freaks", *Freakery: Cultural Spectacles of the Extraordinary Body*, edited by Rosemarie Garland Thomson, New York University Press, New York and London, 1996, 23–37.

41. Brachet, Jean-Louis, *Traité de l'hystérie*, Baillière, Paris, 1847.

42. Bryant, Karl, „Transgender studies", *Encyclopedia of Gender and Society*, edited by: Jodi O'Brien, SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 2008, 848-852.

43. Bueter, Anke, „Androcentrism, Feminism, and Pluralism in Medicine“, *Topoi*, Volume 36, Issue 3, 2017,521-530, doi: 10.1007/s11245-015-9339-y.

44. Butler, Judith, *Bodies that matter, on the discursive limits of „sex“*, Routledge, New York and London, 1993.

45. Butler, Judith, „Ruled Out: Vocabularies of the Censor“, *Censorship and silencing: practices of cultural regulation*, edited by: Robert Post, Getty Research Institute for the History of Art and the Humanities, Los Angeles, 1998, 247-259.

46. Bynum, Caroline, „Why all the fuss about the body? A medievalist's perspective“, *Critical Inquiry*, Vol. 22, No. 1, The University of Chicago Press, Chicago, 1995, 1-33.

47. Canning, Kathleen, „The body as method? Reflections on the place of the body in gender history“, *Gender&History*, Vol.11, No. 3, Willey-Blackwell, New Jersey, 1999, 499-513.

48. Cixous, Helene, „The Laugh of the Medusa“, *Signs*, Vol. 1, No. 4, The University of Chicago Press, Chicago, Summer 1976, 875-893.

49. Coyne, Jerry A., „Of Vice and Men: A Case Study in Evolutionary Psychology“, *Evolution, Gender, and Rape*, edited by Cheryl Brown Travis A Bradford, The MIT Press, Cambridge, London, 2003, 171-190.

50. Coward, Rosalind and John Ellis, *Jezik i materijalizam*, Školska knjiga, Zagreb, 1985.

51. Damnjanović, Mina, *Istopolna orijentacija u srednjoškolskim udžbenicima*, Labris - organizacija za lezbejska ljudska prava, Beograd, 2014.

52. Davis, Emmalon, „What is it to Share Contraceptive Responsibility?“, *Topoi*, Volume 36, Issue 3, 2017, 489–499, 495, doi: 10.1007/s11245-015-9342-3.

53. Davis, Janet M., *The circus age: culture and society under the American big top*, The University of North Carolina Press, Chapel hill & London, 2002.

54. Deal, William E. and Timothy K. Beal, *Theory for religious studies*, Routledge, London and New York, 2004.

55. Degler, Carl N., *In search of human nature: biology and culture in American social science, 1880 to present*, Oxford University Press, Oxford New York, 1991, 310-317.

56. Daigle, Christine, *Jean-Paul Sartre*, Routledge, New York, 2010.

57. Derrida, Jacques, *Pisanje i razlika*, Šahinpašić, Sarajevo, 2007.

58. Derrida, Jacques, „Differance“, *A Derrida reader: between the blinds*, edited by Peggy Kamuf, Columbia University Press, New York, 1991, 61-79.

59. Derrida, Jacques, „Neka pitanja i odgovori (Jacques Derrida)“, *Delo: mesečni časopis za teoriju, kritiku, poeziju i nove ideje*, 3-4, Nolit, Beograd, 1992, 29-47.

60. Department of Health and Human Services (US), Public Health Service, „Women's health: report of the Public Health Service Task Force on Women's Health Issues“, *Public Health Rep*., 1985, Vol. 100, No.1, 73-106.

61. *Diagnostic and statistical manual: mental disorders*, prepared by The Committee on Nomenclature and Statistics of the American Psychiatric Association, American Psychiatric Associantin, Washington, 1952.

62. *Diagnostic and statistical manual of mental disorders*, prepared by The Committee on Nomenclature and Statistics of the American Psychiatric Association, American Psychiatric Associantin, Washington, 1968.

63. Doherty, Thomas, *Pre-code Hollywood: sex, immorality, and insurrection in American cinema, 1930–1934*, Columbia University Press, New York, 1999.

64. Doherty, Thomas, *Hollywood's censor: Joseph I. Breen and the Production Code Administration*, Columbia University Press, New York, 2007.

65. Domurat Dreger, Alice, *Hermaphrodites and the medical invention of sex*, Harvard University Press, Cambridge, London, 2003.

66. Douglas, Nick, „How to share the 'mental load' of chores with your partner“, *Lifehacker,* 30.05.2017,http://lifehacker.com/how-to-share-the-mental-load-of-chores-with-your-part-1795657878 pristupljeno 03.08.2017.;

67. Dumas, Alex, „Rejecting the Aging Body“, *Routledge Handbook of Body Studies*, edited by: Brian S. Turner, Routledge, New York and London, 2012, 375-388.

68. Đurić, Milan/Agatha, „Stvaranje Getena“, *Trans, interseks, kvir: Osvrti i novi horizonti*, uredile: Milan Đurić, Milica Jeremić, Jelena Vidić, Gejten-LGBT, Centar za promociju LGBTIQ prava, Beograd, 2016, 135-168.

69. Đorđević, Jelena, *Postkultura: uvod u studije kulture*, Clio, Beograd, 2009.

70. Eckert, Lena, *Intersexualization: The Clinic and the Colony*, Routledge, New York and London, 2017.

71. Ekins, Richard, „Science, Politics and Clinical Intervention: Harry Benjamin, Transsexualism and the Problem of Heteronormativity“, *Sexualities*, Vol 8, Issue 3,

SAGE Publications, London, Thousand Oaks, CA and New Delhi, 2005, 306–328, doi: 10.1177/1363460705049578.

72. Ender, Evelyne, *Sexing the Mind: Nineteenth-century Fictions of Hysteria*, Cornell University Press,New York, 1995.

73. Erevelled, Nirmala, and Andrea Minear, „Unspeakable Offenses: Untangling Race and Disability in Discourses of Intersectionality“, *The Disability Studies Reader*, edited by: Lennard J. Davis, Routledge, London and New York, 2013, 354-365.

74. Evans, Dilan, „Šesnaest pojmova Lakanove psihoanalize“, *QT: časopis za kvir teoriju i kulturu*, broj 7, Centar za kvir studije,Beograd, 2011, 88-126.

75. Federici, Silvia, *Wages against housework*, Power of Women Collective and Falling Wall Press, Bristol, 1975.

76. Foerstel, Herbert N., *Banned in the media: a reference guide to censorship in the press, motion pictures, broadcasting, and the internet*, Greenwood Press, Westport, London, 1998.

77. Foucault, Michel, *The History of Sexuality Volume 3: The Care of the Self*, Pantheon Books, New York, 1986.

78. Fraser, Lin, „Standards of Care, transgender health“, *The International Encyclopedia of Human Sexuality*, edited by: Anne Bolin and Patricia Whelehan, 2015, 1-4. doi:10.1002/9781118896877.wbiehs496.

79. Freud, Sigmund, „Psyhoanalyse und Libidotheorie“, *Gesammelte Werke* XIII, Imago, London, 1940-1952, 211, citirano u: J. Laplanche, J. B. Pontalis, *Riječnih psihoanalize*, Avgust Cesarec, Zagreb, 1992.

80. Friedman, Jane M., „The Motion Picture Rating System of 1968: A Constitutional Analysis of Self-Regulation by the Film Industry“, *Columbia Law Review*, Volume 73, No. 2, 1973, 185-240, doi:10.2307/1121227.

81. Frost, David M., and Ilan H. Meyer, „Internalized Homophobia and Relationship Quality among Lesbians, Gay Men, and Bisexuals“, *Journal of counseling psychology*, Volume 56, Issue 1, 2009, 97-109.

82. Fuko, Mišel, *Volja za znanjem: istorija seksualnosti I*, Karpos, Loznica, 2006.

83. Garland Thomson, Rosemarie, *Extraordinary bodies: figuring physical disability in American culture and literature*, Columbia University Press, New York, 1997.

84. Garland Thomson, Rosemarie, „Integrating Disability, Transforming Feminist Theory“, *The Disability Studies Reader*, edited by: Lennard J. Davis, Routledge, London and New York, 2013, 333-353.

85. Geller, Stacie E., Marci Goldstein Adams and Molly Carnes, „Adherence to Federal Guidelines for Reporting of Sex and Race/Ethnicity in Clinical Trials“, *Journal of Women's Health*, Vol. 15, No. 10, 2006, 1123-1131.

86. Ghattas, Dan Christian, *Standing up for the human rights of intersex people – how can you help?*, ILGA Europe, OII Europe, 2015.

87. Gilleard, Chris, „Aging and Aging Studies: Celebrating the Cultural Turn“, *Age Culture Humanities: An Interdisciplinary Journal*, Issue I, 2014,35-37.

88. Glezerman, Marek, „Foreword: Gender-Specific Medicine - Environment and Biology“, *Principles of Gender-Specific Medicine*, edited by: Marianne J. Legato, Academic Press, London and New York, 2010, xxvii-xx.

89. Goodley, Dan, Bill Hughes and Lennard Davis, „Introducing Disability and Social Theory“,*Disability and social theory: new developments and directions*, edited by: Dan Goodley, Bill Hughes, Lennard Davis, Palgrave Macmillan, New York, 1-16.

90. Guibal, Francis, „San o apsolutno Drugom“, *Delo: mesečni časopis za teoriju, kritiku, poeziju i nove ideje*, 3-4, Nolit, Beograd, 1992, 242-246.

91. Green, Richard and Jonh Money (eds.), *Transsexualism and Sex Reassignment*, The Johns Hopkins Press, Baltimore, 1969.

92. Green, Jonathon and Nicholas J. Karolides, *Encyclopedia of Censorship*, Facts On File, New York, 2005.

93. Gothlin, Eva, „Reading Simone de Beauvoir with Martin Heidegger“, *The Cambridge companion to Simon de Beauvoir*, edited by: Claudia Card, Cambridge University Press, Cambridge, New York, 2003, 45-65.

94. Gross, Harriet Engel, Jessie Bernard, Alice J. Dan, Nona Glazer, Judith Lorber, Martha McClintock, Niles Newton and Alice Rossi, „Considering 'A Biosocial Perspective on Parenting'“, *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, Vol. 4., No.4., University of Chicago Press, 1979, 695-717, 702-703.

95. Grosz, Elizabeth, *Sexual subversions: three French feminists*, Allen & Unwin, St Leonards, 1989.

96. Gross, Elizabeth, „Irigaray and sexual difference“, *Australian Feminist Studies*, 1:2, 1986, 63-77, doi: 10.1080/08164650.1986.10382925.

97. Hall, Stuart, „Introduction“, *Representation: cultural representations and signifying practices*, Stuart Hall (ed.), SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 1997, 1-12.

98. Hall, Stuart, „The work of representation“, *Representation: cultural representations and signifying practices*, Stuart Hall (ed.), SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 1997, 13-76.

99. Hall, Stuart, „The Spectacle of the 'Other'“, *Representation: cultural representations and signifying practices*, edited by Stuart Hall, SAGE Publications, London, 1997, 223-290.

100. Hall, Stuart, „Introduction: Who Needs 'Identity'?“, *Questions of cultural identity*, edited by: Stuart Hall, Paul du Gay, SAGE Publications, London, 1996, 1-17.

101. Hall, Stuart, „ Europe's Other Self“, *Marxism Today*, Vol. 35, No. 8, August, 1991, 18-19.

102. Hall, Stuart, „The question of cultural identity“, *Modernity and its Futures*, edited by: Stuart Hall, David Held and Tony McGrew, Polity Press, Cambridge, 1992, 277.

103. Hall, Stuart, „Old and New Identities, Old and New Ethnicities“, *Culture, Globalization and the World-System: Contemporary Conditions for the Representation of Identity*, edited by: Anthony D. King, University of Minnesota Press, Minneapolis, 1997, 41-68, 48.

104. Hall, Stuart, „Minimal Selves“, *ICA Documents 6*, edited by: Lisa Appignanesi, Insitute of Contemporary Arts, London, 1987, 44-46, 45.

105. Hall, Stuart, „Cultural studies and its theoretical legacies“, *Stuart Hall: Critical Dialogues in Cultural Studies*, edited by: David Morley and Kuan-Hsing Chen, Routledge, Londona and New York, 1996, 261-274.

106. Hall, Stuart, „The rediscovery of 'ideology'; return of the repressed in media studies“, *Culture, society and the media*, edited by: Michael Gurevitch, Tony Bennett, James Curran and Janet Woollacott, Routledge, London and New York, 2005, 52-86.

107. Hol, Stjuart, „Kodiranje - dekodiranje“, *Studije kulture*, urednica: Jelena Đorđević, Službeni glasnik, Beograd, 2008, 275-285.

108. Hanet, Kari, „Fun with Fairies: Representation of Gender Identity in La Cage aux folles and The Birdcage“, *Australian Journal of French Studies*, Volume 49, Issue 2, 2017, 167-182, doi: 10.3828/AJFS.2012.14

109. Hardon, Anita, „The development of contraceptive technologies: a feminist critique“, *Gender & Development*, 2:2, 1994, 40-44, doi: 10.1080/09682869308520010.

110. Healy, Bernadine, „The Yentl Syndrome“, *New England Journal of Medicine*, 325 (4), 1991, 274–276, 275. doi:10.1056/NEJM199107253250408.

111. Healy, Bernadine, „Women's Health, Public Welfare“, *JAMA*, Volume 266, Number 4, 1991, 566-568, doi:10.1001/jama.1991.03470040130037.

112. Hegel, Georg Wilhelm Fridrih, *Fenomenologija duha*, Dereta, Beograd, 2005.

113. Hendershott, Heidi, „Queer Images in a Straight World: A Critical Analysis of The Celuloid Closet and the Birdcage“,*Review of Education, Pedagogy, and Cultural Studies*, Volume 18, Issue 4, 1996, 459-468.

114. Herman, Edvard S., i Robert V. Mekčesni, *Globalni mediji: novi misionari korporativnog kapitalizma*, Clio, Beograd, 2004.

115. Hoffmann, Diane E., and Anita J. Tarzian, „The Girl Who Cried Pain: A Bias Against Women in the Treatment of Pain“, *The Journal of Law, Medicine & Ethics*, Volume 29, 2001, 13-27.

116. Homer, Sean, *Jacques Lacan*, Routledge, London and New York, 2005.

117. Holmes, M. Morgan, „Introduction: Straddling Past, Present and Future“, *Critical Intersex*, edited by: Morgan Holmes, Ashgate, Burlington, 2009, 1-14.

118. Hubbard, Ruth, „Science, Facts, and Feminism“, *Hypatia*, Vol. 3, No. 1, Feminism and Science 2, 1988, 5-17.

119. Huddart, David, *Homi K. Bhabha*, Routledge, London and New York, 2006.

120. Husserl, Edmund, *Cartesian Meditations: An Introduction to Phenomenology*, Springer Netherlands, 1999.

121. Husserl, Edmund, *Médiation cartésiennes*, Vrin, 1947.

122. Irigaray, Luce, *Ja, ti, mi: za kulturu razlike*, Ženska infoteka, Zagreb, 1999.

123. Irigaray, Luce, „The Question of the Other“, *Yale French Studies, Another Look, Another Woman: Retranslations of French Feminism*, No. 87, Yale University Press, 1995, 7-19.

124. International Lesbian, Gay, Bisexual, Trans and Intersex Association: Aengus Carroll and Lucas Ramon Mendos, *State Sponsored Homophobia 2017: A world survey*

of sexual orientation laws: criminalisation, protection and recognition, ILGA, Geneva, 2017.

125. Ison, John M., „Film Stars", *Gay histories and cultures: an encyclopedia*, edited by: George E. Haggerty, Garland Publishing, Inc., London and New York, 2000, 500-502.

126. Jabes, Edmond, „Pismo Derida o pitanju knjige", *Delo: mesečni časopis za teoriju, kritiku, poeziju i nove ideje*, 3-4, Nolit, Beograd, 1992, 201-207.

127. Jacobs, Meg, *Panic at the pump: the energy crisis and the transformation of American politics in the 1970s*, Hill and Wang, New York, 2016.

128. Jagose, Annamarie, *Queer Theory: An Introduction*, New York University Press, New York, 1996.

129. Jarman-Ivens, Freya, *Queer Voices: Technologies, Vocalities And The Musical Flaw*, Palgrave MacMillan, New York, 2011.

130. Jay, Martin, *Downcast Eyes: The Denigration of Vision in Twentieth-century French Thought*, University of California Press, Berkley Los Angeles London, 1993.

131. Jenkins, Tania M. and Susan E. Short, „Negotiating intersex: A case for revising the theory of social diagnosis",*Social Science & Medicine* , Volume 175, 2017, 91-98. doi: 10.1016/j.socscimed.2016.12.047.

132. Jensen, Sune Qvotrup, „Othering, identity formation and agency", *Qualitative Studies*, Volume 2, No. 2, 2011, 63-78.

133. Jansen, Sebastian, „Transgender and Intersex: Unavoidable Essentialism and the Normative Struggle for Recognition", *Transgender and Intersex: Theoretical, Practical, and Artistic Perspectives*, edited by: Stefan Horlacher, Palgrave Macmillan, New York, 2016, 115-140.

134. Johnson, Katherine, „Transsexualism, Overview", *Encyclopedia of Critical Psychology*, edited by: Tomas Teo, Springer New York, 2014, 2019-2022.

135. Johnson, Austin H., „Transnormativity: A New Concept and Its Validation through Documentary Film About Transgender Men*"*Sociological Inquiry*, Volume 86, Number 4, 2016, 465–491, 466, doi: 10.1111/soin.12127.

136. Johnson, Austin H., „Normative Accountability: How the Medical Model Influences Transgender Identities and Experiences", *Sociology Compass*, Volume 9, Issue 9, 2015, 803-813, doi: 10.1111/soc4.12297.

137. Karakazis, Katarina, *Fixing sex: intersex, medical authority and lived experience*, Duke University Press, Durham and London, 2008.

138. Keller, Evelyn Fox, „Gender and Science“, *Discovering Reality:Feminist Perspectives on Epistemology, Metaphysics, Methodology, and Philosophy of Science*, edited by: Sandra Harding and Merrill B. Hintikka, Kluwer Academic Publishers, New York, Boston, 2004, 187–205.

139. Kelly, Reese Carey, „Queer studies“, *Encyclopedia of Gender and Society*, edited by: Jodi O'Brien, SAGE Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, 2008, 690-695.

140. Kellner, Douglas, *Media Culture:Cultural studies, identity and politics between the modern and the postmodern*, Routledge, London and New York, 2003.

141. Kirk, Mary, „Kind of a Drag: Gender, and Ambivalence in The Birdcage and To Wong Foo, Thanks for Everything! Julie Newmar“, Journal of Homosexuality, Volume 46, Issue 3-4, 2004, 169-180, doi: 10.1300/J082v46n03_10

142. Klebs, Edwin, *Handbuch der pathologischen Anatomie*, August Hirschwald, Berlin, 1876.

143. Klejgs, Meri, „Uvod u Lakana“, *QT: časopis za kvir teoriju i kulturu*, broj 7, Centar za kvir studije,Beograd, 2011, 23-36.

144. Kordić, Radoman, *Psihoanalitički diskurs*, Naučna knjiga, Beograd, 1997.

145. Krieger, Nancy, „Genders, sexes, and health: what are the connections—and why does it matter?“, *International Journal of Epidemiology*, Volume 32, Issue 4, 2003, 652–657, doi: 10.1093/ije/dyg156.

146. Kristeva, Julia, „The Bounded Text“, *Desire in Language – A Semiotic Approach to Literature and Art by Julia Kristeva*, Leon S. Roudiez (ed.), Columbia University Press, New York, 1980, 36-63.

147. Kristeva, Julia, *Powers of Horror – An Essay on Abjection*, Columbioa University Press, New York, 1982.

148. Kuhn, Annette, Cinema, *Censorship and Sexuality 1909-1925*, Routledge, London and New York, 2016.

149. Lakan, Žak, „Značenje falusa“, *Spisi*, Prosveta, Beograd, 1983, 255-267.

150. Lakan, Žak, „Stadijum ogledala kao tvpritelj funkcije. Ja kakva nam se otkriva u psihoanaliti;kom iskustvu“, *Spisi*, Prosveta, Beograd, 1983, 5-13.

151. LaSalle, Mick, *Dangerous men: pre-code Hollywood and the birth of the modern man*, Thomas Dune Books, St. Martins Press, New York, 2002.

152. Laqueur, Thomas Walter, *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts and London, 1992.

153. Land, Stephanie, „The Mental Load Of Being A Poor Mom", *Refinery29*, 25.07.2017., http://www.refinery29.com/2017/07/160057/the-mental-load-of-being-a-poor-mom, pristupljeno 03.08.2017.

154. Lawrence, Roderick J., „Housing andhealth: from interdisciplinary principles to transdisciplinary research andpractice", *Futures*, Volume 36, 2004, 487–502.

155. Lee, Peter A., Chistopher P. Houk, et all, „Consensus Statement on Management of Intersex Disorders", *Pediatrics*, Volume 118, Issue 2, 2006, 488-500, 488, doi:10.1542/peds.2006-0738.

156. Leff, Leonard J., and Jerold L. Simmons, *The dame in the kimono: Hollywood, censorship, and the Production Code*, The University Press of Kentucky, Lexington, 2001.

157. Legato, Marianne J. „Preface", *Principles of Gender-Specific Medicine*, edited by: Marianne J. Legato, Academic Press, London and New York, 2010, xxi-xxii.

158. Legato, Marianne J. „Gender-specific medicine in the genomic era", *Clinical Science*, Volume 130, Issue 1, 2016, 1-7, doi: 10.1042/CS20150551.

159. Leone, Ron, „Rated Sex: An Analysis of the MPAA's Use of the R and NC-17 Ratings", *Communication Research Reports*, Volume 21, Number 1, 2004, 68-74. doi: 10.1080/08824090409359968.

160. Leone, Ron, „Contemplating Ratings: An Examination of What the MPAA Considers 'Too Far for R' and Why", *Journal of Communication*, Volume 52, Issue 4, 2002, 938-954, 939. doi: 10.1111/j.1460-2466.2002.tb02582.x

161. Leslie, Sarah-Jane et al.,„Expectations of brilliance underlie gender distributions across academic disciplines", *Science*, Vol. 347, Issue 6219, 2015, 262-265.

162. Levallois, Clement, „The Development of Sociobiology in Relation to Animal Behavior Studies, 1946–1975", *Journal of the History of Biology*, 2017, https://doi.org/10.1007/s10739-017-9491-x.

163. Lešić, Zdenko, „Feminizam, feministička teorija i kritika (Historiografska skica)", *Nova čitanja: poststrukturalistička čitanka*, Buybook, Sarajevo, 2002, 110-138.

164. Levinas, Emmanuel, *Totality and Infinity: An Essay on Exteririty*, Martinus Nijhoff Publishers and Duquesne University Press, Boston, 1979.

165. Emmanuel Levinas, „Time and the Other“, *The Levinas Reader*, edited by Sean Hand, Basil Blackwell, Oxford, 1989.

166. Lewis, Jon, *Hollywood v. hard core: how the struggle over censorship saved the modern film industry*, New York University Press, New York and London, 2002.

167. Liao, Lih Mei and Sarah M Creighton, „Requests for cosmetic genitoplasty: how should healthcare providers respond?“, *BMJ: British Medical Journal*, Volume 334, Issue 7603, 2007, 1090-1092, doi:10.1136/bmj.39206.422269.BE.

168. Lieberfeld, Daniel and Judith Sanders, „Keeping the Characters Straight: Comedy and Identity“, *Journal of Popular Film and Television*, Volume 26, Issue 3, 1998, 128-135, doi: 10.1080/01956059809602783.

169. Liotar, Žan-Fransoa, *Fenomenologija*, Beogradski izdavačko-grafički zavod, Beograd, 1980.

170. Lorimer, Rolend, *Masovne komunikacije: komparativni uvod*, Clio, Beograd, 1998.

171. Lugowski, David M., „Queering the (New) Deal: Lesbian and Gay Representation and the Depression-Era Cultural Politics of Hollywood's Production Code“, *Cinema Journal*, Volume 38, No. 2, 1999, 3-35.

172. Luhmann, Niklas, *The Reality of the Mass Media*, Stanford University Press, Stanford, 2000.

173. Lukin, Josh, „Disability and Blackness“, *The Disability Studies Reader*, edited by: Lennard J. Davis, Routledge, London and New York, 2013, 308-315.

174. Lundgren-Gothlin, Eva, „Simone de Beauvoir and Ethics“, *History of European Ideas*, Vol. 19, No.4-6, 1994, 899-903.

175. Lykke, Nina, *Feminist studies: a guide to intersectional theory, methodology and writing*, Routledge, New York and London, 2010.

176. Majumdar, Indrajit and Tom Mazur, „Management of Infants Born with Disorders of Sex Development“, *Pediatric Endocrinology: A Practical Clinical Guide*, edited by: Sally Radovick, Margaret H. MacGillivray, Humana Press, New York, 2013, 423-440.

177. Mancini, Elena, *Magnus Hirschfeld and the quest for sexual freedom : a history of the first international sexual freedom movement*, Palgrave Macmillan, New York, 2010.

178. Martin, Olga J., *Hollywood's Movie Commandments: A Handbook for Motion Picture Writers and Reviewers*, H. W. Wilson, New York, 1937.

179. Mastroianni, Anna C., Ruth Faden, and Daniel Federman (eds.), *Women and Health Research Ethical and Legal Issues of Including Women in Clinical Studies*, Volume 1, National Academies Press, Washington DC, 1994, 43, doi:10.17226/2304.

180. Mayr, Andrea, „Introduction: Power, discourse and institutions", *Language and Power An Introduction to Institutional Discourse*, edited by: Andrea Mayr, Continuum, London and New York, 2008, 1-25.

181. Mazdon, Lucy, *Encore Hollywood: Remaking French Cinema*, British Film Institute, London, 2000.

182. McAfee, Noelle, *Julia Kristeva*, Routledge, London and New York, 2004.

183. McKee, Alan, „Resistance is hopeless: assimilating queer theory", *Social Semiotics*, Volume 9, Issue 2, Routledge, New York, 1999, 235-249, doi: 10.1080/10350339909360434.

184. McKLaren, Suzanne, „The Interrelations Between Internalized Homophobia, Depressive Symptoms, and Suicidal Ideation Among Australian Gay Men, Lesbians, and Bisexual Women", *Journal of Homosexuality*, Volume 63, Issue 2, 2016, 156-168, doi: 10.1080/00918369.2015.1083779.

185. McGregor, Alyson J. and Esther K. Choo, „The Emerging Science of Gender-Specific Emergency Medicine", *Rhode Island Medical Journal*, Volume 98, Issue 6, 2015, 23-26, 23.

186. McLaren, Margaret, *Feminism, Foucault, and embodied subjectivity*, State University of New York Press, Albany, 2002.

187. McNey, Lois, „The Foucauldian Body and the Exclusion of Experience", *Hypatia*, Vol. 6, No. 3, Wiley-Blackwell, New Jersey, 1991, 125-139.

188. McQuail, Denis, *McQuail's Mass Communication Theory*, SAGE Publications, Los Angeles, London, 2010.

189. Mehta, Laxmi S., Theresa M. Beckie, et all., „Acute Myocardial Infarction in Women: A Scientific Statement From the American Heart Association", *Circulation*, Volume 133, Issue 9, 2016, 916-947, 916-917. doi: 10.1161/CIR.0000000000000351.

190. Mendieta, Eduardo, „Postcolonialism, postorijentalism, postoccidentalism: the past that never went away and the future that never arrived“, *The history of continental philosophy*, Volume 8, edited by: Todd May, The University of Chicago Press, Chicago, 2010, 149-172.

191. Messall, Rebecca, „The Long Road of Eugenics: From Rockefeller to Roe v. Wade“, *The Human Life Review*, 30 (4), 2004, 33–74.

192. Meyerowitz, Joanne, *How sex changed : a history of transsexuality*, Harvard University Press Cambridge, London, 2002.

193. Milanović, Aleksa, „The Impact of Western Society onto the Identity Politics of Sexual and Gender Minorities in Colonial and Post-colonial India“, *Regimes of invisibility in contemporary art, theory and culture: image, racialization, history*, edited by Marina Gržinić, Palgrave Macmillan, 2017, 61-73.

194. Mishler, Doug A., „Circus“, *The Guide to United States Popular Culture*, edited by Ray Broadus Browne and Pat Browne, The University of Wisconsin Press, Wisconsin, 2001.

195. Miščević, Nenad, *Bijeli šum: studije iz filozofije jezika*, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1978.

196. Miščević, Nenad, *Govor drugoga: ogledi iz filozofske hermeneutike*, NIP Mladost, Beograd, 1977.

197. Moi, Toril, *Seksualna/tekstualna politika*, AGM, Zagreb, 2007.

198. Money, John, Joan Hampson, and John Hampson, „Hermaphroditism: Recommendations Concerning Assignment of Sex, Change of Sex, and Psychologic Management,“ *Bulletin of the Johns Hopkins Hospital,* 97, 1955, 284–300.

199. Money, John, Joan G. Hampson, and John L. Hampson, „Imprinting and the Establishment of Gender Role“, *AMA Archives of Neurology and Psychiatry*, Volume 77, 1957, 333–36, 334.

200. Moore, Geofrey H., „Diagnosing the Problem of Inflation and Unemployment in the Western World“, *After the Phillips Curve: Persistence of High Inflation and High Unemployment*, Proceedings of a Conference Held at Edgartown, Massachusetts, 1978, 11-28.

201. Morton, Stephen, *Gayatri Chakravorty Spivak*, Routledge London and New York, 2003.

202. Mršević, Zorica, *Transrodno lice pravde*, Institut društvenih nauka, Beograd, 2017.

203. Newfield, Emily, Stacey Hart, Suzanne Dibble, and Lori Kohler, „Female-to-male transgender quality of life“, *Quality of Life Research*, Volume 15, Issue 9, 2006, 1447-1457, doi: 10.1007/s11136-006-0002-3.

204. Nibbert, Holly J., „The Exaggerated Hispanic Voices of Hank Azaria in The Birdcage and America's Sweethearts, Journal of American & Comparative Cultures, Volume 25, Issue 1-2, 2002, 220-223, doi:10.1111/1542-734X.00032.

205. Nickell, Joe, *Secrets of the sideshows*, The University Press of Kentucky, Kentucky, 2005.

206. Nowell-Smith, Geoffrey, „Introduction: The modern cinema 1960-1995“, *The Oxford History of World Cinema*, edited by: Geoffrey Nowell-Smith, Oxford University Press, Oxford and New York, 1997, 463-465.

207. Oliver, Kelly, *Reading Kristeva: Unraveling the Double-bind*, Indiana University Press, Bloomington, 1993.

208. Peters, Ted, *Playing God?: Genetic Determinism and Human Freedom*, Routledge, New York and London, 2003.

209. Phillips, Gene D., *Some like it Wilder: the life and controversial films of Billy Wilder*, The University Press of Kentucky, Lexington, 2010.

210. Pidduck, Julianne, „Risk and Queer Spectatorship“, *Screen*, Volume 42, No. 1, 2001, 97–102.

211. Potrč, Matjaž, „Prazan, pun ili otvoren prostor“, *Dometi: časopis za kulturu i društvena pitanja*, godina XVI, broj 8, Izdavački centar Rijeka, Rijeka, 1983, 83-90.

212. Pritchard, John F., „Constitutional Law: Obscenity. Children's Film Classification Statute Held Constitutional“, *California Law Review*, Volume 55, No. 3, 1967, 926-937, 926, doi:10.2307/3479452.

213. Prosser, Jay, „Judith Butler: Queer Feminism, Transgender, and the Transubstantiation of Sex“,*Transgender studies reader*, edited by: Susan Stryker and Stephen Whittle, Routledge, New York, 2006, 257-280.

214. Ramasubbu, K., H. Gurm and D. Litaker, „Gender Bias in Clinical Trials: Do Double Standards Still Apply?“, *Journal of Women's Health & Gender-Based Medicine*, Volume 10, Number 8, 2001, 757-764, 762, doi:10.1089/15246090152636514.

215. Raymond, Janice, *The Transsexual Empire: The Making of the She-Male*, Beacon Press, Boston, 1979.

216. Reed, Lori, „Beyond the (Gender) Bend: sexual, gender, and bodily transgression in film and culture“, *Discourse: studies in the cultural politics of education*, Volume 18, No. 2, 1997, 279-299, doi:10.1080/0159630970180208

217. Reeda, Casey E. and Suzanne E. Fentona, „Exposure to Diethylstilbestrol during Sensitive Life Stages: A legacy of heritable health effects“, *Embryo Today*, Volume 99, Issue 2, 2013, 134-146, doi: 10.1002/bdrc.21035.

218. Reis, Elizabeth, *Bodies in Doubt: An American History of Intersex*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore, 2009.

219. Reitz, Nikki, „The Representation of Trans Women in Film and Television“, *Cinesthesia*, Volume 7, Issue 1 , Article 2, 2017, dostupno na: https://scholarworks.gvsu.edu/cine/vol7/iss1/2

220. Richardson, Heather, „Reconstruction and the Nation“, *A companion to the Civil War and Reconstruction,* edited by Lacy Ford, Blackwell Publishers, Oxford, 2005, 447–467.

221. Robbins, Tod, *Who Wants a Green Bottle? and Other Uneasy Tales*, Philip Allan, London, 1926.

222. Rockett, Kevin, „Irish Film Censorship: Refusing the Fractured Family of Foreign Films“, *Silencing Cinema: Film Censorship around the World*, edited by: Daniel Biltereyst and Roel Vande Winkel, Palgrave Macmillan, New York, 2013, 207-220.

223. Rodemeyer, Lanei, „Developments in the Theory of Time-Consciousnes:s An Analysis of Protention“, *The New Husserl: A Critical Reader*, edited by: Donn Welton, Indiana Unoversity Press, Bloomington, 2003, 125-156.

224. Rossi, Alice S., „Equality between sexes: an immodest proposal“, *Daedalus*, Vol. 93., No.2., The MIT Press, 1964, 607-652.

225. Rossi, Alice S.,„A Biosocial Perspective on Parenting“, *Daedalus*, Vol. 106., No. 2., The MIT Press, 1977, 1-31.

226. Rosser, Sue V., *The Science Glass Ceiling: Academic Women Scientists and the Struggle to Succeed*, Routledge, New York and London, 2005.

227. Rukavina, Katarina, „'Okulocentrizam' ili privilegiranje vida u zapadnoj kulturi. Analiza pojma u antičkoj, novovjekovnoj i postmodernoj misli“, *Filozofska istraživanja*, 127-128, god. 32, sv. 3-4, 2012, 539-556.

228. Russo, Vito, *The Celluloid Closet: Homosexuality in the Movies*, Quality Paperback Book Club, New York, 1995.

229. Said, Edward, *Orientalism*, Penguin Books, London, 2003.

230. Salwen, Michael B. and Michel Dupagne, „The Third-Person Effect: Perceptions of the Media's Influence and Immoral Consequences", *Communication Research*, Volume 26, Number 5, 1999, 523-549, doi: 10.1177/009365099026005001.

231. Sandler, Kevin, *The naked truth: why Hollywood doesn't make X-rated movies*, Rutgers Unoversity Press, New Brunswick, New Jersey and London, 2007.

232. Segal, Lynne, „The Coming of Age Studies", *Age Culture Humanities: An Interdisciplinary Journal*, Issue I, 2014, 31-34.

233. Sullivan, Nikki, *A critical introduction to queer theory*, New York University Press, New York, 2003.

234. Sartre, Jean-Paul, *Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology*, Routledge, London and New York, 2003.

235. Sartre, Jean-Paul, *Being and Nothingness: An Essay on Phenomenological Ontology*, Washington Square Press, New York, 1992.

236. Schiebinger, Londa, *Has feminism changed science?,* Harvard University Press, Cambridge, London, 1999.

237. Serano, Julia, *Whipping Girl: A Transsexual Woman on Sexism and the Scapegoating of Femininity*, Seal Press, Berkeley, 2007.

238. Shilling, Chris, *The Body and Social Theory*, Sage Publications, London, 2003.

239. Scully, Diana and Pauline Bart, „A Funny Thing Happened on the Way to the Orifice: Women in Gynecology Textbooks", *American Journal of Sociology*, Volume 78, No. 4, Changing Women in a Changing Society, 1973, 1045-1050.

240. Shakespeare, Tom, „The Social Model of Disability", *The Disability Studies Reader*, edited by: Lennard J. Davis, Routledge, London and New York, 2013, 214-221.

241. Smith, Sarah J., *Children, Cinema and Cenzorship: From Dracula to the Dead End Kids*, I.B. Tauris & Co Ltd, London and New York, 2005.

242. Smith, Angela M., *Hideous Progeny: Disability, Eugenics, and Classic Horror Cinema*, Columbia University Press, New York.

243. Spivak, Gajatri Čakravorti, *Kritika postkolonijalnog uma: ka istoriji sadašnjosti koja nestaje*, Beogradski krug, Beograd, 2003.

244. Spivak, Gayatri Chakravorty, „The Rani of Sirmur: An Essay in Reading the Archives", *History and Theory*, Volume 24, No. 3, 1985, 247-272, doi: 10.2307/2505169.

245. Spivak, Gayatri, „Can the subaltern speak?", *Marxism and the Interpretation of Culture*, edited by Cary Nelson and Lawrence Grossberg, University of Illinois Press, Urbana, 1988, 271–313.

246. Stanford, Stella, „Contradiction of Terms: Feminist Theory, Philosophy and Transdisciplinarity", *Theory, Culture & Society, Special Issue: Transdisciplinary Problematics*, Volume 32, Issue 5-6, 2015, 159-182, doi: 10.1177/0263276415594238;

247. Stanford, Stella, „Sex: A transdisciplinary concept", *Radical Philosophy*, Volume 165, 2011, 23-30.

248. Sterling, Anne Fausto, *Myths of gender: biological theories about women and men*, Basic Books, New York, 1985.

249. Sterling, Anne Fausto, *Sexing the Body: Gender Politics and the Construction of Sexuality*, Basic Books, New York, 2000.

250. Sterling, Anne Fausto, „The Five Sexes, Revisited", *The Sciences*, Volume 40, Issue 4, 2000, 18–23, doi: 10.1002/j.2326-1951.2000.tb03504.x.

251. Straube, Wibke, *Trans Cinema and its Exit Scapes: A Transfeminist Reading of Utopian Sensibility and Gender Dissidence in Contemporary Film*, Linköping Studies in Arts and Science, No. 628 Linköping University, Linköping 2014.

252. Stone, Alison, *Luce Irigaray and the Philosophy of Sexual Difference*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006.

253. Steering Committee of the Physicians' Health Study Research Group, „Final Report on the Aspirin Component of the Ongoing Physicians' Health Study", *The New England Journal of Medicine*, Volume 321, Number 3, 1989, 129-135, 134, doi: 10.1056/NEJM198907203210301

254. Stojanović, Dragana, *Interpretacije mapiranja žnskog tela u tekstualnim prostorima umetnosti i kulture*, Fakultet za medije i komunikacije i Orion Art, Beograd, 2015.

255. Stojanović, Dragana, „Ženski subjekt u prostorima jezičkog i vanjezičkog: relacija žene sa drugim, Simboličkim, semiotičkim; druga narativnost, drugi prostor,

drugo vreme“, *Humanistički ideali obrazovanja, vaspitanja i psihologije - tematski zbornik radova*, Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet, Niš, 2015, 65-76.

256. Stone, Sandy, „The Empire strikes back: A Posttranssexual Manifesto“, *Transgender studies reader*, edited by: Susan Stryker and Stephen Whittle, Routledge, New York, 2006, 221-235.

257. Stryker, Susan, „(De)Subjugated Klowledges: An Introduction to Transgender Studies“, *Transgender studies reader*, edited by: Susan Stryker and Stephen Whittle, Routledge, New York, 2006, 1-18.

258. Šuvaković, Miško, *Studije slučaja: diskurzivna analiza izvođenja identiteta u umetničkim praksama*, Mali Nemo, Pančevo, 2006.

259. Šuvaković, Miško, *Pojmovnik teorije umetnosti*, Orion Art, Beograd, 2011.

260. Šuvaković, Miško, *Diskurzivna analiza*, Univerzitet umetnosti u Beogradu, Beograd, 2006.

261. Thornhill, Randy, „Rape in Panorpa scorpionflies and a general rape hypothesis“, *Animal Behaviour*, Vol. 28, Issue 1, February 1980, 52-59, https://doi.org/10.1016/S0003-3472(80)80007-8.

262. Thornhill, Randy and Nancy Wilmsen Thornhill, „Human rape: An evolutionary analysis“, *Ethology and Sociobiology*, Volume 4, Issue 3, 1983, 137-173, https://doi.org/10.1016/0162-3095(83)90027-4.

263. Thornhill, Randy and Craig T. Palmer, *A natural history of rape: biological bases of sexual coercion*, The MIT Press, Cambridge, London, 2000.

264. Tidd, Ursula, *Simone de Beauvoir*, Routledge, London and New York, 2004.

265. Tillery, Beverly, Somjen Frazer and Rhea Hirshman, *When Health Care Isn't Caring - Lambda Legal's Survey on Discrimination Against LGBT People and People Living with HIV*, Lambda Legal, New York, 2010.

266. Treichler, Paula, „AIDS, Homophobia, and Biomedical Discourse: An Epidemic of Signification“, *October*, Volume 43, 1987, 31-70. doi: 10.2307/3397564.

267. Tuana, Nancy, „The Weaker Seed: The Sexist Bias of Reproductive Theory“, *Feminism and science*, edited by Nancy Tuana, Indiana University Press, Bloomington, 1989, 147-171.

268. Turner, Bryan S., „Introduction“, *Routledge Handbook of Body Studies*, edited by: Bryan S. Turner, Routledge, New York, 2012.

269. Turner, Brian S., *Regulating Bodies: Essays in medical sociology*, Routledge, London and New York, 2002.

270. Ujházy, Eduard et all, „Teratology – past, present and future“, *Interdisciplinary Toxicology*, Volume 5, Issue 4, 2012, 163–168, doi:10.2478/v10102-012-0027-0.

271. Vilijams, Rejmond, „Analiza kulture“, *Studije kulture: zbornik*, Jelena Đorđević (ur.), Službeni glasnik, Beograd, 2008, 124-133.

272. Véronneau, Pierre, „When Cinema Faces Social Values: One Hundred Years of Film Censorship in Canada“, *Silencing Cinema: Film Censorship around the World*, edited by: Daniel Biltereyst and Roel Vande Winkel, Palgrave Macmillan, New York, 2013, 49-62.

273. Young, Iris Marion, *Justice and politics of difference*, Princeton Unoversity Press, New Jersey, 1990.

274. Weiss, Kay, „Vaginal cancer: an iatrogenic disease?“, *International Journal of Health Services*, Volume 5, Number 2, 1975, 235-251, 235, doi: 10.2190/VRY2-DMBE-VCTM-AYW5.

275. Wenger, Nanette K., „Are we there yet? Closing the gender gap in coronary heart disease recognition, management and outcomes“, *Expert Review of Cardiovascular Therapy*, Volume 11, Issue 11, 2013, 1447–1450. doi: 10.1586/14779072.2013.845526.

276. White, Elliott, „Sociobiology and Politics“, *Political Science Reviewer*, Vol. 8, No. 1, Fall, 1978, 263-286.

277. Wilson, Barbara J., Daniel Linz, and Barbara Randall, „Applying Social Science Research to Film Ratings: A Shift from Offensiveness to Harmful Effects“, *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, Volume 34, Number 4, 1990, 443-468, doi: 10.1080/08838159009386754.

278. Wilson, Edward O., *On Human Nature*, Harvard University Press, Cambridge, London, 1978.

279. Wilson, Edward O., *Sociobiology: The New Synthesis*, Harvard University Press, Cambridge, 1975.

280. Winston, Andrew S., „Eugenics“, *Encyclopedia of Critical Psychology*, edited by: Tomas Teo, Springer New York, 2014, 619-626.

281. Winter, Sam, Milton Diamond, Jamison Green et all, „Transgender people: health at the margins of society“, *The Lancet* 388, 10042, 2016, 390-400, 395, doi: 10.1016/S0140-6736(16)00683-8.

282. Wittern-Keller, Laura, *Freedom of the screen: legal challenges to state film censorship, 1915-1981*, The University Press of Kentucky, Lexington, 2008.

283. Wittig, Monique, „The mark of gender“, *Feminist Issues*, Volume 5, No. 2, 1985, 1-12.

284. Wittig, Monique, „The Straight Mind“, *Feminist Issues*, Volume 1, Issue 1, 1980, 103–111.

285. WPATH, *Standardi nege zdravlja transpolnih, transrodnih i osoba koje se rodno ne konformiraju 7. verzija*, Gejten-LGBT, Centar za promociju LGBT prava, Beograd, 2014, 69-70.

Webografija

1. BBC Culture, The 100 greatest comedies of all time, 22.August 2017, http://www.bbc.com/culture/story/20170821-the-100-greatest-comedies-of-all-time, pristupljeno 01.12.2018.

2. BBC Culture, The 100 greatest comedies of all time: Who voted?, 22.August 2017, http://www.bbc.com/culture/story/20170821-the-100-greatest-comedies-of-all-time-who-voted, pristupljeno 01.12.2018.

3. BBC Culture, Why comedy is not universal, 22. August 2017, http://www.bbc.com/culture/story/20170821-why-comedy-is-not-universal, pristupljeno 01.12.2018.

4. https://www.loc.gov/programs/national-film-preservation-board/film-registry/complete-national-film-registry-listing/, pristupljeno 01.12.2018.

5. http://afi.com/100years/movies.aspx, pristupljeno 01.12.2018.

6. http://afi.com/100years/movies10.aspx, prsitupljeno 01.12.2018.

7. https://www.afi.com/100years/laughs.aspx, pristupljeno 01.12.2018.

8. http://www.isj-sanu.rs/rubrike/odluke-odbora/103/2015/03/11/jezik-rodne-ravnopravnosti.html,pristupljeno 14.10.2017.

9. https://english.emmaclit.com/2017/05/20/you-shouldve-asked/, pristupljeno 03.08.2017.

10. http://www.bmj.com/about-bmj Pristupljeno 23.12.2017.

11. http://www.tandfonline.com/action/journalInformation?journalCode=hsbi20, pristupljeno: 11.12.2017.

12. https://www.ourbodiesourselves.org/cms/assets/uploads/2014/04/Women-and-Their-Bodies-1970.pdf, pristupljeno 22.01.2018.

13. http://www.womenngo.org.rs/sajt/sajt/izdanja/autonomni_zenski_centar/nasa_tela_mi_sadrzaj.htm, pristupljeno 22.01.2018.

14. https://www.plannedparenthood.org/learn/birth-control, pristupljeno 23.01.2018.

15. http://apps.who.int/classifications/icd10/browse/2016/en#/Q99.0, pristupljeno 13.02.2018.

16. Human Rights Watch and InterACT, *„I Want to Be Like Nature Made Me": Medically Unnecessary Surgeries on Intersex Children in the US*, Human Rights Watch, 2017, 64, dostupno na: https://www.hrw.org/sites/default/files/report_pdf/lgbtintersex0717_web_0.pdf, pristupljeno 14.03.2018.

17. http://www.isna.org/, pristupljeno 01.03.2018.

18. https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Pressemitteilungen/EN/2017/bvg17-095.html, pristupljeno 13.03.2018.

19. *Eliminating forced, coercive and otherwise involuntary sterilization: an interagency statement, OHCHR, UN Women, UNAIDS, UNDP, UNFPA, UNICEF and WHO*, World Health Organization, 2014, dostupno na: http://www.unaids.org/sites/default/files/media_asset/201405_sterilization_en.pdf, pristupljeno: 14.03.2018.

20. GLAAD, Studio Responsibility Index 2013, Glaad media institute, 2013, http://www.glaad.org/files/GLAAD_2013_SRI.pdf, pristupljeno 08.11.2018.

21. GLAAD, Studio Responsibility Index 2014, Glaad media institute, 2014, http://www.glaad.org/files/2014_SRI.pdf, pristupljeno 08.11.2018.

22. GLAAD, Studio Responsibility Index 2015, Glaad media institute, 2015, http://www.glaad.org/files/2015_SRI.pdf, pristupljeno 08.11.2018.

23. GLAAD, Studio Responsibility Index 2016, Glaad media institute, 2016, http://www.glaad.org/files/2016_SRI.pdf,

24. GLAAD, Studio Responsibility Index 2017, Glaad media institute, 2017, http://www.glaad.org/files/2017_SRI.pdf, pristupljeno 08.11.2018.

25. GLAAD, Studio Responsibility Index 2018, Glaad media institute, 2018, https://www.glaad.org/files/2018%20GLAAD%20Studio%20Responsibility%20Index.pdf, pristupljeno 08.11.2018.

26. http://www.newnownext.com/glaad-slams-hollywoods-rampant-homophobia-and-transphobia/09/2015/; https://www.glaad.org/sri/2015/additional-recommendations pritupljeno 11.11.2018.

27. The Classification and Ratings Administration, *The Movie Rating System: Its History, How It Works and Its Enduring Value*, Motion Picture Association of America, Inc, Sherman Oaks, Washington, 2010, 10, 6. https://filmratings.com/Content/downloads/cara_about_voluntary_movie_rating.pdf

28. WPATH, Standards *of Care for the Health of Transsexual, Transgender, and Gender Nonconforming People*, 2011, https://www.wpath.org/publications/soc, pristupljeno 02.04.2018.

29. STP, *Reflections on the SOC-7*, 2012, http://www.stp2012.info/STP2012_Reflections_SOC7.pdf, pristupljeno 07.04.2018.

30. http://ravnopravnost.gov.rs/prituzba-zbog-diskriminatornog-sadrzaja-u-udzbenicima-na-osnovu-seksualne-orijentacije-u-oblasti-obrazovanja/, pristupljeno 25.06.2018.

31. http://www.who.int/news-room/detail/18-06-2018-who-releases-new-international-classification-of-diseases-(icd-11), pristupljeno 26.06.2018.

32. https://tgeu.org/trans-rights-map-2018/, pristupljeno 27.06.2018.

33. https://www.mpaa.org/film-ratings/, pristupljeno 23.10.2018.

BIOGRAFIJA

Marija Milanović (Kragujevac, 1981.) završila je osnovne studije na Geografskom fakultetu Univerziteta u Beogradu na studijskom programu Geografija, a zatim i master studije na Interdisciplinarnim studijama Univerziteta umetnosti u Beogradu na grupi za Teoriju umetnosti i medija. Prve dve godine doktorskih studija završila je na Interdisciplinarnim studijama Univerziteta umetnosti u Beogradu na grupi za Teoriju umetnosti i medija i položila sve ispite sa prosečnom ocenom 10. Treću godinu doktorskih studija upisuje na Fakultetu za medije i komunikacije Univerziteta Singidunum na studijskom programu Transdisciplinarne studije savremene umetnosti i medija. U zvanju je asistenta na Fakultetu za medije i komunikacije Univerziteta Singidunum u Beogradu. Bavi se studijama tela, transrodnim studijama, postkolonijalnim studijama kao i studijama kulture. Objavljuje i pod imenom Aleksa Milanović.

Publikacije:

„Public Space and a Knot of Visibility: Genders and Sexualities Exposed", *AM Journal of Art and Media Studies*, Issue No. 14, October 2017, 113-122.

„The inscription of the Holocaust onto the body, seventy years later: From dehumanization of the subject to revitalization of Jewish identity", *TheMA: Open Access Research Journal for Theatre, Music, Arts*, Volume 6, No. 1-2, 2017.

„The Impact of Wetsren Society onto the Identity Politics of Sexual and Gender Minorities in Colonial and Post-Colonial India", *Regimes of Invisibility in Contemporary Art, Theory and Culture,* Gržinić, Marina, Stojnić, Aneta, Šuvaković, Miško (Eds.), Palgrave Macmillan, 2017. ISBN 978-3-319-55172-2

„Pitanja teoretizacije subjektiviteta i identiteta u društvu nakon postmodernog doba: drugost i razlika kao političke kategorije", *Srpska politička misao*, posebno izdanje, broj 3. Institut za političke studije, Beograd, 2016, str.141-151, ISSN 0354-5989

„Discursive Construction of the Body and the Bodily Potential for Creating New Narratives“, *The Crisis in the Humanities: Transdisciplinary Solutions*, edited by: Žarko Cvejić, Andrija Filipović and Ana Petrov, Cambridge Scholars Publishing, 2016, Newcastle upon Tyne, pp. 110-114.

Reprezentacije transrodnih identiteta u vizuelnim umetnostima, Orion Art, Fakultet za medije i komunikacije, Beograd, 2015.

„Julia Kristeva's concept of abjection applied to the phenomenon of transgender body“, *European theories in ex-Yugoslavia. Transtheoretical relations of global and local discourses*, edited by: Miodrag Šuvaković, Cambridge scholars publishing, 2015, pp. 101-106.

„Performativ roda u relaciji sa proizvodnjom klasnih odnosa: teorija Džudit Batler u svetlu marksističkih i postmarksističkih perspektiva“, *Savremena marksistička teorija umetnosti,* urednici: Nikola Dedić, Rade Pantić i Sanela Nikolić, Orion Art i Fakultet za medije i komunikacije, Beograd, 2015, str. 565-573.

”Italijanski neorealizam na filmu u kontekstu društvene situacije i istorijskog trenutka” , *Koraci - časopis za književnost, umetnost i kulturu*, ,godina XLVIII, sveska 10-12, Narodna biblioteka ”Vuk Karadžić” Kragujevac, 2014, 103-112.

„Transrodno telo kao mesto transgresije binarno struktuirane rodnosti“, *AM – časopis za studije umetnosti i medija*, broj 4, Orion Art, Beograd, 2013, 56–63.

MEDIJSKA KONSTRUKCIJA DRUGOG TELA

ORIGINALITY REPORT

5%

SIMILARITY INDEX

PRIMARY SOURCES

1	nardus.mpn.gov.rs Internet	113 words — < 1%
2	www.americanliteratureclassics.com Internet	105 words — < 1%
3	en.wikipedia.org Internet	96 words — < 1%
4	www.filum.kg.ac.rs Internet	87 words — < 1%
5	transserbia.org Internet	82 words — < 1%
6	www.questia.com Internet	75 words — < 1%
7	rucore.libraries.rutgers.edu Internet	65 words — < 1%
8	pt.scribd.com Internet	54 words — < 1%
9	www.tandfonline.com Internet	54 words — < 1%
10	www.inter-disciplinary.net Internet	54 words — < 1%
11	oops.uni-oldenburg.de Internet	53 words — < 1%

12	www.fil.bg.ac.rs Internet	48 words — < 1%
13	200.201.88.199 Internet	43 words — < 1%
14	beta.museoreinasofia.es Internet	42 words — < 1%
15	digital.library.adelaide.edu.au Internet	42 words — < 1%
16	acikerisim.deu.edu.tr Internet	38 words — < 1%
17	www.scribd.com Internet	38 words — < 1%
18	www.reference.com Internet	37 words — < 1%
19	onlinelibrary.wiley.com Internet	37 words — < 1%
20	www.megatrend.edu.rs Internet	37 words — < 1%
21	www.southernafricalitigationcentre.org Internet	36 words — < 1%
22	Fuller, P.J.. "Cortisol resistance in the New World revisited", Trends in Endocrinology & Metabolism, 200409 Crossref	36 words — < 1%
23	ruor.uottawa.ca Internet	35 words — < 1%
24	eprints-phd.biblio.unitn.it Internet	35 words — < 1%

25	hu.wikipedia.org Internet	34 words — < 1%
26	www.ctcwri.idv.tw Internet	34 words — < 1%
27	eteze.arts.bg.ac.rs Internet	34 words — < 1%
28	mediacoalition.org Internet	32 words — < 1%
29	nursingclio.org Internet	32 words — < 1%
30	www.ucl.ac.uk Internet	30 words — < 1%
31	citation.allacademic.com Internet	29 words — < 1%
32	books.google.ca Internet	28 words — < 1%
33	www.amnesty.org Internet	28 words — < 1%
34	ses.library.usyd.edu.au Internet	27 words — < 1%
35	dsq-sds.org Internet	27 words — < 1%
36	liu.se Internet	26 words — < 1%
37	conservancy.umn.edu Internet	25 words — < 1%
38	library.nec.ro Internet	24 words — < 1%

39	www.cwhn.ca Internet	24 words — < 1%
40	www.ualberta.ca Internet	24 words — < 1%
41	qspace.library.queensu.ca Internet	24 words — < 1%
42	wiki.ncac.org Internet	22 words — < 1%
43	hubpages.com Internet	22 words — < 1%
44	fedorabg.bg.ac.rs Internet	22 words — < 1%
45	kellyneta.com.br Internet	22 words — < 1%
46	fedorakg.kg.ac.rs Internet	22 words — < 1%
47	"Biopolitics and Utopia", Springer Nature, 2015 Crossref	22 words — < 1%
48	houseofdeception.com Internet	21 words — < 1%
49	eprints.bbk.ac.uk Internet	21 words — < 1%
50	docupedia.de Internet	21 words — < 1%
51	epubl.ltu.se Internet	21 words — < 1%
52	unige.ch	

	Internet	21 words — < 1 %
53	www.transbalkan.org Internet	21 words — < 1%
54	gradworks.umi.com Internet	20 words — < 1%
55	www.feminizmi.org Internet	20 words — < 1%
56	people.uea.ac.uk Internet	20 words — < 1%
57	H. Hinds. "Together and Apart: Twin Beds, Domestic Hygiene and Modern Marriage, 1890-1945", Journal of Design History, 09/01/2010 Crossref	20 words — < 1%
58	clgbthistory.org Internet	20 words — < 1%
59	rci.mirovni-institut.si Internet	20 words — < 1%
60	www.coi.columbia.edu Internet	20 words — < 1%
61	www.acarindex.com Internet	20 words — < 1%
62	www.regeringen.se Internet	19 words — < 1%
63	notesonfilm1.com Internet	19 words — < 1%
64	blcu.com.s48.4bo.me Internet	19 words — < 1%

65	rainbowschool.gr Internet	19 words — < 1%
66	creationism.org.pl Internet	19 words — < 1%
67	www.andreadoucet.com Internet	19 words — < 1%
68	www.paliativosmadrid.org Internet	19 words — < 1%
69	www.mdu.edu.tw Internet	19 words — < 1%
70	www.kunstundmedien.org Internet	19 words — < 1%
71	ebooks.cambridge.org Internet	18 words — < 1%
72	lib.ugent.be Internet	18 words — < 1%
73	grady.uga.edu Internet	18 words — < 1%
74	www.ief.hr Internet	18 words — < 1%
75	ueaeprints.uea.ac.uk Internet	18 words — < 1%
76	film.virtual-history.com Internet	17 words — < 1%
77	issuu.com Internet	17 words — < 1%
78	Stefan Timmermans, Ashelee Yang, Melissa Gardner, Catherine	

	E. Keegan et al. "Does Patient-centered Care Change Genital Surgery Decisions? The Strategic Use of Clinical Uncertainty in Disorders of Sex Development Clinics", Journal of Health and Social Behavior, 2018 Crossref	17 words — < 1%
79	medlibrary.org Internet	17 words — < 1%
80	SWENSON, SARAH A.. "'Morals can not be drawn from facts but guidance may be': the early life of W.D. Hamilton's theory of inclusive fitness", The British Journal for the History of Science, 2015. Crossref	17 words — < 1%
81	journals.istanbul.edu.tr Internet	17 words — < 1%
82	women.ws100h.net Internet	17 words — < 1%
83	repositorio.flacsoandes.edu.ec Internet	17 words — < 1%
84	ravnopravnost.gov.rs Internet	17 words — < 1%
85	antonygormley.grolar.co.uk Internet	17 words — < 1%
86	www.law.usyd.edu.au Internet	17 words — < 1%
87	www1.rmit.edu.au Internet	16 words — < 1%
88	www.nndb.com Internet	16 words — < 1%
89	archive.gao.gov Internet	16 words — < 1%

90	www.equalrightstrust.org Internet	16 words — < 1%
91	www.gbv.de Internet	16 words — < 1%
92	www.sciencenewsforstudents.org Internet	16 words — < 1%
93	kvk.bibliothek.kit.edu Internet	16 words — < 1%
94	pandemos.panteion.gr:8080 Internet	16 words — < 1%
95	uvidok.rcub.bg.ac.rs Internet	16 words — < 1%
96	homepages.pavilion.net Internet	15 words — < 1%
97	kuscholarworks.ku.edu Internet	15 words — < 1%
98	www.molenwiek.nl Internet	15 words — < 1%
99	www.era.lib.ed.ac.uk Internet	15 words — < 1%
100	www.durango-udala.net Internet	15 words — < 1%
101	e-streams.com Internet	15 words — < 1%
102	blog.b92.rs Internet	15 words — < 1%
103	Leopoldina Fortunati. "Women's knowledge co-production and	

	sharing in online communities", Internet Histories, 2018 Crossref	15 words — < 1%
104	archive.org Internet	15 words — < 1%
105	www.hirschfeld-eddy-stiftung.de Internet	15 words — < 1%
106	136.142.158.105 Internet	15 words — < 1%
107	www.zenskestudie.edu.yu Internet	15 words — < 1%
108	www.cris.uns.ac.rs Internet	15 words — < 1%
109	www.diva-portal.org Internet	15 words — < 1%
110	reviews.media-culture.org.au Internet	15 words — < 1%
111	mspace.lib.umanitoba.ca Internet	14 words — < 1%
112	cla.umn.edu Internet	14 words — < 1%
113	ecommons.luc.edu Internet	14 words — < 1%
114	www.genderissuesineurope.eu Internet	14 words — < 1%
115	sociology.sunimc.net Internet	14 words — < 1%
116	www.kovo.frauenweb.at Internet	14 words — < 1%

117	amst.umd.edu Internet	13 words — < 1%
118	www.journaloffamilylife.org Internet	13 words — < 1%
119	wrap.warwick.ac.uk Internet	13 words — < 1%
120	cjinvolvedwomen.org Internet	13 words — < 1%
121	www.publichealthreports.org Internet	13 words — < 1%
122	www.editorialuc.es Internet	13 words — < 1%
123	eprints.ucm.es Internet	13 words — < 1%
124	sr.scribd.com Internet	13 words — < 1%
125	scholarbank.nus.edu.sg Internet	13 words — < 1%
126	wesscholar.wesleyan.edu Internet	13 words — < 1%
127	d-scholarship.pitt.edu Internet	13 words — < 1%
128	gerusija.com Internet	13 words — < 1%
129	"Women and the Divine", Springer Nature America, Inc, 2009 Crossref	13 words — < 1%

130	www.tkh-generator.net Internet	13 words — < 1%
131	Helen Freshwater. "Theatre Censorship in Britain", Springer Nature, 2009 Crossref	12 words — < 1%
132	www.kis.nl Internet	12 words — < 1%
133	d.lib.msu.edu Internet	12 words — < 1%
134	"Transgender and Intersex: Theoretical, Practical, and Artistic Perspectives", Springer Nature, 2016 Crossref	12 words — < 1%
135	sas.rutgers.edu Internet	12 words — < 1%
136	www.lib.berkeley.edu Internet	11 words — < 1%
137	muse.jhu.edu Internet	11 words — < 1%
138	Chloé Nurik. "50 Shades of Film Censorship: Gender Bias From the Hays Code to MPAA Ratings", Communication, Culture and Critique, 2018 Crossref	11 words — < 1%
139	caslon.com.au Internet	11 words — < 1%
140	lib.berkeley.edu Internet	11 words — < 1%
141	lgbt.ba Internet	11 words — < 1%
142	www.isgrec.it Internet	

		11 words — < 1%
143	www.zoricamrsevic.in.rs Internet	11 words — < 1%
144	projecteuclid.org Internet	11 words — < 1%
145	essays.wls.wels.net Internet	11 words — < 1%
146	repositorio.unb.br Internet	11 words — < 1%
147	academicworks.cuny.edu Internet	11 words — < 1%
148	www.rrsss03.gouv.qc.ca Internet	10 words — < 1%
149	academic.oup.com Internet	10 words — < 1%
150	goedoc.uni-goettingen.de Internet	10 words — < 1%
151	gender-ehu.org Internet	10 words — < 1%

EXCLUDE QUOTES ON
EXCLUDE BIBLIOGRAPHY ON
EXCLUDE MATCHES < 15 WORDS